

SOU
Sociologický ústav AV ČR

06 | 4

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

Hana Hašková (ed.), Petra Šalamounová,
Hana Víznerová, Lenka Zamykalová

Tuto práci recenzovaly:
Mgr. Michaela Potančoková
Mgr. Lucie Jarkovská

Tyto Sociologické studie vznikly v rámci grantového projektu „Fenomén bezdětnosti v kontextu sociálních změn v české společnosti“. Grant s reg. č. KJB7028402 byl udělen řešitelce grantu Mgr. Haně Haškové (SOÚ AV ČR) a spoluřešitelce grantu PhDr. Lence Zamykalové (ÚLE LF UK) Grantovou agenturou AV ČR.

© Sociologický ústav Akademie věd České republiky, Praha 2006.
ISBN 80-7330-092-3

Obsah

Abstrakt	8
Abstract	9
Abstraktum	10
1. Diverzita bezdětnosti, jejího výzkumu a jejich společenské reflexe (úvod) (Hana Hašková)	11
1.1 Diverzita bezdětných	12
1.2 Diverzita ve zkoumání bezdětnosti	15
1.3 Diverzita v rámci společenské reflexe bezdětnosti a jejího výzkumu	18
Literatura a zdroje dat	20
2. Zkoumání bezdětnosti, jejího růstu a s ním souvisejících sociodemografických jevů v české společnosti v kontextu zemí střední a východní Evropy (Hana Hašková)	22
2.1 Základní data ve vztahu k bezdětnosti, jejímu růstu a s ním souvisejícím sociodemografickým jevům v české společnosti v kontextu zemí střední a východní Evropy	22
2.2 Odborná diskuse nad bezdětností, jejím růstem a s ním souvisejícími sociodemografickými jevy v české společnosti v kontextu zemí střední a východní Evropy	27
2.2.1 Hlavní dimenze odborné diskuse nad bezdětností, jejím růstem a s ním souvisejícími sociodemografickými jevy v české společnosti v kontextu zemí střední a východní Evropy	27
2.2.1.1 Nové příležitosti a univerzální trend internalizovaných hodnotových změn vs. diferencující externí strukturální bariéry rodičovství	33
2.2.1.2 Demografický přechod vs. demografický šok	34
2.2.1.3 Management populačního poklesu a důraz na individuální volbu vs. kolektivní řešení populačního poklesu opatřeními s přímým či nepřímým dopadem na plodnost	36
2.2.2 Teoretické přístupy ve výzkumu bezdětnosti, jejího růstu a s ním souvisejícími sociodemografickými jevy v zemích střední a východní Evropy	37
2.2.2.1 Teorie individualizace a teorie kulturní změny	37
2.2.2.2 Teorie racionální volby	39
2.2.2.3 Teorie sociální anomie	41
2.2.2.4 Teorie sociálních sítí	42
2.2.2.5 Teorie genderové rovnosti	42
	5

2.3	Identifikace mezer v dosavadním zkoumání bezdětnosti, jejího růstu a s ním souvisejících sociodemografických jevů v české společnosti	50
2.4	Nový design výzkumu bezdětnosti, jejího růstu a s ním souvisejících sociodemografických jevů v české společnosti	51
	Literatura a zdroje dat	54
3.	Demografické ukazatele časování mateřství a bezdětnost žen v evropských zemích (Petra Šalamounová)	59
3.1	Transverzální pohled	60
3.1.1	Časování mateřství	60
3.1.1.1	Průměrný věk matky při narození prvního dítěte v letech 1960-2000	60
3.1.1.2	Další charakteristiky věku matky při narození prvního dítěte v roce 2000	64
3.1.1.3	Míry plodnosti dětí prvního pořadí v roce 2000	67
3.1.2	Struktura narozených dětí podle pořadí v roce 1960, 1970, 1980, 1990 a 2000	68
3.2	Generační pohled	72
3.2.1	Prvosňatečnost v generaci 1950 a 1965	73
3.2.2	Konečná plodnost generace 1950 a 1965	74
3.3	Bezdětnost žen	75
3.4	Závěr	77
	Literatura a zdroje dat	77
4.	„Childfree_zone“ – celosvětová internetová diskuse bezdětných (Hana Víznerová)	78
4.1	Diskutovaná témata	80
4.1.1	Sobectví a individualistické hodnoty	80
4.1.2	Ne/zodpovědnost	83
4.1.3	Respekt, ne/pochopení a ne/tolerance	84
4.1.4	Rodičovství	85
4.1.5	Gender	88
4.1.6	Partnerské vztahy	89
4.2	Typy dobrovolně bezdětných lidí („childfree“)	91
4.3	Závěr	93
	Literatura a zdroje dat	94
5.	Mediální reflexe bezdětnosti v české společnosti mezi lety 1994-2004 (Lenka Zamykalová)	95
5.1	Mediální obraz biologické bezdětnosti	96
5.1.1	Od „revoluce“ k „evoluci“: nová „přirozenost“ reprodukce	99
5.1.2	„Ženský“ obraz bezdětnosti?	105
5.1.3	Matkou v zastoupení	105
5.1.4	Babičky-matky	109
5.1.5	Vymřeme. Po meči?	113
5.1.6	Zrození podle paragrafů	115
5.1.7	Shrnutí	118

5.2 Mediální obraz nízké plodnosti a porodnosti	119
5.2.1 Od naděje ke skepsi	120
5.2.2 Hodnocení mladé generace	123
5.2.3 Role státu	128
5.2.4 Bezdětnost – problém žen?	131
5.2.5 Nacionální rámování	136
5.2.6 Shrnutí	138
5.3 Závěr	139
Literatura a zdroje dat	141
Shrnutí	145
Summary	148
Zusammenfassung	151

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

Hana Hašková (ed.), Petra Šalamounová,
Hana Víznerová, Lenka Zamykalová

Abstrakt

V této publikaci se věnuje autorský tým dobrovolné i nedobrovolné bezdětnosti s důrazem na výzkum tohoto fenoménu v české společnosti. Cílem publikace je zasazení výzkumu bezdětnosti (včetně aktuálního nárůstu bezdětnosti, poklesu plodnosti a odkládání rodičovství do pozdějšího věku) v české společnosti do širšího rámce odborné a mediální reflexe těchto sociodemografických jevů, do kontextu relevantních mezinárodních demografických dat a v neposlední řadě také postojů v této oblasti aktivních občanských a lobbyistických skupin. V úvodu publikace je poukázáno na diverzitu bezdětnosti, jejího zkoumání i jejich společenské reflexe. Rozsáhlá druhá stať přináší přehled základních demografických dat vztahujících se k bezdětnosti v ČR, rozbor odborné diskuse o aktuálním nárůstu bezdětnosti, poklesu plodnosti a odkládání rodičovství do pozdějšího věku v ČR (a v dalších zemích střední a východní Evropy), a kategorizaci teorií ve výzkumu těchto sociodemografických jevů. Tato stať se soustředí na zmapování mezer v dosavadním výzkumu bezdětnosti v ČR a představuje konceptuální model autorským týmem řešeného výzkumu, který se snaží tyto mezery zaplnit. V pořadí třetí text je demografickým rozbohem, jež srovnává v transversálním a generačním pohledu k výzkumu bezdětnosti relevantní charakteristiky plodnosti a sňatečnosti v evropských zemích. Text je zakončen prognózou budoucího vývoje bezdětnosti v Evropě s důrazem na ČR. Následující stať přináší kvalitativní analýzu e-mailové diskuse dobrovolně bezdětných lidí a odpovídá na dvě základní otázky: Jak reflektují dobrovolně bezdětní lidé, kteří představují ve společnostech euroamerické civilizace menšinu, prostředí majoritní společnosti, v níž se již většina dospělých lidí rodiči stala nebo si rodičovství do budoucna přeje? A jaké typy tzv. „childfree“ lidí lze identifikovat? Poslední stať analyzuje a srovnává obraz biologické bezdětnosti a obraz nízké plodnosti v českých veřejných médiích mezi lety 1994 a 2004, kdy se ČR dostala na svou nejnižší úroveň úhrnné plodnosti. Publikace je zakončena krátkým shrnutím, v němž dochází k sumarizaci závěrů jednotlivých kapitol.

Klíčová slova

bezdětnost, odkládání rodičovství, pokles plodnosti, dobrovolná bezdětnost, nedobrovolná bezdětnost, střední a východní Evropa

The Phenomenon of Childlessness in a Sociological and Demographic Perspective

Hana Hašková (ed.), Petra Šalamounová,
Hana Víznerová, Lenka Zamykalová

Abstract

The study examines the phenomenon of voluntary and involuntary childlessness, focusing in particular on its occurrence in Czech society. The aim of the study is to analyse childlessness (the current increase in the number of people who remain childless, the decline in fertility, and the postponement of childbearing) in Czech society in the context of a) how these phenomena are reflected professionally and in the Czech media, b) international demographic data on childlessness, and c) how these phenomena and childbearing are reflected by civic and lobbyist groups active on the issue of childlessness. The first chapter (introduction) points out the diversity of childlessness and of how it is studied and how it is perceived in society. The second chapter presents a) a summary of basic demographic data on childlessness in the Czech Republic, b) an analysis of professional discussions on the current increase in the number of childless people, the fertility decline and the postponement of childbearing in the Czech Republic (and in other Central and Eastern European countries), and c) the categorisation of theories used in research on these phenomena. It also outlines the gaps in research on childlessness in the Czech Republic and describes the conceptual model the authors of the study use in their research on childlessness. The third chapter contains a demographic analysis that compares, transversally and by generations, the basic characteristics of fertility and nuptiality in European countries. The demographic analysis concludes with a comparison of the percentage of women who remain childless in different European countries and the prognosis for future trends relating to childlessness in Europe. The fourth chapter presents a sociological analysis of a worldwide online discussion among voluntarily childless people, and it addresses two basic questions: How do voluntarily childless people view the majority of adults who are either parents or want to become parents in the future? And what types of 'childfree' people can be identified? The fifth chapter analyses and compares the image of biological childlessness and the image of low fertility presented in the Czech public media between 1994 and 2004, i.e. the years when total fertility rates in the country were lowest. The study ends with a summary of the main findings of the previous chapters.

Keywords

childlessness, postponement of childbearing, fertility decline, voluntary childlessness, involuntary childlessness, Central and Eastern Europe

Das Phänomen der Kinderlosigkeit in soziologischer und demographischer Perspektive

Hana Hašková (Hrg.), Petra Šalamounová,
Hana Víznerová, Lenka Zamykalová

Abstraktum

In dieser Publikation widmet sich das Autorenteam der freiwilligen und der unfreiwilligen Kinderlosigkeit mit Schwerpunkt auf der Untersuchung dieses Phänomens in der tschechischen Gesellschaft. Ziel der Publikation ist es, die Erforschung der Kinderlosigkeit (einschließlich der aktuellen steigenden Kinderlosigkeit, der sinkenden Fruchtbarkeit und des Aufschubs der Elternschaft in ein höheres Alter) in der tschechischen Gesellschaft in einen breiteren Rahmen der Fach- und Medienreflexion dieser soziodemographischen Erscheinungen sowie in den Kontext der relevanten internationalen demographischen Daten und nicht zuletzt auch der Einstellungen der in diesem Bereich aktiven Bürger- und Lobbyverbände zu setzen. Einleitend wird in der Publikation auf die vielfältigen Erscheinungsformen der Kinderlosigkeit, ihrer Erforschung und ihrer gesellschaftlichen Reflexion hingewiesen. Die umfangreiche zweite Abhandlung bringt eine Übersicht der grundlegenden demographischen Daten zur Kinderlosigkeit in Tschechien, eine Analyse der Fachdiskussion über den aktuellen Anstieg der Kinderlosigkeit, die sinkenden Fruchtbarkeitsraten und den Aufschub der Elternschaft in ein höheres Alter in Tschechien (und weiteren Ländern Mittel- und Osteuropas) sowie eine Kategorisierung der Forschungstheorien dieser soziodemographischen Erscheinungen. Diese Abhandlung konzentriert sich auf die Aufdeckung der Lücken in der bisherigen Erforschung der Kinderlosigkeit in Tschechien und stellt ein Konzeptmodell der von einem Autorenteam durchgeführten Forschung vor, mit dem diese Lücken geschlossen werden sollen. Der dritte Text stellt eine demographische Analyse dar, in der der transversale und der Generationsblickwinkel im Bezug auf die Erforschung der Kinderlosigkeit und die relevanten Charakteristiken der Fruchtbarkeits- und Eheschließungsraten in europäischen Ländern verglichen wird. Abschließend wird eine Prognose zur zukünftigen Entwicklung der Kinderlosigkeit in Europa und insbesondere in Tschechien gestellt. Die folgende Abhandlung bringt eine qualitative Analyse einer weltweiten E-Mail-Diskussion freiwillig kinderloser Menschen und antwortet auf zwei grundlegende Fragen: Wie reflektieren freiwillig kinderlose Menschen, die in den Gesellschaften der euro-amerikanischen Zivilisation eine Minderheit darstellen, das Umfeld der Majorität, in der die meisten Erwachsenen bereits Eltern sind oder sich eine Elternschaft wünschen? Und welche Arten der sog. „child-frees“ kann man ausmachen? Die letzte Abhandlung analysiert und vergleicht das Bild der biologischen Kinderlosigkeit und das Bild der niedrigen Fruchtbarkeit in den tschechischen Medien zwischen 1994 und 2004, d.h. in der Zeit, in der Tschechien die niedrigsten allgemeinen Fruchtbarkeitsraten in der Geschichte des Landes erreichte. Die Publikation wird von einer kurzen Zusammenfassung abgeschlossen, in der die Schlussfolgerungen der einzelnen Kapitel zusammengefasst werden.

Schlüsselworte

Kinderlosigkeit, Aufschub der Elternschaft, Rückgang der Fruchtbarkeit, freiwillige Kinderlosigkeit, unfreiwillige Kinderlosigkeit, Mittel- und Osteuropa

1. Diverzita bezdětnosti, jejího výzkumu a jejich společenské reflexe (úvod)

Hana Hašková

V těchto Sociologických studiích jsou publikovány dílčí výsledky práce na výzkumném projektu „Fenomén bezdětnosti v kontextu sociálních změn v české společnosti“. V první fázi výzkumu šlo o zmapování širšího kontextu fenoménu bezdětnosti a jeho zkoumání. V dalších fázích výzkumu jsme se zaměřili na šetření bezdětnosti v české společnosti.

V této publikaci se věnujeme **různým dimenzím bezdětnosti** (např. dobrovolné a nedobrovolné bezdětnosti). Soustředíme se na zkoumání bezdětnosti, **jejího aktuálního růstu** v ČR a s tím souvisejících sociodemografických jevů, zejména **aktuálního poklesu plodnosti a odkládání rodičovství do pozdějšího věku**.

Ačkoliv spočívá hlavní těžiště našeho výzkumného projektu v šetření fenoménu bezdětnosti v české společnosti, považujeme za důležité zasadit naše šetření do čtyř různých rámců, což je také cílem těchto Sociologických studií: Jednak vývoje hodnot demografických ukazatelů plodnosti, konečné bezdětnosti a časování rodičovství v evropských zemích; jednak teoretických přístupů a odborných explanací růstu bezdětnosti, poklesu plodnosti a odkládání rodičovství do pozdějšího věku ve státech střední a východní Evropy; jednak mediální reflexe těchto sociodemografických jevů v české společnosti; a dále celosvětové e-mailové diskuse tzv. childfree lidí, kteří si zvolili život bez rodičovství. Internetová fóra tohoto typu jsou totiž jedním z mála zdrojů dat, které umožňují zkoumání názorů a životních zkušeností většího počtu lidí, kteří zvolili tento způsob života. Na české národní úrovni jsou názory a životní zkušenosti většího počtu těchto lidí pouze těžko dostupné.

Z výše uvedených důvodů poukáží zde v úvodu na diverzitu bezdětnosti, jejího zkoumání i jejich veřejné společenské reflexe.

V druhé stati poskytnu krátký přehled vybraných výsledků předchozích výzkumů bezdětnosti v české společnosti a provedu rozbor současné odborné diskuse (a jejích teoretických východisek) o aktuálním růstu bezdětnosti, poklesu plodnosti a odkládání rodičovství do pozdějšího věku v ČR a v dalších státech bývalého východoevropského bloku. Následně identifikuji mezery v dosavadním zkoumání fenoménu bezdětnosti a s ním souvisejících výše uvedených sociodemografických jevů v české společnosti a krátce představím konceptuální model výzkumu „Fenomén bezdětnosti v kontextu sociálních změn v české společnosti“, který se snaží identifikované mezery zaplnit.

V pořadí třetí stati bude Petra Šalamounová srovnávat hodnoty relevantních demografických ukazatelů plodnosti, konečné bezdětnosti a časování rodičovství v různých zemích Evropy, včetně ČR.

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

V následující stati budou na základě kvalitativní analýzy e-mailové diskuse tzv. childfree mužů a žen mapovány názory této specifické skupiny lidí na rodičovství a bezdětnost a zároveň se v ní Hana Víznerová pokusí o jejich typologizaci.

V poslední stati těchto Sociologických studií bude Lenka Zamykalová analyzovat a srovnávat na straně jedné obraz biologické bezdětnosti a na straně druhé obraz nízké plodnosti v českých veřejných médiích mezi lety 1994 a 2004. V té době totiž docházelo v české společnosti k rozsáhlému mediálnímu pokrytí růstu bezdětnosti, poklesu plodnosti a odkládání rodičovství do pozdějšího věku.

Publikace bude zakončena krátkým shrnutím, v němž dojde k sumarizaci poznatků jednotlivých statí, jejichž cílem je zasazení výzkumu bezdětnosti, aktuálního růstu bezdětnosti, poklesu plodnosti a odkládání rodičovství v české společnosti do transnacionálního, demografického, teoretického a mediálního rámce. Hlavní výsledky výzkumného projektu „Fenomén bezdětnosti v kontextu sociálních změn v české společnosti“ pak budou prezentovány v dalších Sociologických studiích, a to zejména a) výsledky kvalitativního šetření tří generací bezdětných mužů a žen v české společnosti, b) kvantitativního šetření postojů české populace k bezdětným, růstu bezdětnosti, poklesu plodnosti, rodičovství a odkládání rodičovství, a v neposlední řadě c) analýzy relevantních dat z českého Sčítání lidu, domů a bytů.

1.1 Diverzita bezdětných

Stav bezdětnosti lze definovat v širokém pojetí absencí rodičovství. Rodičovství může být vymezeno biologickými událostmi (početím, těhotenstvím, porodem), ale také kulturně a legislativně stanovenými rodičovskými právy a povinnostmi. Stejně jako rodičovství tak může i bezdětnost nabývat různých podob a může být zapříčiněna mnoha důvody (např. odkládáním rodičovství do pozdějšího věku, rozhodnutím pro celoživotní bezdětnost, neplodností, sterilitou). V rámci života jednotlivce může být bezdětnost dočasnou nebo také celoživotní záležitostí. Stav bezdětnosti může být bezdětným/bezdětnou a jejich okolím prožíván a vnímán různými způsoby (např. jako individuální problém, společenský problém, volba, trvalá ztráta), a toto vnímání bezdětnosti se může u jednotlivců i v rámci veřejných mediálních diskusí v čase proměňovat. V případě jednotlivce může jít například nejdříve o odkládání rodičovství do pozdějšího věku, později usilování o rodičovství s pomocí asistované reprodukce, posléze o snahu po sociálním (nikoliv biologickém) rodičovství skrze adopci, a nakonec o volbu života bez rodičovství. V rámci veřejných mediálních diskusí na téma aktuálního růstu bezdětnosti mohou nabývat na síle nebo naopak utíchat různé explanace tohoto sociodemografického trendu.

Bezdětní tedy představují širokou kategorii lidí, která zahrnuje muže a ženy s nejrůznějšími životními podmínkami, strategiemi a identitami. Bezdětnost a soudobý trend odkládání rodičovství do pozdějšího věku jsou zase studovány a společensky definovány jakožto aktuální otázky současné eu-roamerické civilizace hned z několika důvodů, např. možných negativních konsekvencí pro životy jedinců nebo možných negativních společenských dopadů (např. na fungování systému sociálního zabezpečení). Tato fakta znesnadňují výzkumnou konceptualizaci a operacionalizaci bezdětných a bezdětnosti, jelikož je vymezení výzkumného problému i zkoumané cílové populace v rámci různých výzkumů bezdětnosti často velmi odlišné.

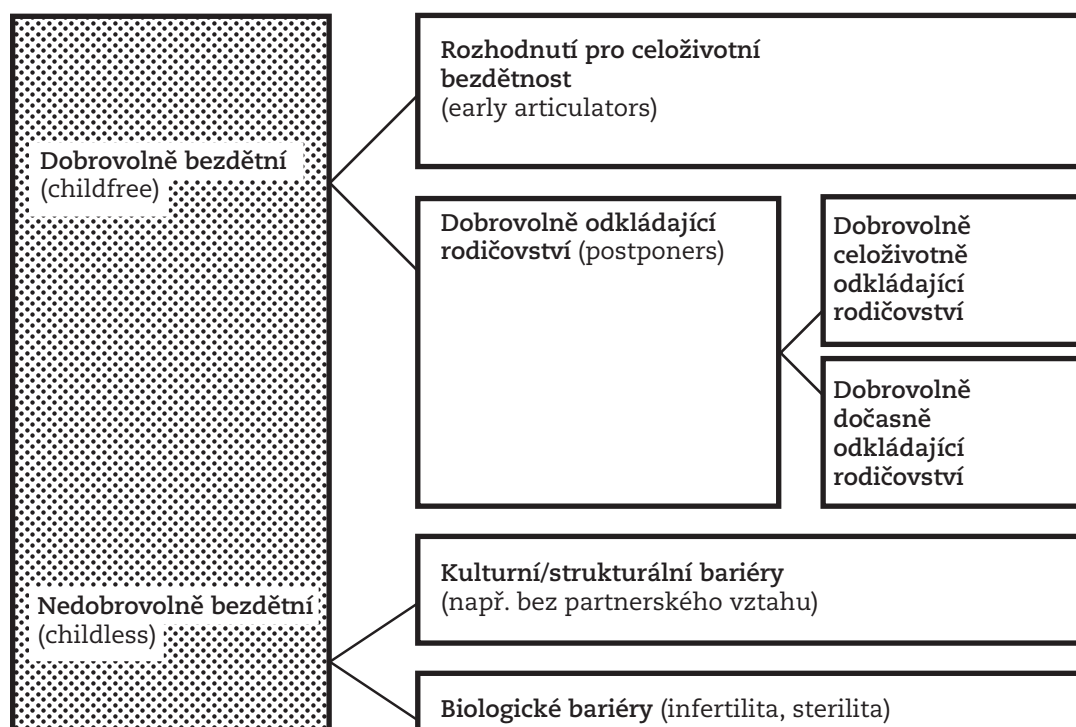

1. Diverzita bezdětnosti, jejího výzkumu a jejich společenské reflexe (úvod)

Při zkoumání bezdětnosti a bezdětných lze rozlišovat zejména mezi dimenzí dobrovolné bezdětnosti (bezdětnost je jedincem pociťována jako jeho volba) a nedobrovolné bezdětnosti (bezdětnost je jedincem pociťována jako problém, který byl způsoben nejrůznějšími bariérami). Nedobrovolná bezdětnost může být přitom zapříčiněna biologickými (neplodnost/sterilita) nebo také strukturálními a kulturními faktory (např. homosexuální orientace ve společnosti, v níž jsou metody asistované reprodukce nebo v níž je adopce dětí umožněna pouze heterosexuálním pářím). Hranice mezi dobrovolnou a nedobrovolnou bezdětností je proto v některých případech jen velmi těžko definovatelná a nejistá (viz schéma 1.1 vytvořené na základě teoretického studia literatury).

Schéma 1.1. Typy bezdětných strukturované dle ne/dobrovolnosti bezdětnosti z pohledu bezdětné/ho (dimenze childfree – childless)

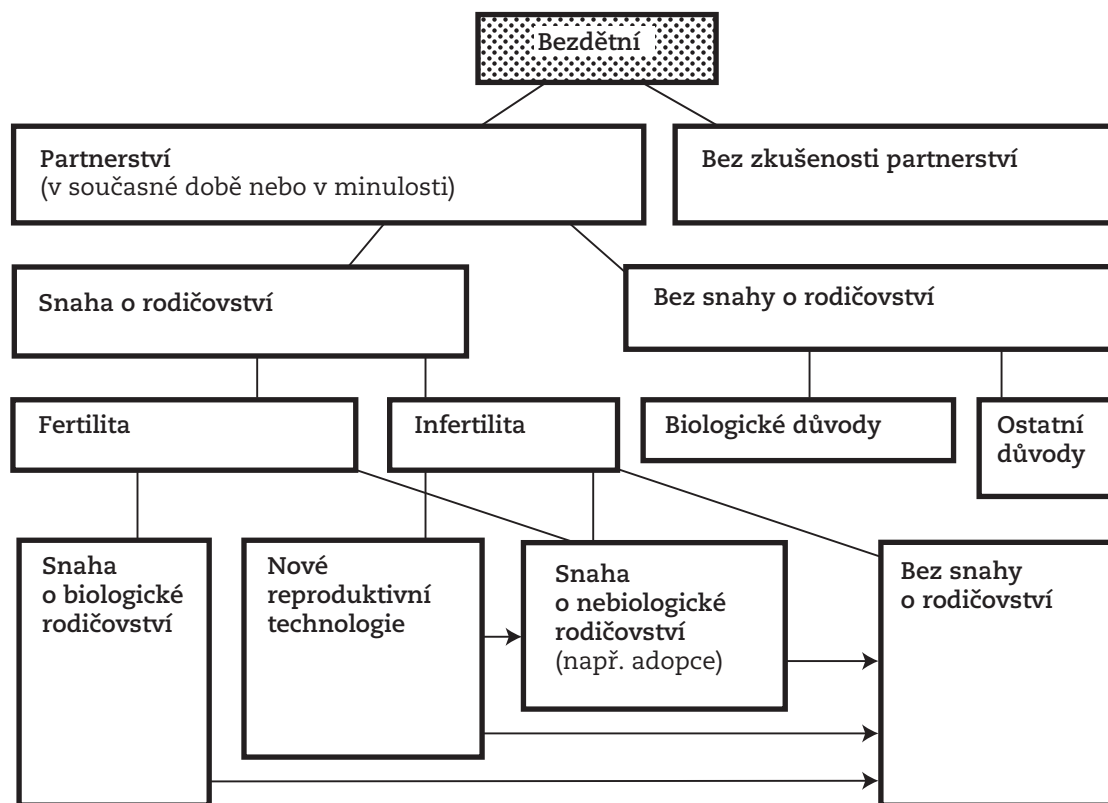

Důležitou roli při zkoumání bezdětnosti hraje dále partnerský status bezdětného (viz schéma 1.2 vytvořené na základě teoretického studia literatury), jelikož plánování rodičovství probíhá většinou v rámci heterosexuálního partnerství, i když reálně existuje mnoho typů rodin s dětmi; např. neúplné

rodiny (např. děti a biologická matka žijící v jedné domácnosti), rekonponované rodiny (např. děti, biologická matka a nebiologický otec žijící v jedné domácnosti), apod.

Schéma 1.2. Typy bezdětných strukturované dle ne/existence partnerství (dimenze bezdětná partnerství – singles)

Výše uvedené typologie bezdětných tedy ukazují, jak komplexním je bezdětnost fenoménem, jak rozdílné mohou být životní situace, identity i strategie bezdětných, a jak se může situace bezdětnosti v průběhu života jednotlivce proměňovat. Zároveň výše uvedené typologie naznačují, že komplexní výzkum bezdětných musí být nutně postavený na různých zdrojích dat, jelikož např. demografická data (populační cenzy) nerozlišují ani mezi tak základními dimenzemi bezdětnosti, jako je dobrovolná a nedobrovolná bezdětnost; reprezentativní sociologická šetření zpravidla nezahrnují dostatečně velké soubory bezdětných mužů a žen různých věkových kategorií pro kvantitativní analýzu jejich postojů a životních situací, a kvalitativní studie se potýkají s výtkou nedostatečné reliability.

1.2 Diverzita ve zkoumání bezdětnosti

Z hlediska vědy je bezdětnost konceptualizována, operacionalizována, kontextualizována a analyzována na různými způsoby a s různými intencemi, a to jak mezi, tak i v rámci jednotlivých vědních disciplín.

Problematika nedobrovolné bezdětnosti jakožto následku neplodnosti a sterility byla otevřena jako téma vědeckého zkoumání například v **medicině**, a to především v době významných pokroků v rámci **asistované reprodukce**. Ta umožňuje v současné době počít a/nebo porodit dítě i neplodným párům, a v mezích zákonů každé jednotlivé země dokonce i párům sterilním nebo párům lesbickým (Kirejczyk 2000; Hašková 2003). Rozvoj asistované reprodukce se zároveň odehrává v době odkládání rodičovství do pozdějšího věku, což je spojeno s poklesem šance otěhotnění přirozeným způsobem. Na realizaci rodičovství za využití metod asistované reprodukce však nelze vzhledem k její úspěšnosti spoléhat a není ani prosta vysokých nákladů, a to jak finančních (i když může být několik zákroků hrazeno státem) a časových, tak i fyzických a emočních (Slepičková 2005; Zamykalová 2002).

Studie z oblasti **psychologie** se v daném kontextu soustředí zejména na **význam mateřství pro ženy** (Ireland 1993), a dále na psychologickou pomoc neplodným a sterilním párům (Carter, Carter 1998).

Spolu s rozvojem asistované reprodukce se rozšířila problematika bezdětnosti také v rámci **právních věd, etiky a filozofie**. Asistovaná reprodukce totiž mění hranice a přechody mezi bezdětností a rodičovstvím, a zcela ruší tzv. nepopiratelnost mateřství, tedy pravidlo, že jakkoliv nejistý může být biologický otec dítěte, tak biologickou matkou dítěte je vždy ta, která dítě porodila. Dříve bylo možné uvažovat v mezích biologického rodičovství (které bylo definováno početím, těhotenstvím a porodem) a **sociálního rodičovství** (které bylo definováno kulturně a zákonně stanovenými rodičovskými právy a povinnostmi a zahrnovalo také různé formy náhradního rodičovství, např. adopci). V důsledku některých metod asistované reprodukce však došlo k problematizaci biologického rodičovství (resp. mateřství). To je dnes možné dělit na **rodičovství (resp. mateřství) biologické**, které je definováno sdílením genetické informace mezi rodičem (resp. matkou) a dítětem, a **mateřství fyzické**, které je definováno těhotenstvím a porodem. V případě neshody geny definovaného a porodem definovaného mateřství se sociální matkou stává buď ta žena, která dítě porodila (a druhá žena se stává dárkyní vajíčka), nebo ta žena, jejíž genetickou informaci dítě sdílí (a druhá žena se stává pro období těhotenství a porodu náhradní matkou – pronajímatelkou dělohy) (Haderka 1999; Kirejczyk 2000). V obou případech se jedná o eticky citlivou a často právně upravovanou záležitost, stejně jako je eticky citlivá, filozoficky zajímavá a právně regulovaná celá problematika asistované reprodukce. Jádrem etické stránky a filozofických úvah o bezdětnosti ve vztahu k asistované reprodukci přitom spočívá v několika základních filozofických otázkách: Do jaké míry mají lidé právo zasahovat do procesu lidské reprodukce? Jaká rizika pro jedince i pro lidstvo jako celek přinese asistovaná reprodukce? Jak dlouho po početí můžeme mluvit o vznikající lidské bytosti jako o člověku a jak dlouho jako o biologickém materiálu a procesu, jež lze upravovat, manipulovat i ukončit?

Pro **demografy, ekonomy a sociology** se stala bezdětnost samostatným vědeckým problémem především v období **reflexe sociodemografických změn**, které se odehrávají v Evropě (ale i v dalších zemích soudobé euroamerické civilizace) s menším či větším zpožděním již od 60. let 20. století. Tyto změny jsou někdy souhrnně označovány za **projevy tzv. druhého demografického přechodu** (Van de Kaa 1997, 1998; Lesthaeghe 1995). Stejně historické období je také někdy označováno jako **období**

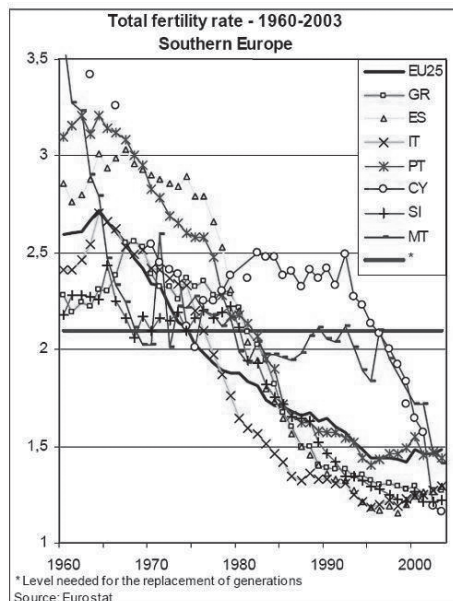
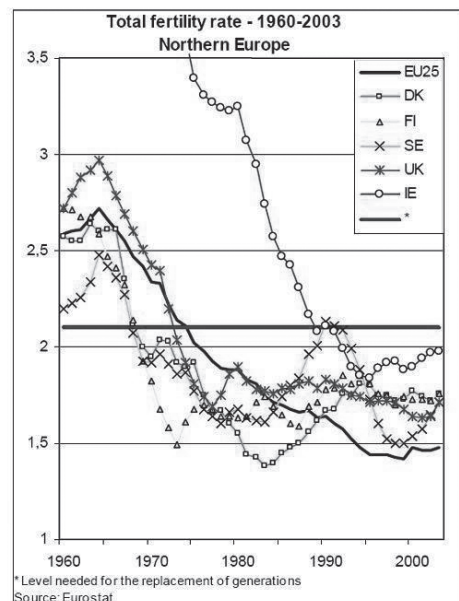
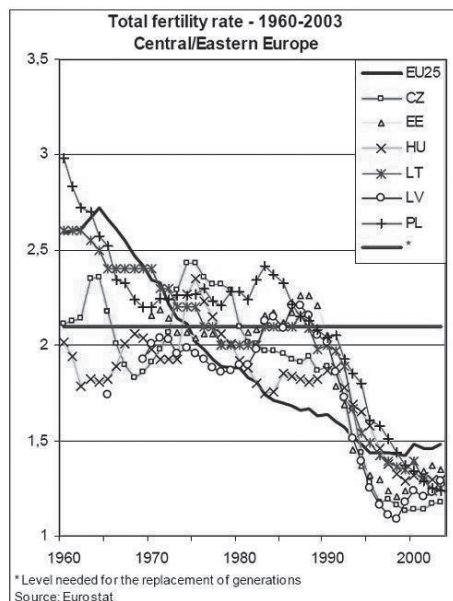
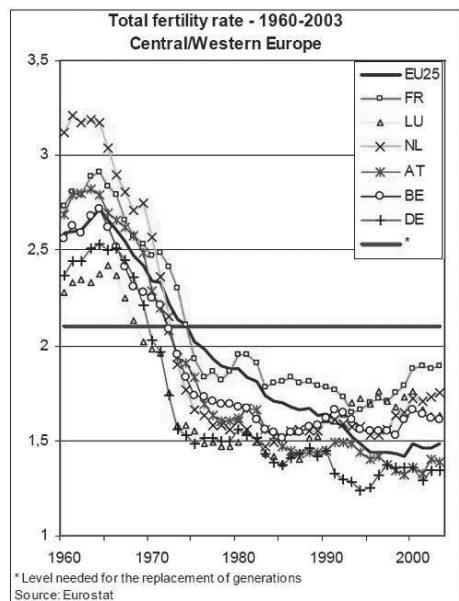

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

přechodu mezi dobou moderní a postmoderní/pozdní (reflexivní) modernity (Giddens 1992; Beck 1992; De Singly 1999; Bauman 1995). V této době dochází na výše definovaném území (mimo jiné) k dlouhodobému a významnému růstu bezdětnosti, odkládání rodičovství do pozdějšího věku a poklesu a udržování fertility pod úrovní prosté reprodukce (tzn. pod úrovní 2,1 dětí na ženu – viz grafy 1.1–1.4).

Graf 1.1.–1.4. Úhrnná plodnost v západní, východní, severní a jižní Evropě mezi lety 1960 - 2003

1. Diverzita bezdětnosti, jejího výzkumu a jejich společenské reflexe (úvod)

Změny, jež charakterizují druhý demografický přechod nebo přechod mezi dobou moderní a postmoderní, zahrnují **změny strukturální, kulturní i technologické**, které lze definovat jak na úrovni společenských procesů, tak i na úrovni společenských jednotek (primárních i sekundárních skupin) a jednotlivců. Strukturální změny odkazují k procesům modernizace umožňujícím rozvoj postindustriálních společností (Bell 1973) a sociálních států (Esping-Andersen 1990). Kulturní změny odkazují k tzv. tiché revoluci (Inglehart 1977), již je označována specifická kohortní proměna hodnotových orientací. Technologické změny odkazují k rozvoji komunikačních a dopravních technologií, televize, počítačů a moderní antikoncepce. Všechny tři dimenze změn nejsou pochopitelně na sobě nezávislými faktory, ale jsou spolu vzájemně vysoce provázané.

Ve společnostech pozdní modernity dochází také k rozšíření procesu „moderní“ individualizace na ženy (zejména skrze jejich participaci na trhu práce), mění se význam kulturního a sociálního kapitálu, zvyšuje se důležitost vrstevnických skupin (peer groups) a prohlubují, rozšiřují a urychlují se dopady globalizace.¹

Co se změn v reprodukčním, rodinném a partnerském chování ve společnostech se zkušeností druhé demografické tranzice týče, charakterizuje van de Kaa (1997, 1998) tuto éru čtyřmi hlavními sociodemografickými trendy: 1) Odklonem od zlaté éry manželství k éře nesezdaného soužití; 2) Posunem od éry modernity, v níž bylo „králem rodiny“ - středobodem života páru - dítě (Ariés 1960), k rodinám a partnerstvím, v nichž je „králem“ pár sám; 3) Přechodem od antikoncepce jako prostředku ochrany před nechtěným těhotenstvím k antikoncepci, která umožňuje sebenaplňující volbu, zda vůbec dítě mít a kdy ho mít; A v poslední řadě 4) vývojem k pluralitě rodinných forem a domácností.²

Zaměříme-li se na sociodemografické změny, které probíhaly s větším či menším zpožděním v západní Evropě od 60. let 20. století podrobně, pak můžeme spolu s van de Kaa (1997) identifikovat následující časové sekvence demografických změn: 1) Nejdříve klesá počet narozených dětí vyššího pořadí ve starším věku matek; 2) Pak dochází k předcházení předmanželským početím, a tak i manželstvím uzavřeným kvůli těhotenství snoubenky; 3) Dále pokračuje pokles sňatkového věku; 4) Lidé odkládají rodičovství v rámci manželských svazků, roste časové rozpětí mezi uzavřením sňatku a prvním porodem, a klesá počet porodů nižšího pořadí; 5) Roste počet rozvodů; 6) Lidé odkládají manželství do vyššího věku a roste počet nesezdaných soužití před uzavřením manželství; Roste tedy i průměrný věk při uzavření prvního manželství; 7) Nesezdaná soužití začínají nabývat na popularitě; Uzavírání sňatků se odkládá do doby těhotenství snoubenky; Roste průměrný věk při porodu prvního

¹ Viz např. Blossfeld, Mills, Kurz (2005); McLuhan (1991); McDonald (2005); De Singly (1999); Bourdieu (1998); Philipov, Spéder, Billari (2005); Riesman (1969).

² Nutno dodat, že stejně tak jako je doba pozdní (reflexivní) modernity považována za vyústění a kritiku modernity z jejích vlastních pozic (Beck 1992), a obdobně jako je postindustriální společnost chápána jako logický důsledek společnosti industriální (Bell 1973), tak i teorie druhé demografické tranzice vychází z klasické teorie demografické tranzice, kterou „mění“ na teorii „první“ demografické tranzice.

„První“ demografická tranzice začala s větším či menším zpožděním v různých zemích euroamerické civilizace v polovině 18. století. Během ní docházelo nejdříve k významnému a dlouhodobému poklesu úmrtnosti a posléze k významnému a dlouhodobému poklesu plodnosti, která však zůstávala nad úrovní prosté reprodukce. Proces „první“ demografické tranzice započal v době modernizace, jejímž hlavním prvkem byla průmyslová revoluce, jež odstartovala proces industrializace, urbanizace a růst vzdělanosti.

V současné době hovoří někteří autoři o existenci „druhé“ demografické tranzice, jiní se však domnívají, že současné demografické změny jsou stále součástí demografické tranzice jako takové a teorii „druhé“ demografické tranzice odmítají. Stejně tak hovoří někteří autoři o postmoderní době, zatímco jiní maximálně o „druhé fázi“ modernity.

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

dítěte; 8) Dochází k legalizaci potratů a sterilizace, což implikuje další redukci nechtěných těhotenství; Klesá počet těhotenství žen staršího věku; 9) Nesezdaná soužití se stávají ještě více populární a začínají být preferována i ovdovělými a rozvedenými; 10) Nesezdaná soužití se stávají stále více alternativou k manželství a roste mimomanželská plodnost; 11) **Průměrný počet dětí na jednu ženu se stabilizuje na nízké úrovni**; 12) Průměrný počet dětí na jednu ženu mírně roste v době, kdy ženy, které odkládaly rodičovství do pozdějšího věku, začínají rodit své první děti; **Stále častěji se tedy rodí děti nízkých pořadí ve vyšším věku matek**; 13) Nicméně, **ne všechny „odložené“ děti se skutečně narodí**; 14) Roste také dobrovolná bezdětnost; a 15) **Velikost plodnosti generací nezajišťuje jejich reprodukci, tzn. počet dcer je menší než počet matek.**

Ačkoliv lze výše uvedené sociodemografické proměny poměrně dobře reflektovat ve většině zemí soudobé euroamerické civilizace, je nutno doplnit, že jako **časové sekvence** a z hlediska **míry a rychlosti** výše popsanych **změn** je již nelze aplikovat na různé země euroamerické civilizace jako jednotný fenomén bez problémů. Zejména reflexe bouřlivých sociodemografických změn, které nastaly po rozpadu východoevropského bloku v tomto regionu, vyvolala řadu diskusí o tom, „**zda je vhodné interpretovat stávající změny sociodemografického chování obyvatelstva ve východní Evropě jako opožděný druhý demografický přechod, nebo jako něco východoevropsky specifického**“ (Rychtaříková 2001: 15).

Probíhající vědeckou diskusí nad tímto problémem se budeme v této publikaci zabývat zejména ve stati Hany Haškové, nazvané Zkoumání bezdětnosti, jejího růstu a s ním souvisejících sociodemografických jevů v české společnosti v kontextu zemí střední a východní Evropy. K řešení problematice **relevantní data o demografickém vývoji v různých zemích Evropy představíme v této publikaci ve stati Petry Šalamounové, nazvané Demografické ukazatele časování mateřství a bezdětnost žen v evropských zemích.**

1.3 Diverzita v rámci společenské reflexe bezdětnosti a jejího výzkumu

Vědecké zkoumání bezdětnosti nezůstává uzamčeno v oblasti vědy. Jeho výsledky jsou ve větší či menší míře popularizovány v médiích a mohou vést k definování společenských rizik a „nebezpečí“ (např. důsledků stárnutí populace na systémy sociálního zabezpečení nebo následků stárnutí rodičů na zdravotní stav, reprodukční schopnosti a výchovu dětí). V neposlední řadě jsou výsledky vědeckého zkoumání bezdětnosti využívány také k iniciaci nebo argumentaci sociálně-politických intervencí (zejména v oblasti imigračních, propopulačních a rodinných politik nebo pracovně-právní legislativy).

Vědou definovaná rizika nejsou nikdy čistými fakty, ale mají svou teoretickou a normativní složku. Na straně jedné jsou definována v rámci vědy – v podobě čísel, pravděpodobností a kauzálních vztahů, ale na straně druhé jsou tato čísla, pravděpodobnosti a kauzální vztahy v rámci argumentačních strategií a evaluačních závěrů také dramatinizována nebo naopak marginalizována (Beck 1992). **Vědecká produkce má tedy svůj normativní a politický rozměr.**

V případě zkoumání takových fenoménů, jako je nárůst podílu bezdětných v populaci, pokles plodnosti a odkládání rodičovství do pozdějšího věku, by tak měl být reflektován i jeho případný zprostředkovaný dopad na společenské procesy. Výzkumné závěry mohou být např. využity k politické

1. Diverzita bezdětnosti, jejího výzkumu a jejich společenské reflexe (úvod)

argumentaci pro/ti sociálně-politickým intervencím, dopadajícím na životy jednotlivců (**viz stať Hany Haškové, nazvanou Zkoumání bezdětnosti, jejího růstu a s ním souvisejících sociodemografických jevů v české společnosti v kontextu zemí střední a východní Evropy**).

V rámci veřejné mediální reflexe růstu bezdětnosti a s ním souvisejících sociodemografických jevů, která se podílí na utváření veřejného mínění, jsou zase **představitelé vědy a jejich vědecké výstupy využíváni jako „garanti“ její pravdivosti, odbornosti a přesvědčivosti** (**viz stať Lenky Zamykalové, nazvanou Mediální reflexe bezdětnosti v české společnosti mezi lety 1994–2004**).

Rabušic (2001) rozlišuje v rámci propopulačních politik mezi a) neakceptovatelnými politikami restriktivními, které nutí lidi, aby měli více dětí, než si sami přejí (např. zákaz potratů), dále b) mezi politikami, které směřují ke zvýšení atraktivity rodičovství, jež ovšem nejsou reálné, jelikož nemáme dostatek znalostí o tom, jaké faktory ovlivňují tak komplexní záležitost, jakou je touha po dětech, a konečně c) mezi politikami, které redukují bariéry a snižují náklady rodičovství (přímé náklady nebo náklady ztracených příležitostí) a pomáhají existujícím rodinám s dětmi, což mohou být opatření v rámci bytové a zdravotní politiky, pracovní-právní opatření (např. placená rodičovská dovolená), přídatky na děti, daňové úlevy pro rodiče, podpora zařízení a programů péče a výchovy dětí, vytváření rodinně-přátelského prostředí v podnicích a organizacích, apod.

Dále můžeme politiky zvyšující plodnost rozdělovat na a) přímá propopulační opatření (např. různé dávky v souvislosti s rodičovstvím) nebo b) sociálně-politická opatření, která ovlivňují plodnost nepřímo (např. opatření v rámci bytové politiky). Vliv sociálně-politických opatření, majících vliv na plodnost nepřímo, může být předpokládán nebo nepředpokládán. Většina studií, jež se zabývala vlivem sociálně-politických opatření na plodnost v demokratických režimech, potvrdila pouze jejich časově omezený a sociálně stratifikovaný efekt (Gauthier 1996), a to ať už v podobě a) jejich vlivu na časování prvního porodu – timing, b) vlivu na počet porodů na jednu ženu, nebo c) vlivu na časování rozestupů mezi narozenými dětmi – spacing.

Zatímco někteří demografové považují efekt sociálně-politických opatření na plodnost v demokratických režimech za nerentabilní v relaci k ceně zavedení takových opatření, McDonald (2005) a Neyer (2003) zdůrazňují naopak nutnost vhodné kombinace různých forem přímých a nepřímých sociálně-politických opatření, které by snižovaly jak a) přímé náklady rodičovství, tak i b) náklady ztracených příležitostí, a to zejména svým zacílením na oblast trhu práce, péče a genderových vztahů. Strategický dokument Evropské komise z roku 2005 *Green paper - Confronting demographic change: a new solidarity between the generations* zdůrazňuje zejména nutnost zavádění politik, které jsou orientované na rozšiřování různých možností kombinace participace na trhu práce a péče o rodinu, které se zdají být z dlouhodobého hlediska pro udržování nebo zvyšování plodnosti k úrovni prosté reprodukce přínosné. Této úrovni, při níž dochází bez vlivu migrace k zachování přibližně stejného počtu obyvatel země, však nedosahuje v současnosti žádná z evropských zemí (viz grafy 1.1–1.4).

Ať už je v odborných a veřejných mediálních diskusích definován růst podílu bezdětných lidí v populaci, pokles plodnosti a odkládání rodičovství do pozdějšího věku jako společenský problém (Rychtaříková 2001), projev zodpovědnosti mladých lidí (Rabušic 2001), projev averze k riziku v tzv. rizikových společnostech (McDonald 2005; Beck 1992), nebo jinak, **není možné přehlížet ani (často zcela ojedinělé a výlučné) názory na soudobé sociodemografické jevy ze strany aktivních občanských a lobbystických skupin tzv. childfree lidí (dobrovolně bezdětných)**. Jedná se např. o australskou „Child-free Zone“, která (mimo jiné) provozuje celosvětovou e-mailovou diskusi a lobuje v rám-

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

ci legislativních a rozhodovacích politických struktur (viz <<http://www.childfree.com.au/>>), britskou „Kidding Aside – The British Childfree Association“, která provozuje (mimo jiné) celosvětové internetové diskusní fórum a taktéž lobuje v rámci legislativních a rozhodovacích politických struktur (viz <<http://www.kiddingaside.net/Papers.htm>>), nebo v USA založený mezinárodní klub pro bezdětné páry a jednotlivce „No kidding!“, s pobočkami v různých zemích a dokonce i kontaktní osobou klubu v ČR (viz <<http://www.nokidding.net>>). Proto jsou v této publikaci analyzovány i názory na bezdětnost, rodičovství a rodinnou politiku, artikulované v rámci e-mailové diskuse Child-free Zone, a to konkrétně ve stati Hany Viznerové, nazvané „Childfree_zone“ – celosvětová internetová diskuse bezdětných.

Literatura a zdroje dat

Literatura

- Ariés, P. 1960. *Centuries of Childhood*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Bauman, Z. 1995. *Úvahy o postmoderní době*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Bauman, Z. 2000. *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. 1992. *Risk Society. Towards a New Modernity*. London: Sage Publications.
- Bell, D. 1973. *The Coming of Post-industrial Society*. New York: Basic Books.
- Blossfeld, H. P., M. Mills, K. Kurz. 2005. *Globalization, Uncertainty and Youth in Society. Becoming an adult in uncertain times*. London: Routledge Advances in Sociology Series.
- Bourdieu, P. 1998. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- Carter, J. W., M. Carter. 1998. *Sweet Grapes: How to Stop Being Infertile and Start Living Again*. Indianapolis: Perspectives Press.
- De Singly, F. 1999. *Sociologie současné rodiny*. Praha: Portál.
- Esping-Andersen, G. 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. New Jersey: Princeton University Press.
- European Commission. 2005. *Green Paper - Confronting Demographic Change: A New Solidarity Between the Generations*. [online]. Brussels: European Commission. [cit. 6. 4. 2006] Dostupné z: <http://europa.eu.int/comm/off/green/index_en.htm#2005>.
- Gauthier, A. H. 1996. *The State and the Family. A Comparative Analysis of Family Policies in Industrialized Countries*. Oxford: Clarendon Press.
- Giddens, A. 1992. *The Transformation of Intimacy. Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Haderka, J. F. 1999. „Právní ochrana statusu dítěte narozeného z lékařsky navozeného oplodňování: co je a co není právně přípustné v České republice.“ *Právník* 6: 217–220.
- Hašková, H. 2003. „Hranice mateřství.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 4 (1-2): 4-6.
- Inglehart, R. 1977. *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Ireland, M. S. 1993. *Reconceiving Women: Separating Motherhood from Female Identity*. New York: The Guilford Press.
- Kirejczyk, M. 2000. „Enculturation through Script Selection: Political Discourse and Practice of In Vitro Fertilization in the Netherlands.“ Pp. 183–206 in A. R. Saetnan, N. Oudshoorn, M. Kirejczyk (eds.). *Bodies of Technology. Women's Involvement with Reproductive Medicine*. Columbus: Ohio State University Press.
- Lesthaeghe, R. 1995. „The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation.“ Pp. 17-62 in K. O. Mason, A.-M. Jensen (eds.). *Gender and Family Change in Industrialized Countries*. Oxford: Clarendon Press.

1. Diverzita bezdětnosti, jejího výzkumu a jejich společenské reflexe (úvod)

- McDonald, P. 2005. „Fertility and the State: The Efficacy of Policy.“ Paper presented at the XXV. *International Population Conference of the International Union for the Scientific Study of Population*, Tours, France, July 18-23, 2005. (viz též: <<http://iussp2005.princeton.edu/download.aspx?submissionId=50830>>).
- McLuhan, M. 1991. *Jak rozumět médiím*. Praha: Odeon.
- Neyer, G. 2003. *Family policies and low fertility in Western Europe*. MPIDR Working Paper, WP 2003-021, July. Rostock: Max Planck Institute for Demographic Research.
- Philipov, D., Z. Spéder, F. Billari. 2005. *Now or Later? Fertility Intentions in Bulgaria and Hungary and the Impact of Anomie and Social Capital*. Working Papers. Vienna: Vienna Institute of Demography.
- Rabušic, L. 2001. *Kde ty všechny děti jsou? Porodnost v sociologické perspektivě*. Edice Studie. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Riesman, D. 1969. *Osamělý dav*. Praha: Mladá fronta.
- Rychtaříková, J. 2001. „Minulá a současná diferenciacie reprodukce v Evropě.“ Pp. 10-25 in J. Rychtaříková, S. Pikálková, D. Hamplová (eds.). *Diferenciacie reprodukčního chování v evropských populacích*. Sociologické texty/Sociological Papers 01:10. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Slepičková, L. 2005. *Nedobrovolná bezdětnost v sociologické perspektivě*. Diplomová práce. Brno: Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity.
- Van de Kaa, D. J. 1997. „Options and Sequences: Europe's Demographic Patterns.“ *Journal of the Australian Population Association* 14 (1): 1-29.
- Van de Kaa, D. J. 1998. *Postmodern Fertility Preference: from Changing Value Orientation to New Behaviour*. Working Papers in Demography. Canberra: The Australian National University.
- Zamykalová, L. 2002. *Asistovaná reprodukce: problém ustavování hranic*. Diplomová práce. Praha: FSV UK.

Zdroje dat

- Eurostat in *Green paper - Confronting demographic change: a new solidarity between the generations*. 2005. [online]. Brussels: European Commission. [cit. 6. 4. 2006] Dostupné z: <http://europa.eu.int/comm/off/green/index_en.htm#2005>

2. Zkoumání bezdětnosti, jejího růstu a s ním souvisejících sociodemografických jevů v české společnosti v kontextu zemí střední a východní Evropy

Hana Hašková

2.1 Základní data ve vztahu k bezdětnosti, jejímu růstu a s ním souvisejícím sociodemografickým jevům v české společnosti v kontextu zemí střední a východní Evropy

Po celé období socialismu nedosahoval v české společnosti podíl bezdětných žen ve věku 40-45 let (u nichž se předpokládá ukončená fertilita) ani 7 % a podíl dětí narozených mimo manželství na celkovém počtu narozených dětí nedosahoval ani 10 %. Nízké míry těchto ukazatelů souvisely s nízkým věkem prvorodiček a svobodných nevěst a nízkou mírou nesezdaných soužití. Rapidní nárůst podílu dětí narozených nevdaným ženám³ a podílu bezdětných žen a mužů v populaci po změně politického režimu (obdobně jako i v ostatních zemích bývalého východoevropského bloku) ukazuje, že v rámci tohoto regionu začalo docházet k některým soudobým sociodemografickým změnám později než v zemích severoevropských, západoevropských, ale i jihoevropských (viz také grafy 1.1-1.4 v předchozí stati).

Zatímco se na konci 80. let pohyboval věk ženy při prvním porodu ve východoevropských zemích mezi 20 a 22 lety a celých 60 % prvních porodů připadalo na ženy ve věku 19-23 let, ve zbytku Evropy se pohyboval věk prvorodiček mezi 25-26 lety, ale mnoho žen se stalo matkami až po dosažení třicátého roku života. Kromě toho, zatímco ve východoevropských zemích nedosahoval v polovině 80. let podíl svobodných bezdětných třicetiletých žen ani 10 %, v ostatních zemích Evropy se jejich podíl pohyboval mezi 10 - 18 % (Sobotka 2004). Reprodukční a rodinné chování na „východě“ bylo tedy celkově více předvídatelné než ve zbytku Evropy, kde docházelo k procesům heterogenizace rodinných a partnerských forem dříve než na „východě“.

Ačkoliv se země bývalého východoevropského bloku vyznačovaly ještě na konci 80. let ve srovnání s ostatními evropskými zeměmi relativně vysokou úhrnnou plodností (okolo dvou dětí na ženu),

³ V ČR se v roce 2003 narodilo již 35% prvorozených dětí mimo manželství (Fialová 2005).

2. Zkoumání bezdětnosti, jejího růstu a s ním souvisejících sociodemografických jevů...

v průběhu 90. let 20. století zde došlo spolu s proměnami dalších sociodemografických ukazatelů také k velmi prudkému snížení úhrnné plodnosti a z regionu s nejvyšší plodností v Evropě se tak stal region s jednou z nejnižších plodností na světě (srovnej grafy 1.1-1.4 v předchozí stati).

V roce 1996 klesla úhrnná plodnost v ČR pod 1,2 děti na jednu ženu, čímž jsme se zařadili mezi země s tzv. „lowest low fertility“. Slabina tohoto ukazatele se ovšem projevuje především v období takových demografických změn, k nimž právě v současnosti dochází ve střední a východní Evropě. V důsledku odkládání rodičovství do pozdějšího věku a zvyšování věku prvorodiček totiž úhrnná plodnost v rámci zkoumaného regionu v současnosti klesá, aniž by nám dávala informaci o tom, kolik z odložených porodů stihnou mladí, rodičovství odkládající lidé ještě v budoucnu zrealizovat. Ze zkušeností vývoje úhrnné plodnosti v souvislosti s odkládáním rodičovství do pozdějšího věku v ostatních evropských zemích lze však předpokládat, že ačkoliv plodnost v době, kdy začnou být realizovány odložené porody, mírně poroste, celoživotně bezdětných v populaci přibude, jelikož, v důsledku biologických, ale i sociálních příčin, se ne všechny odložené děti nakonec narodí. Otázkou však zůstává, jak velký podíl bude v budoucnu celoživotně bezdětných lidí v české populaci a jak velký podíl na celkovém počtu rodin s dětmi budou tvořit rodiny s jedináčky.⁴

Většina mladých bezdětných českých mužů i žen sice plánuje v budoucnu založit rodinu, a to sice rodinu se dvěma dětmi,⁵ relativně vysoký podíl v současné době stále ještě svobodných a bezdětných třicátníků a třicátníků však svědčí o masovém odkládání rodičovství do pozdějšího věku, které

⁴ Průměrný věk svobodných nevěst byl v české společnosti mezi 60. lety a počátkem 90. let 21 let a průměrný věk svobodných ženichů 23 let. V současné době se průměrný věk svobodných nevěst v ČR posunul na 26 let a průměrný věk svobodných ženichů na 27 let. Mnoho lidí ale také žije místo uzavření sňatku v nesezdaném soužití.

Průměrný věk prvorodiček se v české společnosti udržoval mezi 50. lety a rokem 1997 pod 24 lety. V současné době se tento průměrný věk zvýšil na 26 let, ale do budoucna lze očekávat další zvýšení, jelikož mnohé bezdětné ženy – např. třetina doposud bezdětných třicetiletých vysokoškolaček – může ještě porodit své první dítě v blízké budoucnosti, a tak i zvýšit průměrný věk prvorodiček za ČR.

Úhrnná plodnost fluktovala v české společnosti mezi 50. lety a počátkem 90. let mezi 2,8-1,8 dětmi na ženu. Od roku 1996 se ale pohybuje za ČR mezi 1,2-1,1 dětmi na ženu.

⁵ Preference dvoudětné rodiny je typická pro většinu evropských zemí, a to i pro ty, v nichž dosahuje míra celoživotní bezdětnosti a podíl rodin s jedináčky na celkovém počtu rodin s dětmi vyšších hodnot než v ČR. Mnohé studie totiž ukazují, že reprodukční ideály a preference jsou velmi slabým a nedostatečným nástrojem k predikci reprodukčního chování (Billari, Philipov 2005). Dlouhodobé ideály a preference totiž reflektují především společenské normy, které však nemusí být ve skutečnosti naplněny. Lepším nástrojem k predikci reprodukčního chování se tak ukazuje šetření krátkodobých reprodukčních preferencí (např. přání ne/narození dítěte v horizontu tří let) kombinované s šetřením subjektivně vnímané pravděpodobnosti realizace těchto krátkodobých reprodukčních preferencí (např. pravděpodobnost ne/narození dítěte v horizontu tří let). I tento nástroj pro predikci reprodukčního chování je však nutno nahlížet kriticky. Míra jeho spolehlivosti je navíc velmi silně závislá na takových strukturálních faktorech, jako je výše vzdělání. Lidé s vyšším vzděláním totiž dokáží odhadnout pravděpodobnost ne/narození dítěte ve svém životě v krátkodobém horizontu statisticky významně lépe než lidé s nižším vzděláním (Testa, Toulemon 2005).

Pro celoživotní bezdětnost je ve většině evropských zemí rozhodnuto pouze marginální podíl doposud bezdětných mužů i žen ve věku 18-40 let. Nejvíce takových mužů a žen je rozhodnuto pro celoživotní bezdětnost v německy mluvících zemích (v Německu to je okolo 10% žen a 20% mužů). Naopak v zemích bývalého východoevropského bloku je pro celoživotní bezdětnost rozhodnuto pouze okolo 2-6% takových žen a 1-12% takových mužů. Při přičtení těch mužů a žen, kteří nejsou rozhodnuti, zda-li by se rodiči stát chtěli či ne, se dostaneme v rámci zemí Evropy na 3-22% podíl žen a 9-39% podíl mužů ve věku 18-40 let, kteří rodičovství buď odmítají, nebo váhají, zda-li se rodiči stát chtějí či ne (Rabušic 2004).

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

vede české demograf(k)y a sociální vědce/vědkyně k závěru, že se ČR připojí v podílu celoživotně bezdětných k hodnotám typickým pro západní a severní Evropu, tzn. 10 – 20 % celoživotně bezdětných lidí v jedné generaci. Na tom, zda-li se ČR připojí k zemím s vysokou (více než 20 % celoživotně bezdětných v jedné generaci) nebo relativně nízkou (okolo 10 % celoživotně bezdětných v jedné generaci) mírou celoživotní bezdětnosti, se však neshodnou (srovnej např. Kučera, Fialová 1996; Sobotka 2004; Rabušic 2004).

Zatímco lze nalézt pouze relativně malý počet vědeckých prací, zabývajících se bezdětností a bezdětnými lidmi v české společnosti před rokem 1989, s demografickým vývojem po roce 1989 těchto prací rychle přibývá a koncentrují se jak na situaci po, tak i před rokem 1989.

Z prací historické demografie se lze opřít především o studii P. Horské (Horská 1999), která charakterizuje životy bezdětných žen žijících na českém území na konci 19. století jako životy žen žijících a žijících se, na rozdíl od svých vdaných vrstevnic, samostatně, a to zejména v pozici služebných, ale také v rámci svobodných povolání. Z publikací zabývajících se výzkumem celoživotně bezdětných, žijících na českém území v období státního socialismu, lze vycházet ze studií Z. Jurečka (Jureček 1968a, 1968b), N. Zuzánkové (Zuzánková 1976) a I. Možného (Možný 1983). Zatímco Z. Jureček nachází vyšší koncentraci bezdětných párů mezi manželi s větším věkovým rozdílem, Zuzánková poukazuje zejména na vyšší koncentraci bezdětných žen mezi vysokoškolačkami. V 80. letech pak I. Možný identifikuje vyšší podíl bezdětných žen především mezi vysokoškolačkami pronikajícími do oborů s nízkým zastoupením žen, tedy především mezi inženýrkami. Mezi lékařkami, v jejichž oboru byl proces feminizace odstartován o něco dříve, pozoruje v 80. letech významné rozdíly v rodinném chování mezi skupinou lékařek starších 65 let (které vystudovaly v období, kdy medicína byla ještě téměř výhradně mužský obor) na straně jedné, a skupinou lékařek mladších generací (které vystudovaly v období feminizace medicíny) na straně druhé. Obdobně, na základě procesu feminizace školství, vykládá v 80. letech vysokou koncentraci rodinně orientovaných žen mezi učitelkami, zatímco v první čtvrtině 20. století (kdy nebylo učitelství ještě zdaleka feminizováno) předpokládá mezi učitelkami relativně vysoké podíly bezdětných svobodných žen. I. Možný (1983) tedy spojuje vyšší pravděpodobnost celoživotní bezdětnosti s pracovními ambicemi vysokoškolaček a obtížnou situací vysokoškolaček v maskulinních oborech.

Obdobně jako Možný zkoumal vliv vystudovaného oboru na míru bezdětnosti žen v české společnosti, v Norsku T. Lappegård (2002) předpokládala ve své studii, že ženy, které jsou orientované na rodinu, zvolí spíše vzdělání a následně zaměstnání s převahou žen, kde by měly být standardizovány strategie harmonizace práce a rodiny, měly by zde existovat menší postihy při přerušení pracovní dráhy a mohly by zde být dokonce zavedeny určité výhody pro pracující matky. Tento předpoklad se však v její studii potvrdil jen částečně, a to sice v podobě nízké míry bezdětnosti u žen, které vystudovaly feminizované učitelské a zdravotnické obory. Největší míry celoživotní bezdětnosti však byly naměřeny u absolventek humanitních oborů a společenských věd (tedy opět oborů s převahou žen), zatímco mezi ženami, které vystudovaly technické obory (tedy obory s výraznou převahou mužů), nebyl podíl bezdětných žen nijak výjimečně vysoký.⁶

⁶ Bertram (2006), který analyzoval vliv typu zaměstnání na plodnost žen v Německu, dospěl na základě empirických dat zase k závěru, že ženy pracující v tradičně ženských profesích (vychovatelky dětí, učitelky, zahradnice) mají více dětí než ženy pracující v „moderních profesích“ (doktorky, političky, ženy v bankovním, ale i kosmetickém průmyslu).

2. Zkoumání bezdětnosti, jejího růstu a s ním souvisejících sociodemografických jevů...

S výše uvedenými výsledky jsou v souladu také data z posledního Sčítání lidu, domů a bytů v ČR (viz tabulku 2.1). Ta potvrzují stabilně (mezigeneračně) nejčastější celoživotní bezdětnost u vysokoškolaček, a to sice u těch, které vystudovaly společenské a humanitní vědy (bez ekonomie), práva a politologii, zatímco nejméně bezdětných žen odhalují mezi učitelkami. Vysokoškolačky, které vystudovaly obory s výraznou převahou mužů (především technické obory), nelze z hlediska míry celoživotní bezdětnosti podle těchto dat jednoznačně zařadit. V souladu s I. Možným (Možný 1983) lze vykládat nízkou míru celoživotní bezdětnosti a časné časování rodičovství u učitelek jako projev prorodinné a na péči (nebo výchovu a vzdělávání) dětí (nebo dospívajících) zaměřené orientace těchto žen. Na základě empirické evidence stability nejvyšších podílů bezdětných žen mezi vysokoškolačkami, které vystudovaly společenské, humanitní a politické vědy (bez ekonomie), lze spekulovat o vlivu větší míry vědecké orientace vysokoškolaček v těchto oborech na jejich reprodukční chování, o vlivu delšího procesu stabilizace pozice na trhu práce po vystudování těchto oborů, o vlivu specifického charakteru práce v rámci těchto oborů a případně o vlivu velikosti nabídky partnerů ve školách a na pracovištích těchto žen.

Tabulka 2.1. Podíl bezdětných vysokoškolaček podle věku a typu studia v ČR v roce 2001 (v %)

	30 let		40 let		50 let
Společenské a humanitní vědy	44,1	Společenské a humanitní vědy	14,1	Společenské a humanitní vědy	14,7
Práva a politologie	41,2	Práva a politologie	10,5	Práva a politologie	12,1
Přírodní vědy	34,8	Přírodní vědy	9,7	Technika	9,7
Ekonomie	34,4	Zdravotnictví	9,4	Ekonomie	8,7
Zdravotnictví	32,9	Ekonomie	7,7	Přírodní vědy	8,3
Technika	28,2	Zemědělství	5,8	Zdravotnictví	7,5
Zemědělství	24,3	Technika	5,3	Pedagogika	6,4
Pedagogika	23,4	Pedagogika	5,2	Zemědělství	5,0

Zdroj: Sčítání lidu, domů a bytů v ČR 2001 in Šalamounová, Nývlt (2004). Jedná se o výsledky projektu „Fenomén bezdětnosti v kontextu sociálních změn v české společnosti“.

I když je problematika vlivu typu studia a zaměstnání na reprodukční chování žen zatím na okraji zájmu studií bezdětnosti, mnohé výzkumy dokládají významný vliv následujících faktorů na reprodukční záměry a chování žen:⁷ Věk, výše nejvyššího dosaženého vzdělání, doba od ukončení studia, doba od vstupu a stabilizace na pracovním trhu, doba prožitá v manželství nebo nesezdaném soužití a vyznání (např. Becker 1991; Ermisch 2003; Gustafsson 2001; Hotz et al. 1997; Šalamounová, Nývlt 2004; Možný 1983; Zuzánková 1976; Jureček 1968a, 1968b; Blossfeld, Mills 2003). Některé z těchto

⁷ Při analýze reprodukčních záměrů i chování je nutné rozlišovat mezi pořadím (plánovaného) narození dítěte. Narození prvního dítěte totiž znamená na rozdíl od narození v pořadí dalších dětí ireverzibilní životní tranzici – změnu sociálního statusu – přechod ze stavu bezdětnosti do pozice rodiče.

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

studii zkoumají bezdětnost v souvislosti s uvedenými faktory staticky, jiné představují dynamické mikroekonomické modely fertility (např. Hotz et al. 1997) a zkoumají proces časování a odkládání rodičovství do pozdější doby (např. Gustafsson 2001). Při interpretaci výsledků těchto studií je důležitý jejich kulturní a sociální kontext, jelikož každý z výše uvedených faktorů (např. dosažení věku 30 let; stabilizace na pracovním trhu) může mít v různých společnostech různý význam.

Výše dosaženého vzdělání je jedním z nejvýznamnějších faktorů, jelikož je s ní úzce spjat např. brzký/pozdní vstup na trh práce, brzká/pozdní ekonomická nezávislost, ne/stabilita na pracovním trhu, pracovní/rodinné orientace a často i brzký/pozdní vstup do manželství.

Obdobně jako i v jiných evropských zemích byla i v rámci výzkumů bezdětnosti v české společnosti potvrzena stabilně (mezigeneračně) vyšší míra celoživotní bezdětnosti a odkládání rodičovství do pozdější doby u žen s vyšším vzděláním (viz tabulku 2.2). Vysokoškolačky mají na trhu práce častěji než ženy s nižším vzděláním větší ambice, déle jim trvá ukončení vzdělání a jsou více zapojeny do referenčních skupin, v nichž je rodičovství v pozdějším věku nejen více akceptováno, ale také realizováno. V rámci teorií racionální volby je rodičovství žen s vyšším vzděláním spjato s vyššími náklady ztracených příležitostí (Becker 1991), které však mohou být redukovány realizací mateřství v pozdějším věku ženy (Gustafsson 2001).

Tabulka 2.2. Podíl bezdětných žen podle věku a stupně vzdělání v ČR v roce 1991 a 2001 (v %)

věk	1991				2001			
	základní	bez maturity	s maturitou	univerzitní	základní	bez maturity	s maturitou	univerzitní
20	48,3	58,8	81,0	-	62,7	80,5	97,1	-
25	16,1	14,3	22,5	48,8	20,9	31,5	59,5	89,8
30	10,1	6,4	8,8	16,9	11,1	8,1	13,8	31,1
35	6,2	4,2	5,9	10,9	7,0	4,5	5,9	11,8
40	5,5	3,7	5,2	9,9	6,6	3,5	4,6	7,4
45	5,9	4,2	6,0	10,0	4,6	3,2	4,2	7,9
50	6,0	4,9	7,7	11,4	4,3	2,9	4,5	8,8

Zdroj: Sčítání lidu, domů a bytů v ČR 1991 a 2001 in Šalamounová, Nývlt (2004). Jedná se o výsledky projektu „Fenomén bezdětnosti v kontextu sociálních změn v české společnosti“.

Zatímco je preference bezdětnosti a odkládání rodičovství do pozdější doby v české i zahraniční literatuře spojována s ženami s vyšším vzděláním, pracovní a genderově ne-tradičně orientovanými ženami, s ženami, které preferují život ve velkých městech a také tam žijí, a s ženami, které dosahují vyšších než průměrných výdělků žen (např. Maříková 2005; Mcallister, Clarke 2000), muži, kteří preferují bezdětnost, se podle zahraničních autorů a autorek koncentrují naopak mezi muži s nižším vzděláním a kariéerními cíly na trhu práce (Kenkel 1985). Tento fakt může být nahlížen optikou přetrvávajícího

2. Zkoumání bezdětnosti, jejího růstu a s ním souvisejících sociodemografických jevů...

tradičního rozdělení genderových rolí a jeho vlivu na výběr životní/ho partnera/partnerky v podobě očekávání hlavní živitelské role od muže a hlavní pečovatelské a sekundární živitelské role od ženy.

Nutno však upozornit, že doposud existuje pouze malý počet studií, které by zkoumaly bezdětnost, odkládání rodičovství do pozdějšího věku a preference bezdětnosti/odkládání rodičovství mezi muži. V ČR se bohužel v rámci Sčítání lidu, domů a bytů počet narozených dětí u mužů neneviduje, a tak nelze určit, které skupiny českých mužů odkládají rodičovství do pozdějšího věku, a v jakých skupinách mužů je největší zastoupení bezdětných tak, jak to je možné zkoumat u žen. Vzhledem k tomu, že před rokem 1989 byla naprostá většina dětí narozena v manželství a nesezdané soužití párů nebylo tak rozšířené jako dnes, může být určitým (ale nepřesným) indikátorem celoživotní bezdětnosti u mužů jejich rodinný status. S rostoucím podílem dětí narozených mimo manželství po roce 1989 a s rostoucí oblibou nesezdaných soužití se však stává tento ukazatel v daném kontextu nepoužitelným.

2.2 Odborná diskuse nad bezdětností, jejím růstem a s ním souvisejícími sociodemografickými jevy v české společnosti v kontextu zemí střední a východní Evropy

Zatímco jsem se doposud zabývala zejména empirickou evidencí bezdětnosti a s ní souvisejících sociodemografických jevů, zaměřím se nyní na rozbor současné odborné diskuse o nárůstu podílu bezdětných v populaci, poklesu plodnosti a odkládání rodičovství do pozdějšího věku v české společnosti a v dalších zemích bývalého východoevropského bloku. Konkrétně zde identifikuji její hlavní dimenze a posléze klasifikuji základní teoretické přístupy, kterých je v této diskusi využíváno. Kromě toho budu uvažovat nad dalšími možnými teoretickými přístupy, které nebyly doposud v odborné diskusi nad nárůstem bezdětnosti, poklesem plodnosti a odkládáním rodičovství v zemích bývalého východoevropského bloku extenzivně využity, nicméně se zdá pravděpodobné, že nesou potenciál pro explanaci těchto jevů.

2.2.1 Hlavní dimenze odborné diskuse nad bezdětností, jejím růstem a s ním souvisejícími sociodemografickými jevy v české společnosti v kontextu zemí střední a východní Evropy

Fakt, že k nárůstu bezdětnosti, poklesu plodnosti hluboko pod hladinu prosté reprodukce a odkládání rodičovství do pozdějšího věku došlo ve střední a východní Evropě v průběhu 90. let 20. století, zatímco v severní, západní i v jižní Evropě byly tyto proměny reprodukčního chování sledovány historicky dříve, je vysvětlován celkově odlišnými životními podmínkami v někdejších západoevropském a východoevropském bloku. V zemích bývalého východoevropského bloku docházelo k některým aktuálně diskutovaným sociodemografickým změnám již od 60. let 20. století,⁸ zatímco jiné proměny partnerského, rodinného a reprodukčního chování byly v tomto regionu Evropy zbrzděny.

⁸ V ČSSR docházelo např. k postupnému zvyšování počtu rozvodů a posléze i podílu re-komponovaných rodin na celkovém počtu rodin již od 60. let 20. století.

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

Relativně pozdní růst bezdětnosti, pokles plodnosti a odkládání rodičovství do pozdějšího věku je v daném regionu vysvětlován zejména skrze působení následujících faktorů před rokem 1989: a) nedostatečné rozšíření kvalitní hormonální antikoncepce, absence sexuální výchovy a regulace plodnosti spoléháním na potraty; b) nedostatečná motivace k dosažení vyššího vzdělání z důvodu omezených možností studia, platové nivelizace a omezených možností seberealizace na trhu práce; c) kromě omezení studijních a pracovních příležitostí byly omezeny i volnočasové možnosti (např. cestování); d) nízký podíl vysokoškolsky vzdělané populace na celku obyvatelstva; e) nezbytnost a praxe intenzivní mezigenerační výpomoci (a tak i kontroly) z důvodu nedostatku služeb a zboží pro rodiny; f) percepce rodiny jako „úkrytu před státní mocí“; a g) propopulační opatření, která zvýhodňovala mladé sezdané heterosexuální páry, které zplodily děti krátce po uzavření sňatku.⁹

Před nástupem státního socialismu byla v české společnosti dominantní následující sekvence formování rodiny: 1) ekonomická nezávislost muže, 2) vlastní byt nebo dům, 3) zasnoubení (bez společného sexuálního života snoubenců), 4) sňatek (zahrnující sexuální soužití manželů) a 5) první dítě (Možný 2004). Pod vlivem tzv. sexuální revoluce (van de Kaa 1998), relativně brzké legalizace potratů, dlouhodobého nedostatku kvalitní hormonální antikoncepce, mnohých propopulačních opatření 70. let 20. století a dalších výše uvedených faktorů však byla tato sekvence v období státního socialismu v české společnosti nahrazena jinou: Předmanželský sexuální styk se stal běžně akceptovaným, a tak sňatek většinou následoval početí (v 80. letech byla v naší společnosti více než polovina nevěst těhotná). Uzavření manželství se stalo spíše podmínkou pro získání vlastního bytu, než že by byla existence samostatného bydlení podmínkou pro uzavření manželství, a to sice z důvodu státní garance bezúročných půjček a bydlení pro mladé sezdané heterosexuální páry s dětmi narozenými krátce po uzavření manželství. Vzhledem k extenzivnímu trhu práce „bez“ nezaměstnanosti a vzhledem k platové nivelizaci byl změněn i vztah mezi stabilizací na trhu práce, uzavřením manželství a rodičovstvím. Ačkoliv se konzumerismus rozšířil v české společnosti daleko dříve než po roce 1989, podle Stloukala (Stoukal 1996 in Sobotka 2004) byly v té době konzumní hodnoty v souladu s rodinným životem a hodnotami, zatímco po roce 1989 se tento vztah souladu začal měnit ve vzájemně konkurující hodnoty.

V důsledku výše uvedeného v české společnosti nejdříve poklesl věk svobodných nevěst a ženichů, stejně jako věk prvorodiček, a pak zůstával po celé období státního socialismu na velmi nízké úrovni. To ovlivnilo také snížení, a posléze udržení nízké míry konečné bezdětnosti v české společnosti po celé období státního socialismu, stejně tak jako udržení úhrnné plodnosti nad hladinou prosté reprodukce (respektive v jejím okolí).

Fakt, že k takovým sociodemografickým změnám, jako je nárůst bezdětných, odkládání rodičovství do pozdější doby a pokles plodnosti, začalo docházet v zemích bývalého východoevropského bloku později než v jiných státech Evropy, je často vysvětlován s odkazem k vlivné teorii druhé demografické tranzice.

Na straně jedné reagují někteří výzkumníci a výzkumnice zaměřující se na současné změny plodnosti v ČR na teorii druhé demografické tranzice pozitivně a vykládají změny plodnosti v tomto regionu v jejím souladu: „Aniž bych chtěl upírat na důležitosti faktorům strukturálním, **přikláním se ve svém výkladu ke kulturním faktorům – a především proměnám hodnotovým** – jakožto hlavním

⁹ Více např. Frejka (1983); Popov a David (1999); Macek et al. (1998); Macura et al. (2000); Možný (2002); Rabušic (2001); Sobotka (2004); Večerník (1999).

2. Zkoumání bezdětnosti, jejího růstu a s ním souvisejících sociodemografických jevů...

zdrojům, které stojí v pozadí nízké intenzity české plodnosti ... parametry českého demografického vývoje jsou **v souladu s tezí o druhé demografické tranzici**. Což, vyjádřeno jinými slovy, znamená, že český populační vývoj nabral víceméně **normální a standardní kurs**, jehož jsme v západní Evropě svědky již tři desetky let ... Proměny v charakteru českého demografického chování, především však v oblasti reprodukce, jsou výsledkem moderní **kulturní změny**, jejíž nositelkou je současná mladá česká populace ... Nositelem současného populačního trendu je generace, která byla zrozena v letech baby boomu let sedmdesátých ... Doba, kdy tato kohorta vyrůstala, byla v socialistickém Československu zvláštní dobou ... Komunisté ... neinvestovali do infrastruktury a nových technologií, nýbrž se snažili zásobit obyvatelstvo spotřebním zbožím. Děti, které v té době vyrůstaly ... tak **byly vychovávány v prostředí relativního dostatku**. Vzhledem k tomu, že česká společnost byla společností s velmi homogenním příjmem, týkal se tento relativní dostatek prakticky všech ... **mladá generace si uvědomila, že je i strůjcem svého osudu** ... Česká populace – a především ta mladá – **je dnes součástí evropských mentálních kohort** a řídí se podobnými vzory jako její západní vrstevníci. Obléká se, přemýšlí a chová se podobně jako oni. Cadwellův faktor **westernizace** ... (kdy prostřednictvím **globální komunikace** dochází k **difuzi** západních idejí a vzorů chování, včetně vzorů nesezdaného soužití, pozdních sňatků a nízkých počtů dětí), zde jistě sehrává velmi důležitou úlohu. Není tedy logické, že se tato podobnost vyjevuje i v oblasti intimního chování a že **i u nás dochází k druhé demografické tranzici?**" (Rabušic 2001: 206-233).

V kontextu výkladu současných změn plodnosti v dalších zemích střední a východní Evropy se teorie druhé demografické tranzice, důrazu na kulturní změnu a zejména dlouhodobé hodnotové proměny drží také např. Vishnevski (1999) a Zakharov (1999).

Na straně druhé se někteří výzkumníci a výzkumnice staví při výkladu současných změn plodnosti v ČR k teorii druhé demografické tranzice spíše váhavě a navrhují jiný výklad soudobých změn plodnosti v regionu bývalého východoevropského bloku: „Je otázkou, zda je vhodné interpretovat stávající změny demografického chování obyvatelstva ve východní Evropě jako opožděný druhý demografický přechod, nebo jako něco ‚východoevropsky specifického‘. Jedná se o změny v normách a postojích lidí směrem k individualismu, nebo jde o **krizové chování** obyvatelstva, které reaguje prudkým poklesem plodnosti podobně jako za světové hospodářské krize ve třicátých letech? ... **vnější podmínky (ekonomické a sociální)** jsou na východě velmi rozdílné od těch, v rámci kterých probíhal druhý demografický přechod na západě. Rovněž demografická situace ve ‚východní‘ Evropě koncem osmdesátých let nebyla v mnoha aspektech totožná se situací na ‚západě‘ v polovině let šedesátých (v bývalých socialistických zemích byla vysoká ekonomická aktivita žen, umělé přerušování těhotenství bylo legalizováno mnohem dříve, byla zde vyšší rozvodovost) ... Zatímco úmrtnostní a ekonomické ukazatele postkomunistické země spíše **diferencují**, extrémně nízká úhrnná plodnost je spojuje a tímto naznačuje podobnost **problémů rodinné politiky** ... Na západě měnily své rodinné chování ženy narozené v letech 1950 a později, na východě to jsou ženy narozené v letech 1970 a později. Nové hodnoty, normy a postoje vznikaly na západě v období ekonomického a sociálního klidu, zatímco v postkomunistických zemích jde o období **hlubokých ekonomických a sociálních transformací**. Není zřejmé, zda kohorty, které mají stejné formální demografické parametry, jsou také totožné ve svých hodnotových orientacích, a tudíž mohou představovat **různé mentální kohorty** ... Demografické trendy devadesátých let v zemích bývalé východní Evropy pravděpodobně vyjadřují narůstající **tenzi mezi aspiracemi** (sociální dimenze) a **možnostmi jejich reálného naplnění** (ekonomická dimenze)" (Rychtaříková 2001: 15-24). V jiných textech Rychtaříková (1999: 28) zdůrazňuje existenci „všeobecného pocitu **nejistoty a stresu**" v zemích střední a východní Evropy a nárůst bezdětnosti a pokles plodnosti v tomto regionu

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

chápe jako důsledek „socioekonomické transformace, spíše než inherentních postojů upřednostňující sníženou plodnost“ (Rychtaříková 2003).

Jiným způsobem než Rychtaříková, ale také s důrazem na strukturální bariéry rodičovství vysvětluje situaci nárůstu bezdětných, poklesu plodnosti a odkládání rodičovství do pozdějšího věku v ČR Kučera a kol. (2000: 135-137): „Podle našeho názoru, ověřeného i výsledky předkládaného průzkumu, se v probíhajících změnách úrovně a struktury sňatečnosti a porodnosti mimo jiné promítají také tři výrazné **negativní ekonomické faktory**. První je **finanční nedostupnost bytů** pro mladá manželství, druhým je **vzestup životních nákladů po narození dítěte (dětí)** a třetím faktorem, který vede mladé lidi ke zvýšené opatrnosti a odkládání závazných životních rozhodnutí, je rostoucí a ještě více **hrozící nezaměstnanost**. Odklad uzavření sňatku nebo narození dítěte je pak výrazem odpovědnosti a rozumného jednání. Je nutné počítat s tím, že k realizaci odložených životních rozhodnutí bude docházet později, než se dříve očekávalo, nebo že k němu nedojde vůbec ... Jinak působí tyto negativní vlivy na generaci mladých lidí, pro něž byly **výraznou a nečekanou změnou životních podmínek** – a jinak budou působit na další generace, které budou rozhodovat o své životní dráze **s vědomím zvýšených životních rizik** ... Neméně významným výsledkem průzkumu je potvrzení, že i dětem přisuzují mladí lidé značnou životní hodnotu a že se proto téměř **nemění ani ideální počet dětí**, ba dokonce **ani plánovaný počet dětí** v rodině“.

Důraz na strukturální (ekonomické a sociální) problémy, tenzi mezi aspiracemi a příležitostmi, všeobecnou nejistotu nebo relativní deprivaci při výkladu soudobých změn plodnosti v dalších zemích bývalého východoevropského bloku klade také např. Steshenko (2000), Philipov (2002) a Ranjan (1998).

Jak již upozornil Philipov (2003) nebo Lesthaeghe a Surkyn (2002), ačkoliv se odborná diskuse na téma poklesu plodnosti v zemích bývalého východoevropského bloku soustředila do značné míry na dva výklady – jeden o strukturálních faktorech a druhý o kulturních faktorech, nemusí být tyto dva výklady poklesu plodnosti v tomto regionu vzájemně se vylučujícími. Strukturální (ekonomické a sociální faktory) způsobené socioekonomickou a politickou transformací se totiž mohou kombinovat s dlouhodobými hodnotovými změnami, a je dokonce vysoce pravděpodobné, že existuje mnoho takových kombinací strukturálních a kulturních faktorů, které od sebe vzájemně odlišují soudobé sociodemografické změny mezi jednotlivými zeměmi tohoto regionu.

Sobotka (2004: 204) nicméně poukázal na zásadní odlišnost mezi explanací soudobých změn plodnosti v zemích bývalého východoevropského bloku, pokud uvažujeme o náhlých strukturálních (ekonomických a sociálních) faktorech socioekonomické a politické transformace na straně jedné a dlouhodobých kulturních (ideačních) faktorech na straně druhé. Soudí totiž, že pokud hraje hlavní roli při současném poklesu plodnosti v regionu bývalého východoevropského bloku faktor náhlé socioekonomické krize způsobené společenskou transformací, pak můžeme v budoucnu očekávat návrat k předchozím mírám plodnosti poté, co přestanou krizové faktory transformace působit spolu se stabilizací socioekonomické a politické situace ve společnosti. Pokud by však hlavním motorem současných změn plodnosti v tomto regionu byly hodnotové proměny, pak by nastalé změny plodnosti byly dlouhodobé a nevratné.

Lesthaeghe a Surkyn (2002) ovšem namítají, že míra vlivu strukturálních a kulturních faktorů se může v čase proměňovat. Takže, zatímco v prvních letech socioekonomické a politické transformace mohl významně dominovat vliv strukturálních faktorů (ekonomických a sociálních problémů)

2. Zkoumání bezdětnosti, jejího růstu a s ním souvisejících sociodemografických jevů...

na změny plodnosti v té které zemi bývalého východoevropského bloku, spolu s tím, jak se socioekonomická a politická situace v zemi stabilizuje, mohou nabývat na významu naopak faktory kulturní (hodnotové změny). Obdobně Philipov (2003) tvrdí, že současné změny plodnosti v zemích bývalého východoevropského bloku mohou být výsledkem náhlé diskontinuity v životech lidí po rozpadu východoevropského bloku, která zároveň urychlila a zintenzívnila působení dlouhodobých ideačních (hodnotových) změn na sociodemografické chování lidí v tomto regionu.

V návaznosti na reflexe odborné diskuse na téma nárůstu bezdětnosti, poklesu plodnosti a odkládání rodičovství do pozdějšího věku v zemích bývalého východoevropského bloku po roce 1989 identifikují následující základní dimenze této diskuse (viz tabulku 2.3), a to sice z důvodu zkoumání jejího rozsahu, hlavních argumentů, hodnotového a politického pozadí i teoretických východisek. Následující členění je nutně schematické. Reálně se mohou různé odpovědi na otázky v tabulce 2.3 v rámci jednotlivých odborných explanací nárůstu podílu bezdětných v populaci, poklesu plodnosti a odkládání rodičovství do pozdějšího věku v zemích bývalého východoevropského bloku různě kombinovat.

Tabulka 2.3. Hlavní dimenze odborné diskuse nad nárůstem podílu bezdětných v populaci a s ním souvisejících sociodemografických jevů v české společnosti v kontextu zemí střední a východní Evropy

Teoretická východiska (viz 2.2.2)	Teorie individualizace & Teorie kulturní změny	Teorie racionální volby & Teorie sociální anomie
Co je hlavním faktorem způsobujícím růst podílu bezdětných v populaci a s ním související sociodemografické změny v zemích bývalého východoevropského bloku po roce 1989? (viz 2.2.1.1)	ideační (hodnotové) změny – kulturní faktory	socioekonomické problémy – strukturální faktory
Jaké aspekty socioekonomické a politické transformace byly rozhodující pro růst podílu bezdětných v populaci a s ním související sociodemografické změny v zemích bývalého východoevropského bloku po roce 1989? (viz 2.2.1.1)	pozitivní aspekty socioekonomické a politické transformace – nové příležitosti/možnosti	negativní aspekty socioekonomické a politické transformace – nové bariéry/problémy
Na co se má zaměřit pozornost při analýze růstu podílu bezdětných v populaci a s ním souvisejících sociodemografických změn v zemích bývalého východoevropského bloku po roce 1989? (viz 2.2.1.1)	podobnosti sociodemografických změn v Evropě	rozdíly v rychlosti a časování sociodemografických změn mezi různými státy Evropy a mezi různými sociodemografickými skupinami
Jaký je charakter hlavního faktoru způsobujícího růst podílu bezdětných v populaci a s ním související sociodemografické změny v zemích bývalého východoevropského bloku po roce 1989? (viz 2.2.1.1)	internalizované motivace	externí socioekonomické podmínky
Jaký stojí za explanacemi růstu podílu bezdětných v populaci a s ním souvisejících sociodemografických změn v zemích bývalého východoevropského bloku po roce 1989 „politický/hodnotový příběh“? (viz 2.2.1.2)	druhá demografická tranzice – příběh geopolitického začlenění zemí bývalého východoevropského bloku do Evropy	demografický šok – příběh společenské krize v ekonomicky, sociálně a politicky se transformujících zemích bývalého východoevropského bloku
Jak přistupovat k růstu podílu bezdětných v populaci a s ním souvisejícím sociodemografickým změnám v zemích bývalého východoevropského bloku po roce 1989? (viz 2.2.1.3)	management populačního poklesu – důraz na individuální volbu	rodinná politika zahrnující opatření ovlivňující plodnost přímo i nepřímo – důraz na kolektivní řešení

2. Zkoumání bezdětnosti, jejího růstu a s ním souvisejících sociodemografických jevů...

2.2.1.1 Nové příležitosti a univerzální trend internalizovaných hodnotových změn vs. diferencující externí strukturální bariéry rodičovství

Akcelerace nárůstu bezdětnosti, poklesu plodnosti a odkládání rodičovství do pozdějšího věku v zemích bývalého východoevropského bloku po roce 1989 byla doposud vykládána z hlediska dvou hlavních explanačních rámců.

Jeden z nich klade důraz na vliv dlouhodobých internalizovaných kulturních (ideačních) změn, který byl ve sledovaném regionu posílen kontakty mezi východem a západem po rozpadu východoevropského bloku. Tyto kulturní změny jsou charakterizovány zejména jako dlouhodobá změna hodnot a životních orientací směrem k individualismu a sebevyjádření, která byla podpořena vznikem nových příležitostí, které s sebou přinesla socioekonomická a politická transformace ve střední a východní Evropě v podobě nových možností individuální seberealizace (které ale zároveň soutěží s aspiracemi na rodičovství). Jedná se zejména o a) nárůst studijních, pracovních a volnočasových možností seberealizace; b) růst důležitosti vzdělání a pracovního postupu na trhu práce vzhledem k prosazování tržního principu zásluhovosti; a c) rostoucí dostupnost široké škály kvalitní hormonální antikoncepce.¹⁰

Hodnotové změny jsou většinou empiricky měřeny změnami v názorech a postojích obyvatelstva v longitudinálních šetřeních, ačkoliv existuje zároveň rozsáhlá kritika měření hodnot a životních orientací skrze měření názorů a postojů obyvatelstva.

V rámci tohoto výkladu, rozpad východoevropského bloku v tomto regionu sice urychlil v současné době diskutované sociodemografické změny, nebyl však tím, co tyto změny nastartovalo. Hlavním motorem těchto změn byly dlouhodobé (po desetiletí se ustavující) proměny hodnot a životních orientací – tedy myslí lidí. Slovy Rabušice (Rabušic 2001: 226), v ČR „tato kulturní změna krystalizovala jako echo vývoje západní společnosti ve věkové kohortě zrozené na počátku sedmdesátých let a jejím markantním výrazem byla politická změna v roce 1989, vyprovokovaná, organizovaná a nesená právě touto generací“.

Ačkoliv se názorové orientace v české společnosti proměňují směrem k akceptaci hodnot individualismu i akceptaci nových životních stylů, je zřejmé, že lidé různých sociodemografických skupin mají odlišné možnosti využití příležitostí, které s sebou přinesla socioekonomická a politická transformace.

Druhý z explanačních rámců soudobého nárůstu bezdětnosti, poklesu plodnosti a odkládání rodičovství do pozdějšího věku v zemích bývalého východoevropského bloku klade důraz zejména na vliv nových diferencujících externích strukturálních (ekonomických a sociálních) bariér rodičovství, které s sebou přinesla socioekonomická a politická transformace ve sledovaném regionu. Konkrétně se jedná o následující bariéry rodičovství: a) růst socioekonomické nejistoty v důsledku zrušení extenzivních centrálně řízených trhů práce, spuštění ekonomických restrukturalizací a růstu nezaměstnanosti; b) nahrazení paternalistických systémů sociálního zabezpečení systémy orientujícími se zejména na adresnost sociálních dávek a poskytování záchranné sítě; c) rušení propopulačních opatření; a d) nárůst příjmové diferenciací, a tak i relativní chudoby.¹¹

¹⁰ Viz např. Macura a kol. (2002); Kohler, Billari a Ortega (2002) a Večerník (1999).

¹¹ Viz např. Večerník (1999); Kuchařová, Tuček (1999); Rychtaříková (2003); Sirovátka, Mareš (2002); Čermáková a kol. (2002).

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

Tento explanační rámec klade důraz na rychlost změn sociodemografických ukazatelů v regionu střední a východní Evropy a jejich koncentraci v 90. letech 20. století a kontrastuje ji s postupnými sociodemografickými změnami, k nimž docházelo ve státech severní a západní Evropy v průběhu několika předchozích desetiletí.

Kohler, Billari a Ortega (2002: 656) užívají termín „strategické odkládání“ pro vysvětlení situace nárůstu podílu bezdětných v populaci, poklesu plodnosti a odkládání rodičovství do pozdějšího věku v kontextu masivní ekonomické a institucionální restrukturalizace, vedoucí ve sledovaném regionu k růstu socioekonomické nejistoty, v níž jsou dlouhodobé závazky odkládány „v naději, že nejistota ohledně budoucího vývoje bude časem klesat“.¹² Huinink a Kreyenfeld (2004: 24) ale ukázali na východoněmeckých datech, že např. nezaměstnanost může vstup do rodičovství nejen oddálit, ale v jiných případech naopak urychlit. Kantorová (2004: 265) obdobně ukázala na českých datech, že ženy s vyšším vzděláním odkládají rodičovství až do doby stabilizace na trhu práce daleko častěji než ženy s nižším vzděláním, které jsou ale daleko více vystaveny hrozbě ztráty zaměstnání než ženy s vyšším vzděláním. Pro vzdělanější ženy však výrazně vzrostly náklady ztracených příležitostí ve spojitosti s rodičovstvím. Méně vzdělané ženy mají naopak méně pracovních možností a rozdíl mezi vydělaným příjmem na trhu práce a dávkami ze systému sociálního zabezpečení v případě celodenní péče o dítě pro ně není tak velký. Proto může být odkládání rodičovství a investice do stabilizace vlastní pozice na trhu práce v soudobé české společnosti vnímána vzdělanějšími ženami jako redukce nejistoty, zatímco méně vzdělané ženy mohou subjektivně spojovat redukci nejistoty se založením rodiny (viz také Friedman, Hechter, Kanazawa 1994).

2.2.1.2 Demografický přechod vs. demografický šok

Výklad soudobého nárůstu bezdětnosti, poklesu plodnosti a odkládání rodičovství do pozdějšího věku ve státech bývalého východoevropského bloku, který zdůrazňuje vliv strukturálních bariér rodičovství, je v některých případech „příběhem“ demografického šoku nebo krize,¹³ kterou přinesla socioekonomická a politická transformace, jež může mít dlouhodobé negativní následky,¹⁴ a měla by být proto řešena přijetím účinných sociálně politických opatření s přímým i nepřímým dopadem na zvyšování plodnosti. Tento výklad tedy klade důraz na negativní (neřešené nebo neadekvátně řešené) důsledky socioekonomických a politických transformací v zemích bývalého východoevropského bloku. Nutno však dodat, že přesvědčivěji působí argumenty studií, jejichž autoři a autorky diferencují mezi střední Evropou, jihovýchodní Evropou, Pobaltím a postsovětskými státy, jelikož mezi těmito regiony (ale i jednotlivými státy) došlo po roce 1989 k výrazné ekonomické, kulturní i sociální diferenciaci.

Explanace soudobého nárůstu bezdětnosti, poklesu plodnosti a odkládání rodičovství do pozdějšího věku ve státech bývalého východoevropského bloku, které zdůrazňují naopak vliv kulturních ide-

¹² Překlad autorky.

¹³ Viz např. Rychtaříková (2000) v odborném článku nazvaném „Demographic transition or demographic shock in recent population development in the Czech Republic?“

¹⁴ Jedná se zejména o změnu ve věkové struktuře obyvatelstva, která bude zasahovat s různým načasováním jednotlivé sociální struktury – školství, trh práce, zdravotnictví, systémy sociálního zabezpečení, atd.

2. Zkoumání bezdětnosti, jejího růstu a s ním souvisejících sociodemografických jevů...

ačnických změn, jsou zase „příběhy“ (opozděné) druhé demografické tranzice (přechodu), nikoliv demografického šoku nebo krize. V souladu se Zielinskou (Zielinska 2000), která analyzovala demografický vývoj a jeho odbornou reflexi v Polsku, a v souladu s Nash (2005), která analyzovala demografický vývoj a jeho odbornou reflexi v české společnosti, lze říci, že „příběhy“ druhé demografické tranzice v zemích bývalého východoevropského bloku nejsou pouze o demografických datech, ale jsou to také „příběhy“ geopolitického začleňování (nebo znovuzačleňování) zemí tohoto regionu do „Evropy“ (přesněji západní Evropy nebo západní civilizace).

„Příběh“ opoždění druhé demografické tranzice v české společnosti se vrací hluboko do historie, kdy se rodinné chování české populace podobalo spíše rodinnému chování na západ než na východ od českých hranic (např. Fialová 1996). S odkazem na „Hajnalovu linii“, která se táhne od severu Evropy (Petrohradu) na jih Evropy (Terst) a rozděluje ji podle historických vzorců sňatkového chování (Hajnal 1965), charakterizují např. Rabušic (2001: 71-72) a Možný (2002: 129-130) rodinné chování v českých zemích jako historicky odpovídající spíše západoevropskému než východoevropskému modelu rodiny. Západoevropský model definují především formací nelokálních rodin, uzavíráním manželství ve vyšším věku a vyšším podílem celoživotně bezdětných a svobodných, zatímco východoevropský model rodiny charakterizují zejména nízkým věkem nevěst i ženichů, vyšší plodností a formací velkých rodin. Po začlenění Československa do sféry politického vlivu Sovětského svazu a východoevropského ekonomického systému se začala česká společnost takto definovanému západoevropskému modelu rodiny vzdalovat, což se projevilo především nízkým věkem svobodných nevěst a ženichů, nízkým věkem prvorodiček a po zavedení propopulačních opatření v 70. letech 20. století také dočasným zvýšením úhrnné plodnosti. Po pádu železné opony začalo v české společnosti docházet naopak k opětovnému zvyšování věku svobodných ženichů a nevěst, zvyšování věku prvorodiček a rapidnímu propadu úhrnné plodnosti. Tento trend se (spolu s dalšími sociodemografickými proměnami) projevovat v průběhu celého období socioekonomické a politické transformace, a pokračoval pak i v období příprav na začlenění ČR do EU. „Příběh“ opoždění druhého demografického přechodu v české společnosti je tedy také „příběhem“ o návratu a (znovu)začleňování české společnosti do (západní) Evropy: „Česká republika začala v posledních šesti, sedmi letech vykazovat charakteristiky režimu druhé demografické tranzice. Chápu to jako indikátor toho, že česká společnost se skutečně hluboce proměňuje a že se začíná včleňovat do rodiny moderních evropských společností.“ (Rabušic 2001: 238)

Česká republika (a další země bývalého východoevropského bloku) se v „příběhu“ opoždění druhého demografického přechodu začleňují rychleji či pomaleji (více či méně úspěšně) do „Evropy“, a to sice politicky, ekonomicky a demograficky. Propojení ekonomického, politického a demografického začleňování jednotlivých středo a východoevropských zemí do „Evropy“ může být ukázáno na studii Sobotky (Sobotka 2004: 232), který poukazuje na fakt, že mezi zeměmi střední a východní Evropy „lze dokumentovat odkládání plodnosti historicky dříve mezi zeměmi s nejúspěšnější ekonomickou a sociální transformací, a těmi, které se nejrychleji přiblížily institucionálnímu rámci tržních demokratických evropských společností“.¹⁵

¹⁵ Překlad autorky.

2.2.1.3 Management populačního poklesu a důraz na individuální volbu vs. kolektivní řešení populačního poklesu opatřeními s přímým či nepřímým dopadem na plodnost

„Advokáti“ a „advokátky“ vlivu kulturních ideačních změn na růst bezdětnosti, pokles plodnosti a odkládání rodičovství do pozdějšího věku většinou nevidí řešení populačního poklesu v propopulačních politikách, které jsou přímo zacíleny na zvýšení plodnosti. Spíše než o přímých propopulačních politikách mluví o nutnosti tzv. managementu populačního poklesu: „Je ovšem velkou otázkou, zda-li má společnost právo – a ve jménu čeho – snažit se o to, aby toto vysoce individuální a privátní chování měnila ... Nedělejme stejnou chybu jako v polovině sedmdesátých let, kdy stát na propopulační opatření věnoval značné výdaje, které však vedly jen – jak tomu ostatně u propopulačních opatření bývá pravidlem – ke zcela krátkodobým efektům. Za daného stavu poznání populačního chování by bylo velmi na pováženou pouštět se do propopulační politiky. Jednali bychom pouze systémem pokusu a omylu, přičemž odborníci na sociální politiku vědí, že když se zavede jakékoliv opatření, které lidem přilepšuje, ale které nevede k cíli, pro nějž bylo zamýšleno, nedá se už nikdy – bez obrovských politických ztrát – zrušit ... Naše moudrost, říká Day, by nás proto měla vést k tomu, abychom přijali tento vývoj jako nevyhnutelný, abychom se na něj adaptovali a snažili se z nižšího počtu obyvatel vytěžit ta pozitiva, která jsou v něm inherentně ukryta ... I kdybychom za cenu obrovského finančního přerozdělování u nás vytvořili ideální podmínky pro to, aby mladí lidé mohli mít tolik dětí, kolik chtějí ... česká porodnost by se s velkou pravděpodobností stejně trvale nezvýšila.“ (Rabušic 2001: 231 - 233)

„Advokáti“ a „advokátky“ vlivu strukturálních bariér rodičovství se zase hlásí k zavádění efektivní rodinné politiky, která povede k přímé i nepřímé podpoře rodin s dětmi: „Menší počet dětí v rodinách, který je dnes vnímán v jeho negativních dopadech vlastně jen odborníky a některými politiky, nejspíš povede k hledání propopulačních opatření, ale nejen ve formě sociálních dávek.“ (Kuchařová, Tuček 1999: 25)

Studie R. Nash (2005: 97) ukazuje, že veřejné politické diskuse nad problematikou populačního poklesu, kterých se často účastní i demografové, demografky a sociální vědci a vědkyně zabývající se sociodemografickými jevy, se těší v české společnosti dlouhodobé popularitě, i když v období státního socialismu nedosahovala nikdy úhrnná plodnost tak nízké úrovně jako v současnosti.¹⁶ Po změně politického režimu se však podle její analýzy proměnil charakter těchto diskusí: „Symboly reprezentující (demografické) trendy během období socialismu byly vázány k redistributivnímu, kolektivistickému charakteru státu; jazyk ilustrující postsocialistické trendy volá naopak po rostoucí orientaci směrem k individualismu a tržní ekonomice“.¹⁷

¹⁶ Podle Nash (2005) je veřejně politická diskuse na téma poklesu plodnosti v české společnosti mediální „stálíci“, kterou dokládá citacemi novinových článků: V roce 1968 vyšel např. v *Rudém právu* článek uvedený nadpisem „Současná populační situace ČSSR: Zhoršování populačního vývoje projevujícího se již několik let se v roce 1967 dále prohloubilo“ a o rok později se ve stejných novinách objevil článek s názvem „Je nás stále méně“. V roce 1987 vyšel ve *Svobodném slovu* článek „V rodinách ubývá dětí“, v roce 1988 vyšel v *Učitelských novinách* článek „Mít či nemít děti?“, apod. Dokonce ani v období baby boomu v polovině 70. let mediální diskuse na téma populačního poklesu v české společnosti neustala. I v roce 1975, kdy byla plodnost v ČR, na rozdíl od většiny západoevropských zemí, na strmém vzestupu a její hodnoty převyšovaly úroveň prosté reprodukce, vyšel např. v *Tvorbě* článek „Má také Československo svůj populační problém?“.

¹⁷ Překlad autorky.

2. Zkoumání bezdětnosti, jejího růstu a s ním souvisejících sociodemografických jevů...

Před rokem 1989 se tedy nesla podle analýzy R. Nash (2005) předrevoluční veřejná populační diskuse v tónu obav z „biologického stárnutí národa“, z „nedostatku rukou pro budování společnosti“ a „zastavení budoucího ekonomického a sociálního rozvoje“. Řešení poklesu plodnosti mělo být tehdy kolektivní a založeno mělo být na principu solidarity a horizontální redistribuci (od bezdětných k rodinám s dětmi). Konkrétním řešením se tehdy stala pro-populační opatření, původně navržená již v šedesátých letech, ale do praxe zavedená až v první polovině 70. let, která byla jednou z příčin baby-boomu v polovině 70. let (Kučera 1994). Již koncem sedmdesátých let však začala plodnost v české společnosti opět klesat.

Po roce 1989 je pokles plodnosti nazírán podle méj analýzy v souladu s Nash (2005) dvojím způsobem: Jeden z nich i nadále zdůrazňuje primární důležitost formulace a realizace státní rodinné politiky pro kolektivní řešení potenciálních budoucích ekonomických a sociálních problémů země vyplývajících z poklesu plodnosti (podle R. Nash tzv. starý přístup; např. Kuchařová, Tuček 1999; Rychtaříková 2003). Druhý z nich sice formulaci a realizaci státní rodinné politiky nemusí odmítat, ale zůstává k jejím reálným dopadům spíše skeptický a nese se v duchu individualismu. Blaho lidí totiž spatřuje především v rozvoji studijních, pracovních a volnočasových příležitostí, ve fungující tržní ekonomice a zodpovědnosti jednotlivců (podle R. Nash tzv. nový přístup; např. Rabušic 2001; Pavlík 1997).¹⁸

2.2.2 Teoretické přístupy ve výzkumu bezdětnosti, jejího růstu a s ním souvisejícími sociodemografickými jevy v zemích střední a východní Evropy

Ačkoliv stále ještě trvá nedostatek komplexních teorií, které by vysvětlovaly reprodukční chování (McNicoll 1992; van de Kaa 1996), výše uvedená odborná diskuse nad nárůstem bezdětných v populaci, poklesem plodnosti a odkládáním rodičovství do pozdějšího věku v zemích bývalého východoevropského bloku čerpá z konkrétních teoretických přístupů, které se nyní pokusím přiblížit.

2.2.2.1 Teorie individualizace a teorie kulturní změny

Výklad současného nárůstu bezdětných v populaci, poklesu plodnosti a odkládání rodičovství do pozdějšího věku, který klade důraz na vliv hodnotových změn, jež přináší dlouhodobý vývoj euro-americké civilizace, čerpá z teorií individualizace a kulturní změny.

Teorie individualizace ukazují na rostoucí individualismus, příklon k postmoderním hodnotám, demokratizaci uvnitř heterosexuálních partnerství a oslabení tradičních prostředků sociální kontroly.

Podle Ingleharta (Inglehart 1995, 1997), je třeba rozumět soudobým změnám hodnot, životních orientací a stylů jako důsledkům tzv. tiché revoluce. Ta začala v rozvinutých zemích západu po

¹⁸ V květnu 2005 se např. na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy v Praze vedla diskuse na téma sociálně-politických řešení současného nárůstu bezdětnosti, poklesu plodnosti a odkládání rodičovství do pozdějšího věku v rámci konference „Kdo zajistí naši budoucnost?“, již se účastnili ať už jako mluvčí nebo jako participanti i výše uvedení odborníci.

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

2. světové válce, a to sice v myslích generace, která vyrůstala v relativním dostatku, v období ekonomické prosperity a stability. Byla tedy osvobozena od strachu z neuspokojení materiálních potřeb. Tichá revoluce je postupnou změnou od preference materialistických hodnot a životních orientací (jako je ekonomická prosperita a stabilita) k postmaterialistickým hodnotám a životním orientacím (jako je kvalita života, individualismus, sebevyjádření, sociabilita, autonomie, diverzita a pluralita).

Lesthaeghe (1995) píše o současném procesu ideačních změn, skrze něž se jedinci stávají individualizovaní. To neznamená, že se lidé stávají více sobečtí. Znamená to, že jedinec začíná zpochybňovat normy, které jej/ji svazují, a namísto toho klade důraz na jeho/její vlastní svobodnou volbu. Proces soudobých ideačních změn je spjat zejména s poklesem vlivu náboženství, který vede k většímu pluralismu a heterogenitě životních preferencí.

Giddens (1992) tvrdí, že se v současných společnostech pozdní modernity mění samy principy, na nichž se zakládají mezilidské vztahy. V jeho ideálně-typickém tzv. čistém vztahu již nejde o nalezení toho jediného, pravého partnera na celý život, ale o samotnou emocionální vazbu, která trvá jen do té doby, kdy ve vztahu oba partneři nacházejí uspokojení.

Vize takové míry osobní svobody při uzavírání a opouštění partnerství byla kritizována Baumanem (Bauman 2000: 90), který poukazuje na negativní sekundární důsledky takto exponované osobní svobody, a to sice v rostoucí míře životní nejistoty a „zlomených životů bez lásky a budoucnosti“¹⁹. Ať už je hodnocení tzv. čistých vztahů jakékoliv, lze předpokládat, že jejich důsledkem je i odkládání rodičovství do pozdějšího věku a nízká míra plodnosti.

Podle De Singlyho (De Singly 1999) lze druhou fázi modernity charakterizovat celkovou individualizací ve společnosti. Tato individualizace se však již netýká, tak jako v první fázi modernity, pouze mužů. S masovým vstupem žen na trh práce, rozšířením antikoncepce, zvyšujícím se vzděláním žen, upevňováním sociálních států apod. se individualizace začala týkat také žen. Také proto již podle něho není soudobá rodina založená na ekonomických (tradiční rodina) a statusových potřebách (moderní rodina). Rodina druhé fáze modernity se soustřeďuje především na uspokojování emocionálních potřeb. Emocionální potřeby jsou ovšem velice křehké základy stability, jelikož hodnoty a preference člověka se v průběhu jeho života mění. Věrnost partnerovi/partnerce pak často ustupuje věrnosti sobě samému a partnerství či rodina se rozpadá. Nestabilní základy současných partnerských svazků tedy neposkytují důvěru k jejich trvání, a tak ani jistoty k dlouhodobé investici do rodičovství.

Závěrem lze dodat, že výše uvedené teoretické příspěvky ukazují na velkou soudobou kulturní změnu směrem k postmoderním hodnotám a individualismu. Ty ovšem kontrastují s dlouhodobými investicemi do péče o jiné.

Tato kulturní změna může být endogamní, tedy založená na změně kulturních komponent a jejich organizaci uvnitř kultury. Koneckonců i Bellova (Bell 1973) definice post-industriálních společností implikuje takovou endogamní kulturní změnu směrem k postmoderním hodnotám a indivi-

¹⁹ Překlad autorky.

2. Zkoumání bezdětnosti, jejího růstu a s ním souvisejících sociodemografických jevů...

dualismu. Podle něj je sice post-industriální společnost logickým důsledkem společnosti industriální, ale odlišuje se od ní nejen kvantitativně (např. útlumem výroby a zintenzivněním služeb), ale i kvalitativně. Post-industriální společnost totiž reflektuje problémy, které industriální společnost vyřešit nemůže.

Výše uvedená kulturní změna může být ale také exogamní, tedy založená na interakci mezi kulturními systémy a na procesu difuze.

V případě diskutovaných kulturních hodnotových změn ve státech bývalého východoevropského bloku lze uvažovat po roce 1989 o obou, endogamní i exogamní kulturní změně; o vlivu společenské transformace i westernizace.

2.2.2.2 Teorie racionální volby

Výklad nárůstu bezdětnosti, poklesu plodnosti a odkládání rodičovství do pozdějšího věku, který podtrhuje vliv vnějších strukturálních bariér na reprodukční chování, souzní s teoriemi racionální volby. Ty staví na předpokladu poptávky po dětech, která je omezoována vnějšími bariérami, jež zvyšují náklady na rodičovství. Náklady na rodičovství však mohou být snižovány sociálně-politickými opatřeními.

Klasickou teorii racionální volby představuje Beckerův (Becker 1991) model plodnosti, na nějž pak navázaly novější mikroekonomické přístupy. Ty považují za základní faktor, který určuje lidské reprodukční chování, poptávku po dětech. Tím převádí problém plodnosti do teorie spotřebitelského chování. Ta předpokládá, že se lidé chovají racionálně a že jednotlivé domácnosti (tedy spotřebitelé) neustále zvažují, které „zboží“ si zakoupí, aby co nejlépe uspokojily své potřeby, a tak neustále srovnávají výnosy a náklady. Děti jsou zde chápány jako určitý druh „zboží“. Rozhodování o tom, zda a kolik mít děti, tedy probíhá na základě zvažování výnosů a nákladů, které dítě přinese.

Náklady na dítě můžeme rozdělit na a) přímé náklady – skutečné peněžní výdaje na dítě po odečtení všech zvýhodnění v rámci daňového systému a systému sociálního zabezpečení a b) náklady ztracených příležitostí – reflektují fakt, že výchova dětí spotřebovává čas, který by členové domácnosti mohli využít jinak. Takto lze např. vysvětlit, proč mají dvoukariérová partnerství méně dětí než ostatní partnerství. Ve dvoukariérových partnerstvích jsou náklady příležitostí vysoké, protože jeden z rodičů (většinou matka) přichází v případě péče o malé dítě o mzdu, kterou by pobírala, kdyby nebyla s dítětem doma, a také ztrácí čas, který by mohla věnovat rozvíjení své kariéry a z ní plynoucí budoucí mzdě. Péče o malé děti totiž vede ke stagnaci jak profesního růstu, tak mzdy.

Výnosy z dítěte měří mikroekonomové očekávaným užitek, který přinese dítě domácnosti. Užitek závisí zejména na kvalitě dítěte, do níž je však potřeba investovat. Fakt, že mají bohatší rodiny často méně dětí než rodiny chudé, vysvětluje teorie spotřebitelského chování a racionální volby tím, že se zvyšujícím důchodem domácnosti se zvyšuje i poptávka po kvalitě dítěte, a proto mají bohatší rodiny sice méně dětí, ale více do nich investují.

Se zvyšujícím se úrovní vzdělání a pracovní seberealizací žen mimo rodinu, se zvyšujícím se životním standardem rodin a s rozšiřující se nabídkou „zboží“, které si může „spotřebitel“ pořídit (a které

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

konkuruje rodičovství), tak dochází podle mikroekonomických teorií ke snižování plodnosti. Snižování plodnosti je však také možné redukovat sociálně-politickými opatřeními, která povedou ke snižování přímých nákladů²⁰ i nákladů ztracených příležitostí,²¹ jež na sebe váže rodičovství.

Zatímco je klasická teorie racionální volby založena na předpokladu poměrně stabilní poptávky po více či méně „drahých“ dětech, jejíž naplnění je více či méně omezováno náklady rodičovství, Easterlin (1976) spojuje situaci silných populačních ročníků na trhu práce se slabými preferencemi pro vstup do manželství a rodičovství. Tímto postuluje tezi, že vnější strukturální faktory ovlivňují nejen reálnou plodnost, ale i poptávku po dětech. Příkladem takových silných populačních ročníků může být právě česká baby-boomová generace poloviny 70. let, na jejíž efekt signifikantního zvednutí plodnosti se čeká již několik let.

Silné populační ročníky čelí podle Easterlina vyššímu tlaku na pracovním trhu, a proto je pro ně počátek pracovní dráhy obtížnější než pro slabší populační ročníky. Z toho důvodu volí jiné životní cíle než manželství a rodičovství. Pro slabé ročníky je počátek pracovní dráhy snadnější, vstup do manželství je tedy méně obtížný, náklady rodičovství jsou tak celkově menší, a oboje je proto více žádoucí.

Empirickým testem této teorie je sledování poměru mezi příjmy mladých lidí a jejich hmotnými aspiracemi. Hmotné aspirace mladých lidí reflektují podle Easterlina materiální zázemí jejich rodičů a schopnost naplnit je závisí na početní síle generací a na tom, jak velké konkurenci čelí mladí lidé při vstupu na pracovní trh. Nutno však dodat, že ačkoliv byla Easterlinova teorie v souladu s empirickými daty z USA, data z prostředí evropských sociálních států s extenzivními sociálními programy všeobecnou platnost vztahu mezi silou populačních ročníků a vůlí k rodičovství nepodporují.

Vlivem pozice mladých lidí na trhu práce na jejich reprodukční chování se zabývá i globalizační teorie Blossfelda a Millsové (Blossfeld, Mills 2003). Podle nich mění globalizace a rozvoj nových technologií podmínky na trhu práce v neprospěch pracovní síly, a to především těch, kteří na trh práce teprve vstupují a nejsou na něm stabilizováni, tedy mladých lidí. Nejistota mladých lidí pramenící z jejich pozice na trhu práce pak působí ve smyslu odkládání dlouhodobých závazků, jako je manželství nebo rodičovství. „Racionální volbou“ je v této situaci nesezdané bezdětné soužití, které poskytuje čas, během něhož mohou lidé sobě i ostatním prokazovat svoje kvality a redukovat tak ekonomickou a sociální nejistotu.

Na závěr lze dodat, že výše uvedené teoretické přístupy spojuje důraz, který kladou na vnější strukturální bariéry, které zvyšují náklady na (primárně žádané) rodičovství. „Racionální“ reakcí na tyto bariéry/náklady je v závislosti na jejich charakteru orientace na jiné cíle, odkládání rodičovství nebo minimalizace počtu dětí. Zároveň ale platí, že tyto bariéry/náklady rodičovství mohou být redukovány účinnými sociálně-politickými opatřeními.

²⁰ Např. peněžními transfery v podobě přídatků na děti, peněžité pomoci v mateřství, rodičovského příspěvku, daňových úlev pro rodiny s dětmi, apod.

²¹ V ČR např.: umožněním účasti na trhu práce bez omezení výše výdělků pro rodiče pobírajícího rodičovský příspěvek; reálným dodržováním práva na návrat na původní pracovní místo po skončení mateřské dovolené a na místo odpovídající pracovní smlouvě po skončení rodičovské dovolené trvající nejdéle tři roky; reálnou dostupností částečných úvazků, flexibilní pracovní doby a dalších family-friendly forem práce při minimalizaci negativních dopadů těchto forem práce na zaměstnance; reálnou dostupností zařízení péče o předškolní i malé školní děti; apod. (Hašková, Linková 2002; Hašková 2005).

2. Zkoumání bezdětnosti, jejího růstu a s ním souvisejících sociodemografických jevů...

2.2.2.3 Teorie sociální anomie

Explanace současného nárůstu bezdětnosti, poklesu plodnosti a odkládání rodičovství v regionu střední a východní Evropy, které kladou důraz na vnější strukturální bariéry rodičovství, konotují také s teorií sociální anomie. Průvodními znaky sociální anomie jsou desorientace, nejistota, alienace, diskontinuita a psychické nepohodlí. V teorii sociální anomie se tak nehovoří o racionální, ale anomické reakci na strukturální bariéry rodičovství. Philipov, Spéder a Billari (2005) podtrhují, že vysvětlení současných změn reprodukčního chování ve střední a východní Evropě skrze působení sociální anomie je potřeba odlišit také od graduálních hodnotových změn, jelikož změny v životních cílech a jejich dosahování, k nimž dochází u jedinců v situaci sociální anomie, jsou narozdíl od graduálních hodnotových změn reakcí na diskontinuitu a náhlou změnu.

Teorie sociální anomie byla v sociologii představena Durkheimem (Durkheim 1964, 1966) a Mertonem (Merton 1966). Durkheim k ní odkazuje jako k situaci, v níž je oslabena síla sociálních norem, lidé se přestávají orientovat v sociálním světě a plánování jejich vlastní budoucnosti se stává složitým. Výsledkem je proto životní dezorientace a nejistota.

Merton uvažoval o anomii v rámci vztahů mezi kulturními a sociálními systémy: Jedinci stanovují své životní cíle a přání v rámci kulturních struktur a využívají k jejich dosahování nejlépe institucionalizovaných prostředků. Pokud ovšem dochází k dlouhodobé disharmonii mezi jejich cíly a legitimními prostředky, jimiž lze těchto cílů dosáhnout (dochází tedy k disharmonii mezi kulturním a sociálním systémem – kulturními a strukturálními aspekty), nachází se v anomické situaci, na níž pak reagují různým způsobem. Disharmonie mezi cíly a prostředky k jejich dosažení na společenské makro úrovni může vést např. k odmítnutí norem nebo nedůvěře v existující sociální instituce na individuální mikro úrovni.

Rozpad bývalého východoevropského bloku byl v zemích střední a východní Evropy spojen se zpychbněním předchozích sociálních norem a hodnot. Zároveň došlo k přílivu nových sociálních norem a hodnot a významným změnám institucionálního rámce. Stabilizace nových institucí, norem a hodnotového systému ovšem vyžaduje více času než jedno desetiletí. K situaci, kdy přestávají platit staré normy a hodnoty a dochází k oslabení vlivu starých sociálních institucí, zatímco nové normy a hodnoty nejsou doposud plně akceptovány a nové sociální instituce nejsou doposud silným kontrolním mechanismem, odkazuje Spéder a kol. (1999) v kontextu Maďarska po roce 1989 jako k situaci sociální anomie. Někteří lidé se v této situaci zorientovali rychleji. Zkušeností jiných je však trvající sociální nejistota a dezorientace (Philipov, Spéder, Billari 2005). Habich a Spéder (1998) píše o tzv. „vítězích“ a „poražených“ společenských transformací ve střední a východní Evropě. V kontextu ČR poukázal na fakt, že jednotlivci mohou zažívat v jedné společnosti rozdílnou úroveň anomie, Rabušic a Mareš (1996).

Závěrem lze doplnit, že empiricky byla míra sociální anomie měřena zejména mírou individuální sociální dezorientace, nejistoty, alienace a psychické ne/pohody. V situaci sociální anomie je pro jedince těžké dělat zásadní rozhodnutí, a proto lze předpokládat, že budou taková rozhodnutí, jako je rození dětí, odkládána. Existuje ovšem také evidence, že v některých případech může být naopak narození dítěte chápáno jako krok k redukci sociální dezorientace a nejistoty, a tak může situace sociální anomie naopak rození dětí urychlit. Tento jev doložila na příkladu z Ukrajiny Perelli-Harris (2005), když srovnávala reprodukční chování lidí z nejslabších sociálních vrstev s reprodukčním chováním zbytku populace. Znamená to tedy, že lidé z různých sociodemografických skupin mohou reagovat na situaci sociální anomie různě, co se reprodukčního chování týče. S odkazem na Rabušice a Mareše (Rabušic, Mareš 1996) i Habicha a Spédery (Habich, Spéder 1998) zároveň platí, že lidé z různých

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

ných sociodemografických skupin mohli prožívat během období společenské transformace v zemích střední a východní Evropy také různou míru sociální anomie.

2.2.2.4 Teorie sociálních sítí

Důraz na selektivní a diverzifikované působení faktorů na reprodukční chování mužů a žen různých sociodemografických skupin kladou také teorie vlivu sociálních sítí, které ovšem nebyly doposud v kontextu ČR příliš akcentovány.

Philipov, Spéder a Billari (2005) testovali teorii sociálního kapitálu, která klade důraz na míru efektivní pomoci, kterou může jedinec získat v případě potřeby, v kontextu Maďarska a Bulharska při testování hypotézy, že míra sociálního kapitálu redukuje dopady sociální a ekonomické nejistoty v transformujících se společnostech. Tento teoretický přístup čerpá z Bourdieuho (Bourdieu 2001) definice sociálního kapitálu, jež odkazuje ke konceptu kvality a rozsahu sociálních sítí, které může jedinec využívat. Vzhledem k tomu, že tento teoretický přístup neodkazuje přímo k ekonomickému jednání (kalkulaci výnosů a nákladů), ale testuje efekt kvality a kvantity sociálních vztahů na reprodukční jednání, nelze jej zařadit mezi ekonomické teorie racionální volby (Philipov, Spéder, Billari 2005).

Zcela ojedinělým přínosem ke studiu vlivu sociálních sítí na reprodukční chování je studie sociálního učení a vlivu v rámci sociálních sítí, kterou představila Bernardi (2004) v rámci svého kvalitativního výzkumu sociálních mechanismů ovlivňujících reprodukční chování žen v severní části Itálie, kde došlo k obdobně rapidnímu propadu plodnosti jako ve státech střední a východní Evropy v 90. letech, ale o několik let dříve. Ve svém výzkumu poukázala na vliv sociálních sítí na vytváření specifických referenčních norem a postojů ke specifickým formám sociodemografického chování (např. odkládání rodičovství nebo akceptace bezdětnosti). Pozornost věnovala především roli strukturálních charakteristik a hustotě sociálních sítí během procesu sociálního učení a vlivu. Prokázala přitom vliv hustoty sítí vrstevníků na synchronizaci jejich reprodukčního chování.

Ačkoliv teorie sociálních sítí nepatří mezi standardně citované teorie ve výzkumech aktuálních změn sociodemografického chování ve střední a východní Evropě po roce 1989, soustřeďuje se na rozdíly v demografickém chování mezi různými sociodemografickými skupinami, čímž přispívá nemalým dílem k rozumnému tak složité problematice, jako je diferenciací plánování a vstupu do rodičovství obecně. V případě studie Bernardi (2004) je navíc pozornost obrácena k přínosu kvalitativního výzkumu pro studium sociodemografických jevů, jež stále ještě hledá v této oblasti své místo.

2.2.2.5 Teorie genderové rovnosti²²

V posledních letech se soustředila pozornost věnovaná vysvětlení soudobých změn reprodukčního chování také na alternativní teorii navrženou McDonaldem (McDonald 2002, 2000a, 2000b), který vyšel

²² V této publikaci používám termín „genderová rovnost“ jako překlad termínu „gender equity“, ačkoliv názory na překlad termínu „equity“ se různí. Zatímco někteří tento termín překládají v kontextu „gender equity“ jako „rovnost“, jiní jej překládají jako „spravedlnost“ nebo „rovnováha“. Více k výkladu termínů „gender equity“ a „gender equality“ viz <<http://www.bigpond.com.kh/users/gad/glossary/gender.htm>>; <<http://www.fathersforlife.org/glossary.htm>>; <<http://www.ifad.org/gender/glossary.htm>>.

2. Zkoumání bezdětnosti, jejího růstu a s ním souvisejících sociodemografických jevů...

z předpokladu, že moderní kapitalismus a jeho institucionální ukotvení způsobují nárůst bezdětnosti a redukci plodnosti na velmi nízkou úroveň. Podobně jako Beck (1992) nebo Blossfeld a Mills (2003) poukazuje na to, že růst kompetitivní povahy tržních ekonomik interferuje s plány na rodičovství a s rodinným životem, a zároveň vede jedince s averzí vůči riziku k tomu, aby se vyhýbali dlouhodobým závazkům, jako je rodičovství.

McDonald navazuje na Becka (Beck 1992), který upozorňuje, že život v soudobých tržních společnostech vytváří hodnotový rámec vyhovující spíše než rodinnému životu principu racionality soudobých společností, preferujících mobilní, svobodné a bezdětné jedince bez závazků, připravené kdykoliv reagovat na měnící se požadavky trhu. Soudobé změny reprodukčního a rodinného chování jsou tak podle něho způsobeny protikladem mezi trhem a rodinou. Zatímco rodina sleduje dlouhodobý cíl reprodukce, trh je orientován krátkodobě. Trh předpokládá individualismus, konkurenceschopnost a mobilitu. Rodina je zase doménou altruismu. Racionalita tržní společnosti tak neposkytuje prostor pro založení rodiny a výchovu dětí. Slovy Becka (Beck 1992: 116), „trh práce požaduje mobilitu bez ohledu na osobní okolnosti ... Tržní subjekt je svobodným jedincem nezatíženým partnerským vztahem, manželstvím nebo rodinou ... skutečná tržní společnost je společností bezdětnou“.²³

McDonald (2002, 2000a, 2000b) navazuje, že ve stále více liberalizovaných společnostech se od lidí očekává, že budou zároveň soutěživí, individualističtí a averzivní vůči riziku na trhu práce na straně jedné, a altruističtí, obětaví a podstupující rizika v rámci rodinného života na straně druhé. Macura a McDonald (2003: 62) ale dodávají, že „střídání jednoho módu s druhým během 24-hodinového cyklu prostě nefunguje a triáda soutěživosti, individualismu a averze vůči riziku zvítězí, což vede k nízké plodnosti“.²⁴

Teorie McDonalda se pohybuje na pomezí teorií individualizace a racionální volby, jelikož poukazuje na fakt, že na soudobé reprodukční a rodinné strategie žen má vliv rozpor mezi internalizovanými mentálními strukturami genderových rolí a vztahů na straně jedné a moderními institucemi orientovanými a působícími na jednotlivce zvnějšku na straně druhé. Podle McDonalda (McDonald 2000a, 2000b) je nízká míra plodnosti výsledkem rozporu mezi relativně vysokou hladinou genderové rovnosti, která je v soudobých vyspělých společnostech zakotvená v moderních institucích orientovaných na jednotlivce (jako je vzdělávací systém a trh práce) a přetrváváním nízké úrovně genderové rovnosti ve sféře soukromé (jako je výkon domácích prací nebo péče o děti). Konkrétně, pokud mají ženy podobné možnosti jako muži studovat a participovat na trhu práce, ale se založením rodiny tyto možnosti ztrácejí, pak také s rozením dětí váhají a omezují jejich počet.

Mezinárodní srovnání ukazují, že ve vyspělých zemích s genderově liberálními (ne Konzervativními) postoji mužů i žen, které jsou často reflektovány také v rámci genderově liberální (ne Konzervativní) orientace sociálního státu a podmínek na trhu práce, je v současné době vyšší plodnost (zejména země severní Evropy) než v těch vyspělých evropských zemích, v nichž přetrvává genderově konzervativní (tradiční) veřejné mínění a genderově konzervativní (tradiční) orientace sociálního státu a podmínek na trhu práce (zejména země jižní Evropy) (např. Tantury 2003; Höhn 2005; Schneider 2004; McDonald 2005). Také například v bývalém západním Německu pod tlakem genderově konzervativního systému sociálního zabezpečení, nedostatku institucí veřejné péče o děti a především silné sociální normy týkající se dlouholeté celodenní péče matky o předškolní, ale i školní děti dosahuje bezdětnost žen ve věku

²³ Překlad autorky.

²⁴ Překlad autorky.

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

35-39 let téměř 30% a téměř pětina bezdětných žen ve věku 20-39 let se nechce nikdy stát matkou. Mezi vysokoškolačkami jsou pak tato procenta ještě o mnoho vyšší (Höhn 2005).

Ačkoliv tato teorie nebyla doposud systematicky aplikována na výklad soudobých změn reprodukčního chování ve státech bývalého východoevropského bloku, inspirujeme-li se výše uvedenou teorií, která zdůrazňuje jak vliv internalizovaných kulturních, tak i vnějších strukturálních faktorů, můžeme konstatovat její možný přínos pro vysvětlení změn v reprodukčním chování v daném regionu s poukazem na následující skutečnosti:

Zatímco socioekonomická a politická transformace znamenala pro země bývalého východoevropského bloku zejména:

- a) přechod z centrálně řízeného extenzivního trhu práce na tržní ekonomiku,
- b) přechod z paternalistického systému sociálního zabezpečení s orientací na univerzální dávky na systém sociálního zabezpečení, který je postaven spíše na příjmově testovaných dávkách a poskytnutí záchranné sítě pro nejslabší skupiny obyvatelstva,
- c) propad v počtu státem dotovaných zařízení péče o předškolní děti,
- d) narůstající důležitost vzdělání a vertikální mobility na trhu práce, a to zejména kvůli rostoucí platové diferenciaci a nezaměstnanosti,
- e) rozšíření volnočasových, studijních a pracovních možností, ale také nároků z hlediska času, mobility a snížení pracovní-sociálních jistot,

přetrvávají v nich:

- f) v Evropě jedny z nejkonzervativnějších (nejtradičtějších) názorů na rozdělení genderových rolí, což se projevuje i v praxi každodenního rodinného a partnerského života (viz graf 2.1),
- g) přesto ale také relativně vysoká participace žen na trhu práce (viz tabulku 2.4) a relativně vysoká ochota žen na trhu práce participovat (ISSP 2002 – viz níže),
- h) a rigidnost pracovních trhů ve smyslu nedostatečného poskytování tzv. family-friendly pracovních příležitostí, takže je zde zachován v Evropě nejmenší podíl pracujících žen (ale i mužů) např. na částečné úvazky (viz tabulku 2.4).

Také proto došlo pravděpodobně v tomto regionu k situaci:

- i) nejnížší důvěry v možnosti sladování pracovního a rodinného života v Evropě (viz graf 2.2).

S ohledem na kulturní i strukturální odlišnosti jednotlivých zemí, rychlost a průběh socioekonomických transformací, jejich vnitřní socioekonomickou stratifikaci i vnitřní kulturní diverzitu, je ovšem nutno brát zde uvedený model pro vysvětlení aktuálních změn reprodukčního chování v tomto regionu jako rámcový a schematický:

Tradičtější postoje k genderovým rolím ve státech bývalého východoevropského bloku než v ostatních zemích Evropy

Vzhledem k dlouhodobé participaci žen v regionu střední a východní Evropy na trhu práce a vzhledem k jejich většinovému sebepojetí jakožto (spolu)živitelky rodin lze říci, že se v těchto společnostech ustálil model dvupříjmové rodiny. Přesto např. v ČR přetrvává mezi názory celé poloviny mužů a žen jako ideální tradiční (konzervativní) představa o uspořádání genderových rolí, kdy se má o finanční zajištění rodiny postarat především (ale nejen) muž a hlavní zodpovědnost za péči o děti a domácnost má nést

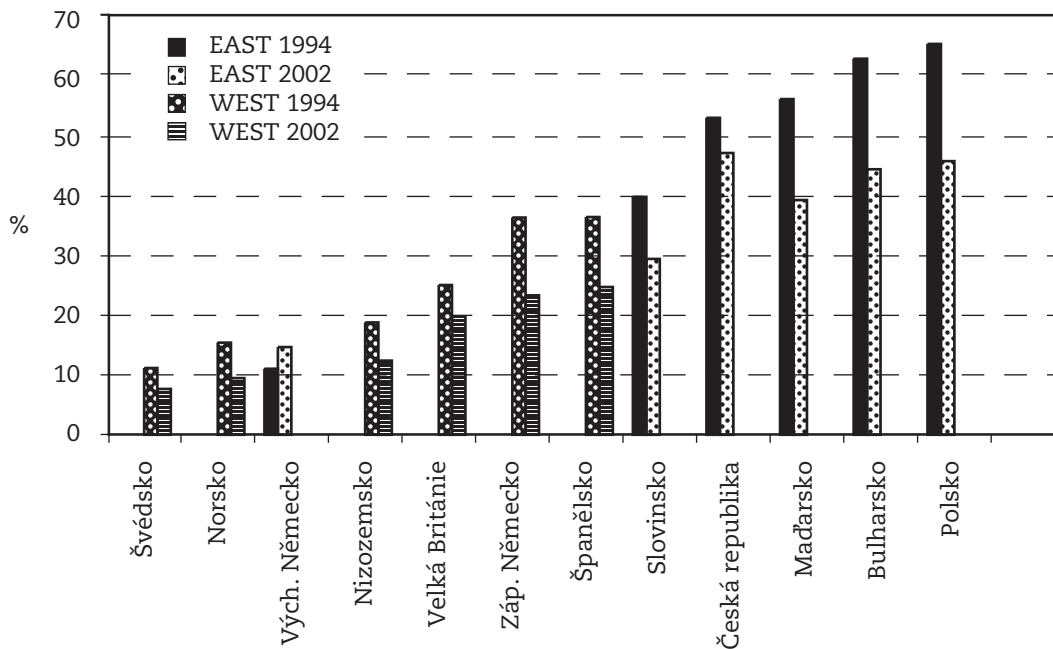

2. Zkoumání bezdětnosti, jejího růstu a s ním souvisejících sociodemografických jevů...

žena. Tato představa se pak promítá i do reálného uspořádání genderových rolí, kdy muž přináší do rodiny zpravidla vyšší výdělek než žena a žena zase přebírá naprostou většinu péče o děti a domácnost.

Genderově konzervativní (tradiční) nebo naopak genderově liberální (netradiční) postoje si lze zjednodušeně (za pomoci vyjádření respondentů k vybranému testovanému výroku) ukázat v grafu 2.1. Největší podíl nesouhlasných reakcí a nejmenší podíl souhlasných reakcí na genderově konzervativní výrok „Muž má vydělávat peníze a žena se má starat o rodinu a domácnost“ byl zaznamenán v rámci šetření ISSP z roku 1994 a 2002 v genderově liberálních severovýchodních zemích, zatímco genderově nejkonzervativnější postoje zaujímali v těchto letech muži a ženy ze zemí střední a východní Evropy. Z grafu 2.1. lze zároveň vyčíst, že ve všech sledovaných evropských zemích došlo mezi lety 1994 a 2002 k poklesu souhlasu s testovaným výrokem.²⁵

Graf 2.1. Míra souhlasu s výrokem „Muž má vydělávat peníze a žena se má starat o děti a domácnost“ podle zemí v roce 1994 a 2002 (v % souhlasných odpovědí na celkovém počtu odpovědí)

Zdroj: ISSP 1994; ISSP 2002. Pouze země, které se účastnily obou výzkumných kol.

Obdobné výsledky byly získány také při srovnání míry souhlasu s dalšími ve výzkumu ISSP testovanými genderově konzervativními výroky „Nic proti zaměstnání, ale většina žen stejně touží po domově a dětech“ a „Není správné, aby byl muž doma s dětmi a žena chodila do práce“. Lze se tedy

²⁵ Výjimkou je bývalé východní Německo.

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

domnívat, že názory na genderové role jsou ve státech střední a východní Evropy (s výjimkou bývalého východního Německa) ve srovnání se státy severními, západoevropskými, ale i jihoevropskými všeobecně konzervativnější. I v těchto názorově genderově konzervativních zemích však došlo stejně jako i v ostatních evropských státech během posledního desetiletí k významnému posunu směrem k postojům genderově liberálnějším.

Zachování relativně vysoké participace žen na trhu práce, ochota žen na trhu práce participovat a menší dostupnost family-friendly forem práce ve státech bývalého východoevropského bloku než ve zbytku Evropy

Přes výše uvedenou konzervativnost názorů na rozdělení genderových rolí v zemích střední a východní Evropy je zřejmé, že to byly po několik desetiletí právě ženy z tohoto regionu, které plně participovaly na trhu práce, k čemuž je vedle jednak nutnost dvou příjmů v rodině, a jednak zájem o vlastní výdělek, případně zájem o uplatnění vlastních znalostí a schopností na trhu práce apod. Zkušenost na trhu práce plně participujících mužů a žen, kteří se stali rodiči v zemích střední a východní Evropy před rokem 1989, však nevedla k větší angažovanosti mužů v péči o děti a domácnost, ale zejména k tzv. dvojímu zatížení (břemenu) žen (v zaměstnání a v rodině) a k genderové diferenciaci pracovních drah - kontinuální pracovní dráze muže a péči o děti přerušované pracovní dráze ženy.

Ženská participace na extenzivním, ale málo flexibilním trhu práce (s malou nebo spíše neexistující nabídkou family-friendly forem práce) byla sice politicky podporována (např. zvyšováním počtu zařízení péče a výchovy pro děti nebo nízkým důchodovým věkem umožňujícím extenzivní mezigenerační výpomoc), ale příležitosti pro skutečnou seberealizaci skrze vzdělání, práci nebo volnočasové aktivity byly do značné míry limitovány. Prorodinná opatření byla sice zaváděna, ale v kontraproduktivní situaci nedostatku služeb a zboží pro rodiny, které musely být často zabezpečovány skrze vzájemnou výpomoc v rámci rodinných sítí, a to především skrze výpomoc mezi matkami a dcerami. Také z těchto důvodů došlo na počátku 90. let 20. století ve střední a východní Evropě k nárůstu genderově konzervativní rétoriky. Tuto změnu bylo možné pozorovat zejména na mediální a politické scéně mnohých států tohoto regionu.²⁶ Blasko (2003) dokládá nárůst genderově konzervativních postojů k genderovým rolím dokonce na výsledcích longitudinálního výzkumu hodnot.

²⁶ V ČR (ale obdobně i v Polsku a v Maďarsku) byly např. první signály rostoucí nezaměstnanosti medializovány v souvislosti s odkazy na zrušení tzv. povinnosti pracovat (tento termín je ovšem vzhledem k někdejšímu právnímu systému a každodenní realitě zavádějící) a s odkazy k nově získané možnosti žen-matek zůstat dobrovolně v domácnosti. Nezaměstnanost mužů byla (s odkazem na jejich roli hlavních živitelů rodin) v politických debatách vnímána jako důležitější problém než v ČR dokonce rychleji rostoucí a navíc častěji dlouhodobá nezaměstnanost žen (např. Blasko 2003; Hradecká 1995).

2. Zkoumání bezdětnosti, jejího růstu a s ním souvisejících sociodemografických jevů...

Konzervatismus počátku 90. let se promítl v mnohých státech střední a východní Evropy i do sociálně politických změn, upravujících rodičovství a harmonizaci práce a rodiny.²⁷ V ČR měly tyto změny za cíl udržení sociálního smíru a ekonomické průchodnosti sociálně politických reforem. Zaměřeny byly na zavedení ad hoc peněžních transferů, které měly dočasně kompenzovat vlivy transformace, a na uvolnění tlaku na pracovním trhu (Sirovátka, Mareš 2002). Zvyšující se míra nezaměstnanosti byla redukována především umožněním předčasných odchodů do důchodu a prodloužením doby, během níž dostávají rodiče (tedy v zásadě matky²⁸) s malými dětmi finanční příspěvek od státu, pokud stojí mimo pracovní trh. Taková politika však pravděpodobně vedla k nárůstu skryté i evidované nezaměstnanosti žen s malými dětmi, které tvoří jednu z nejvíce ohrožených skupin nezaměstnaností, a to navíc nezaměstnaností dlouhodobou (Hašková 2005).

Nutnost dvou příjmů v domácnosti, ale i přání žen participovat na trhu práce totiž v ČR i v dalších zemích střední a východní Evropy přetrvává. Míra souhlasu s výrokem: „Oba, muž i žena by měli přispívat do rodinného rozpočtu“ přesahovala v roce 2002 v zemích střední a východní Evropy 80 % (ISSP 2002). Propad v počtu státem dotovaných zařízení péče o děti a přetrvávající malá flexibilita trhu práce co se nabídky family-friendly forem práce týče (viz tabulku 2.4) však situaci o děti pečujících rodičů na trhu práce komplikují.²⁹ Přihlédneme-li pak k přetrvávajícímu konzervativnímu pojetí dělby genderových rolí ve smyslu ženy – hlavní pečovatelky o děti a sekundární živitelky a muže – hlavního živitele, týkají se tyto problémy zejména žen.

²⁷ V ČR byla například prodloužena na 4 roky doba, po kterou lze čerpat rodičovský příspěvek, jenž náleží rodiči, který celodenně pečuje o dítě. Rodičovská dovolená však prodloužena nebyla, takže při využívání rodičovského příspěvku po dobu čtvrtého roku přišel rodič o nárok vrátit se zpět na místo odpovídající jeho pracovní smlouvě. V té samé době docházelo (obdobně jako i v dalších zemích bývalého východoevropského bloku) k prudkému poklesu v počtu veřejných zařízení pro předškolní děti – především jeslí. Tyto změny vedly na straně jedné ke ztížení situace při zajišťování institucionální péče o děti do 3 let, ale na straně druhé byla prodloužením doby čerpání rodičovského příspěvku na 4 roky legitimizována delší doba, po kterou může zůstat rodič mimo pracovní trh – ovšem bez nároku na návrat na místo odpovídající jeho pracovní smlouvě.

²⁸ Podíl mužů na celkovém počtu příjemců rodičovského příspěvku se pohybuje okolo 1 %.

²⁹ V kontextu ČR byla převyšující poptávka nad nabídkou práce na částečné úvazky prokázána v rámci analýz kvantitativních dat (např. Hašková 2004a).

Tabulka 2.4. Ženy na trhu práce v Evropě v roce 2003 (v %)

Země	Podíl žen s částečným pracovním úvazkem na celkovém počtu zaměstnaných žen	Míra zaměstnanosti žen	Celková míra zaměstnanosti
Švédsko	35,5	71,5	72,9
Dánsko	32,6	70,5	75,1
Finsko	17,7	65,7	67,7
Nizozemsko	74,0	65,8	73,5
VB	44,0	65,3	71,8
Francie	29,8	57,2	63,2
Belgie	39,1	51,8	59,6
Lucembursko	27,6	52,0	62,7
Německo	-	59,0	65,0
Rakousko	37,7	62,8	69,2
Španělsko	16,8	46,0	59,7
Itálie	17,3	42,7	56,1
Portugalsko	17,0	60,6	67,2
Řecko	7,7	43,8	57,8
ČR	8,5	56,3	64,7
Estonsko	11,8	59,0	62,9
Litva	11,8	58,4	61,1
Lotyšsko	12,7	57,9	61,8
Maďarsko	6,2	50,9	57,0
Polsko	13,2	46,0	51,2
Slovensko	3,8	52,2	57,7
Slovinsko	7,5	57,6	62,6

Zdroj: Council of Europe na www.czso.cz.

Menší důvěra v možnosti sladění pracovních a rodinných povinností ve státech bývalého východoevropského bloku než ve zbytku Evropy

V kontextu nově se ustavujících tržních ekonomik a odklonu od státně-paternalistických systémů sociálního zabezpečení v zemích střední a východní Evropy po roce 1989 došlo zřejmě také v důsledku přetrvávající vysoké participace žen na trhu práce, jejich přání na trhu práce participovat, ale zároveň nejvyšší nabídce family-friendly forem práce v Evropě a nejkonzervativnějších postojů k genderovým rolím v Evropě, k situaci nejvyšší důvěry v možnosti sladění pracovních a rodinných povinností v Evropě. Tento fakt je znázorněn v grafu 2.2, který ukazuje výsledky testování míry souhlasu mužů a žen z různých evropských zemí s názory na vliv zaměstnání ženy na rodinný život a výchovu dětí. Ukázalo se, že lidé ze středo a východoevropských zemí hodnotí dopady kombinace zaměstnání

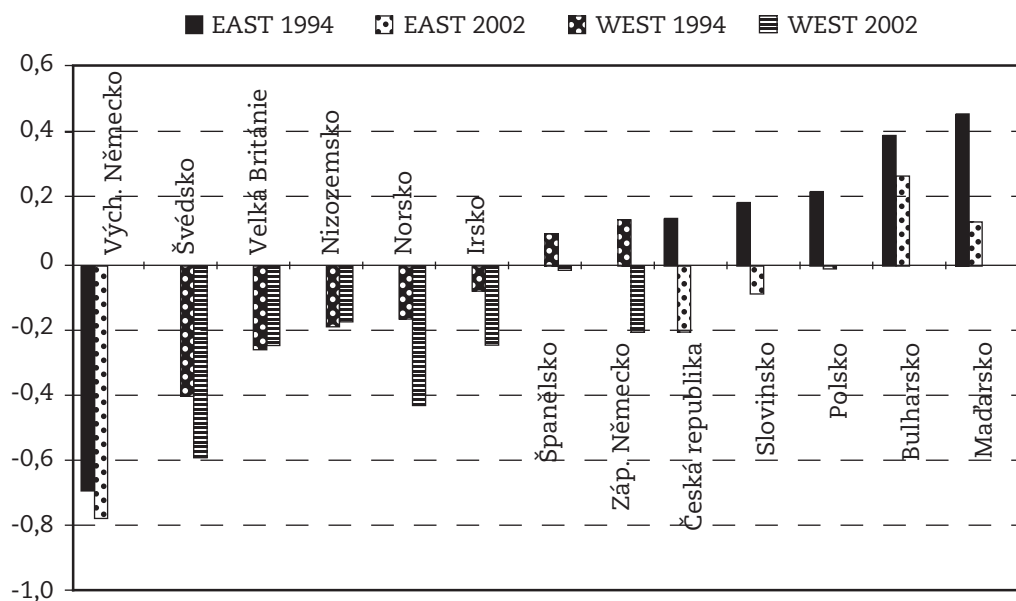

2. Zkoumání bezdětnosti, jejího růstu a s ním souvisejících sociodemografických jevů...

a mateřství na výchovu dětí a rodinný život v porovnání s názory mužů a žen z jiných evropských zemí negativněji.³⁰

Hodnoty v grafu 2.2 byly vypočítány z reakcí respondentů a respondentek na následující výroky, které hodnotí vliv zaměstnání ženy na mateřství a rodinný život: „Je-li žena zaměstnaná na plný úvazek, rodinný život tím v zásadě trpí“; „Předškolní dítě pravděpodobně strádá, pokud jeho matka pracuje“ a „Pracující matka může se svým dítětem vytvořit stejně vřelý a bezpečný vztah jako matka, která není zaměstnaná“.

Graf 2.2. Míra souhlasu s názorem, že má zaměstnání matky negativní dopad na děti a rodinu, podle zemí v roce 1994 a 2002

Zdroj: ISSP 1994; ISSP 2002. Pouze země, které se zúčastnily výzkumu v obou letech.

Poznámka: Hodnoty vyšší než 0 indikují negativní hodnocení dopadů kombinace zaměstnání a mateřství na rodinný život a výchovu dětí. Hodnoty nižší než 0 znázorňují evaluaci pozitivní. Míra souhlasu s výroky byla měřena na škále: „rozhodně souhlasím“ = 2, „souhlasím“ = 1, „ani souhlas, ani nesouhlas“ = 0, „nesouhlasím“ = -1, „rozhodně nesouhlasím“ = -2 a „nevím“ = 0. U výroku „Pracující matka může se svým dítětem vytvořit stejně vřelý a bezpečný vztah jako matka, která není zaměstnaná“ byla použita převrácená škála. Pro každého respondenta/respondentku byla vypočítána průměrná hodnota odpovědí na výše uvedené výroky.

Závěrem lze shrnout, že při výše uvedených měnících se struktuálních a kulturních podmínkách a) přání žen participovat na trhu práce, b) obdobná výše míry zaměstnanosti mužů a žen (viz tabulku 2.4), c) (reálný i pociťovaný) nedostatek institucionálního zajištění podmínek pro harmonizaci práce

³⁰ S výjimkou bývalého východního Německa.

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

a rodiny (viz tabulku 2.4 a graf 2.2), d) přetrvávající víra, že zodpovědnost za péči o děti má převzít primárně žena (viz graf 2.1), a e) přetrvávající idea intenzivního mateřství, kterou nelze naplnit v případě plně a v určitých fázích rodinného cyklu ani dílčí participace ženy na trhu práce (viz graf 2.2), pravděpodobně mohla přispět spolu s dalšími faktory k nízké plodnosti v některých státech střední a východní Evropy po roce 1989, a to sice selektivním působením mezi různými sociodemografickými skupinami obyvatel těchto zemí.

2.3 Identifikace mezer v dosavadním zkoumání bezdětnosti, jejího růstu a s ním souvisejících sociodemografických jevů v české společnosti

Výše v textu jsem poukázala na využití teorií individualizace a kulturní změny, teorií racionální volby a teorie sociální anomie při výzkumu bezdětnosti, poklesu plodnosti a odkládání rodičovství do pozdější doby v české společnosti v kontextu dalších zemí střední a východní Evropy. Dále jsem krátce uvedla možnosti využití teorie sociálních sítí a teorie genderové rovnosti, které se zdají nést potenciál pro rozšíření vědeckého poznání o nárůstu bezdětnosti, poklesu plodnosti a odkládání rodičovství do pozdějšího věku v různých sociodemografických skupinách v tomto regionu.

Zejména využití teorie sociálních sítí v empirickém výzkumu bezdětnosti, plodnosti a odkládání rodičovství poukazuje na přínos kombinace dat kvantitativní a kvalitativní povahy. Ve výzkumu jevů demografické povahy však existuje doposud výrazná propast mezi kvalitativním a kvantitativním výzkumem. Ačkoliv existují jak kvantitativní, tak i kvalitativní studie bezdětnosti a odkládání rodičovství do pozdějšího věku, řešeny jsou většinou v rámci různých výzkumných týmů, což neumožňuje ani triangulaci výzkumných metod, ani dat. Kromě výše uvedeného teoretického limitu zkoumání bezdětnosti v české společnosti tak lze identifikovat i omezení metodologického charakteru.

Z hlediska metodologického se jedná dále o fakt, že většina studií bezdětnosti doposud zkoumala pouze bezdětné ženy. Mnohé datové soubory (například data Českého statistického úřadu ze Sčítání lidu, domů a bytů v ČR nebo data Ústavu zdravotnických informací a statistiky ČR z oblasti reprodukčního zdraví) údaje o plodnosti mužů neobsahují. Zahrnutí mužů do studií bezdětnosti a odkládání rodičovství je však důležité, jelikož mají své reprodukční záměry stejně jako ženy a zahraniční studie potvrdily, že reprodukční záměry mužů mají signifikantní vliv na plodnost jejich partnerek (viz např. Thompson, McDonald, Bumpass 1990). Kromě toho, bez zahrnutí mužů do výzkumu nelze zkoumat genderově diferencované aspekty bezdětnosti a s ní souvisejících jevů, jako např. odkládání rodičovství do pozdějšího věku.

Dalším limitem dosavadních studií bezdětnosti je, že se buď ptaly pouze na reprodukční záměry do budoucna nebo hodnotily výsledky reprodukčního chování pouze retrospektivně. Reprodukční záměry jsou však špatným indikátorem reprodukčního chování a retrospektivní studie jsou zase ovlivněny zpětnými racionalizacemi chování. Toto omezení je však pochopitelné, jelikož studie, jež by spojovala retrospektivní i prospektivní pohled, vyžaduje longitudinální design, který je nákladný jednak časově a jednak i finančně.

2. Zkoumání bezdětnosti, jejího růstu a s ním souvisejících sociodemografických jevů...

V neposlední řadě je dosavadní výzkum bezdětnosti a s ní souvisejících sociodemografických jevů v české společnosti limitován zaměřením na mladou generaci, která vstoupila do reprodukčního věku až v 90. letech 20. století. Tato situace je opět pochopitelná, jelikož k nárůstu bezdětnosti, odkládání rodičovství do pozdějšího věku a rapidnímu propadu fertility došlo v ČR zejména v této době. Výzkumem, který by zahrnoval bezdětné ženy a muže různých generací, by však bylo pravděpodobně možné odhalit některé z časově proměnlivých aspektů tohoto fenoménu, které nelze zkoumat ve výzkumu jediné generace.

2.4 Nový design výzkumu bezdětnosti, jejího růstu a s ním souvisejících sociodemografických jevů v české společnosti

V našem výzkumném projektu „Fenomén bezdětnosti v kontextu sociálních změn v české společnosti“ navazujeme na dosavadní výzkumy bezdětnosti, poklesu plodnosti a odkládání rodičovství do pozdějšího věku a snažíme se předcházet výše identifikovaným omezením. Z toho důvodu byl navržen retrospektivní i prospektivní výzkum, který využívá kvalitativní i kvantitativní výzkumné přístupy a důraz klade na zkoumání bezdětnosti a odkládání rodičovství do pozdějšího věku u bezdětných mužů a žen tří generací.

Základní výzkumné otázky zní: Jaké jsou strukturální a kulturní aspekty odkládání rodičovství do pozdějšího věku a bezdětnosti v české společnosti? Jakým způsobem se tyto strukturální a kulturní aspekty proměnily v čase? Proč lidé v české společnosti odkládají rodičovství do pozdějšího věku a zůstávají bezdětní?

Strukturálními a kulturními aspekty zde rozumíme odkládání rodičovství do pozdějšího věku a bezdětnost ovlivňující faktory a procesy na straně jedné, a důsledky odkládání rodičovství do pozdějšího věku a bezdětnosti na straně druhé.

První dvě výzkumné otázky se snažíme zodpovědět zejména analýzou dat z českého Sčítání lidu, domů a bytů z roku 1991 a 2001, analýzou dat mezinárodních longitudinálních dotazníkových šetření zaměřených na výzkum hodnot a reprodukčního a rodinného chování a analýzou dat vlastního reprezentativního dotazníkového šetření, které bylo provedeno v ČR roce 2004 Centrem pro výzkum veřejného mínění („Naše společnost 2004/duben“).

Pozitivem Sčítání lidu, domů a bytů je fakt, že přináší informace o všech ženách na území ČR. Výrazným limitem tohoto censu je však velmi omezený počet vztahů, které lze na jeho datech testovat, a navíc poskytuje informace pouze o fertilitě žen, nikoliv mužů. Z toho důvodu jsme přistoupili k analýze mezinárodních longitudinálních dotazníkových šetření, která jsou užitečná z toho důvodu, že rozšiřují spektrum vztahů, které lze testovat, a navíc lze s nimi také komparovat diference v čase, věkové diference a diference mezi jednotlivými věkovými kohortami. Nevýhodou těchto šetření je ovšem fakt, že jsou zaměřena zejména na rodičovství a postoje k rodičovství, nikoliv však přímo na odkládání rodičovství, bezdětnost a postoje k bezdětnosti a odkládání rodičovství. Z toho důvodu jsme navrhli a provedli vlastní reprezentativní šetření české populace „Naše společnost 2004/duben“, které bylo explicitně zaměřeno na postoje české populace k bezdětným, bezdětnosti a odkládání rodičovství do pozdějšího věku. Analýza těchto dat nám poskytla vhled do postojů české populace ke zkoumané

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

problematicke. Pro studium komplexních individualizovaných procesů, které vedou k odkládání rodičovství do pozdějšího věku a bezdětnosti, jsou však kvantitativní data této povahy nevhodná.

Vzhledem k tomu, že je analýza kvantitativních dat vhodná zejména při testování vztahů mezi jevy – proměnnými, ale málo dostačující pro pochopení procesů, které stojí v pozadí těchto vztahů, byl navržen kvalitativní výzkum bezdětných mužů a žen starších 30 let, kteří vyrůstali v české společnosti. Zejména analýzou kvalitativních dat chceme zodpovědět poslední výzkumnou otázku. Kvalitativní výzkum spočívá ve sběru a analýze tzv. „problem-centred“ rozhovorů. Na konci každého rozhovoru je komunikační(m) partnerem/partnerkou vyplněn také dotazník, který byl použit v rámci reprezentativního šetření české populace „Naše společnost 2004/duben“. Dotazovány jsou tři generace bezdětných: a) generace, která činila svá reprodukční rozhodnutí a kroky zejména v období těsně po druhé světové válce, tedy v době vyšší míry celoživotní bezdětnosti v ČR; b) generace, která činila svá reprodukční rozhodnutí a kroky v období státního socialismu v české společnosti, tedy v době nízkého věku při vstupu do manželství a rodičovství a nízké míry celoživotní bezdětnosti v ČR; a c) generace, která činí svá reprodukční rozhodnutí zejména po roce 1989, tedy v období růstu bezdětnosti, odkládání rodičovství do pozdějšího věku a klesající plodnosti. S nejmladší generací mužů a žen budou rozhovory po několika letech opakovány, aby bylo možné zachytit vývoj jejich reprodukčních plánů a chování v období, které je pro jejich plodnost rozhodné.

Bezdětnost v rámci našeho výzkumu definujeme primárně sociálně, nikoliv biologicky. Bezdětnými (ať už trvale bezdětnými nebo dočasně odkládajícími rodičovství do pozdějšího věku) jsou v našem výzkumu ženy a muži vyrůstající v českém prostředí, kteří jsou starší 30 let a nemají (doposud) zkušenost rodičovství.³¹

Hranice 30 let byla stanovena na základě výzkumu „Naše společnost 2004/duben“, v němž se ukázala být hranice cca 30 let jako sociální hranice, kterou považují Češi a Češky za maximální věk, v němž by měla bezdětná žena zahájit reálné kroky k početí, pokud se chce stát matkou.³² Dále byla hranice 30 let stanovena proto, že v českém kontextu definují porodníci porody třicetiletých a starších prvorodiček za porody „rizikové z důvodu věku rodičky“. V neposlední řadě pak byla hranice 30 let stanovena proto, abychom zachytily nejen reprodukční chování starších generací, ale i té generace, která vstupovala do reprodukčního věku až po roce 1989, tedy v době významných a rychlých socio-demografických změn.

³¹ Sociální (nebiologická) definice bezdětnosti je využita v rámci všech částí výzkumného projektu, kde je to možné. Pokud však pracujeme s daty z českého Sčítání lidu, domů a bytů, pak pracujeme pochopitelně s definicí biologickou, jelikož stojí v pozadí tohoto cenzu.

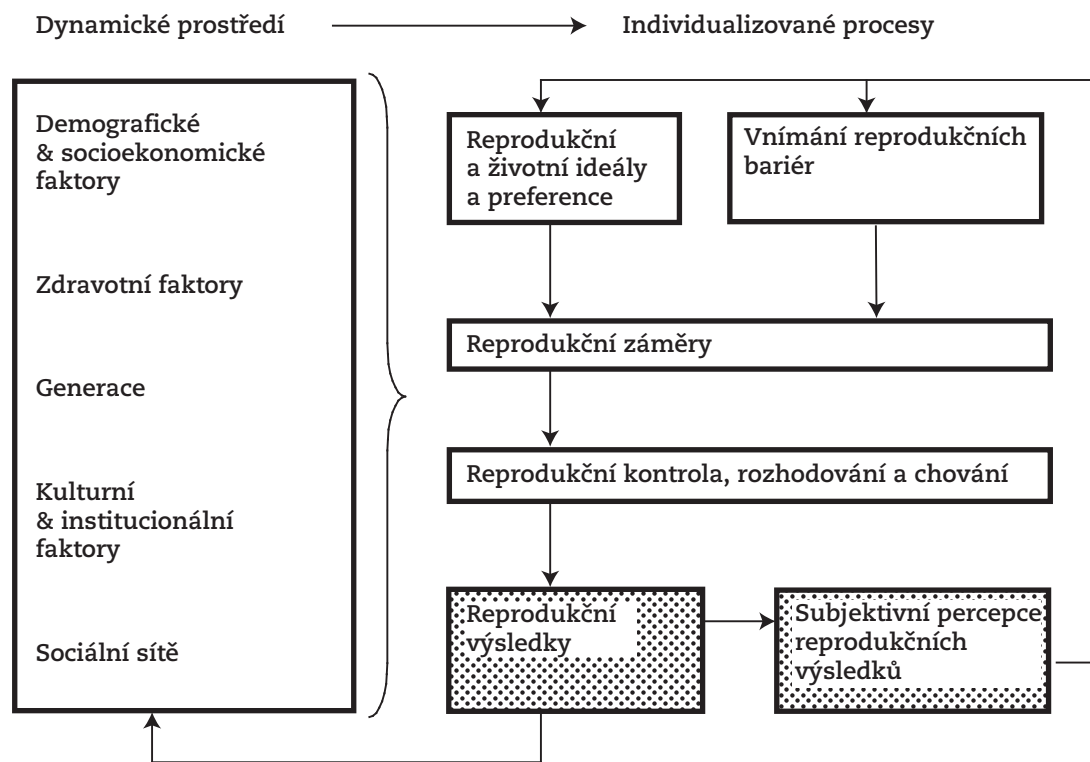
³² Nejvyšší věk, v němž by se podle názoru české populace měli muži pokoušet o zplodění prvního dítěte, je v průměru 36 let. V rozmezí 33-39 let zvolila tento „nejvyšší vhodný věk“ více než třetina respondentů a respondentek. Obdobný podíl respondentů a respondentek volil ve věkovém rozmezí 40-50 let a zbylá méně než třetina výzkumného souboru stanovila nejvyšší vhodný věk muže pro narození prvního dítěte naopak nižší než 33 let. Pro ženy zvolila česká veřejnost nejvyšší vhodný věk pro porod prvního dítěte v průměru na 32 let. Do rozmezí 29-35 let se přitom vešlo téměř 45 % odpovědí, do rozmezí 36-40 let zhruba třetina odpovědí a nižší věk než 29 stanovila zhruba pětina respondentů a respondentek. S rostoucím vzděláním respondenta/respondenty se tyto horní věkové hranice statisticky významně zvyšují, ale ve smyslu celých roků se v průměrných i modálních hodnotách vliv vzdělání projevuje pouze zanedbatelně. V kategorii 20-44letých vysokoškolsky vzdělaných respondentů a respondentek tak zůstala např. průměrná vhodná horní věková hranice pro prvorodičky na 32 letech (Hašková 2004b).

2. Zkoumání bezdětnosti, jejího růstu a s ním souvisejících sociodemografických jevů...

Výzkum je rámován konceptuálním modelem (viz schéma 2.1), který vychází z představy, že dynamické prostředí ovlivňuje individualizované procesy odkládání rodičovství do pozdějšího věku nebo rozhodování pro bezdětnost. Dynamické prostředí přitom zahrnuje jak kulturní a institucionální faktory (včetně systému sociálního zabezpečení a trhu práce), tak i individuální demografické, zdravotní a socioekonomické faktory a sociální síť (včetně primárních, peer a jiných referenčních skupin). Tyto faktory ve vzájemné dynamické interakci ovlivňují jednak utváření reprodukčních a životních ideálů a preferencí, a jednak vnímání reprodukčních bariér. Tyto individualizované procesy vedou dále k utváření individuálních reprodukčních záměrů a individuální praxi reprodukční kontroly, rozhodování a chování, které vedou k reprodukčním výsledkům (např. početí, umělé přerušování těhotenství, sterilizace) a jejich subjektivní percepci. Percepce reprodukčních výsledků pak může zpětně působit na výše uvedené individualizované procesy. Reprodukční výsledky mohou zase měnit dynamické prostředí jedince (např. členství v sociálních sítích, socioekonomickou pozici).

Schéma 2.1. Konceptuální model výzkumu bezdětnosti, jejího růstu a s ním souvisejících sociodemografických jevů v české společnosti

Tímto vymezením výzkumu bezdětnosti a s ním souvisejících sociodemografických jevů v české společnosti se snažíme reagovat na výše uvedené limity dosavadních výzkumů této problematiky.

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

Dílčí výsledky výzkumu byly již publikovány v odborných časopisech³³ a hlavní výsledky budou publikovány v dalších Sociologických studiích. V těchto Sociologických studiích se však soustředíme na zasazení výzkumu bezdětnosti a s ním souvisejících sociodemografických jevů v české společnosti do různých kontextů - dosavadní výzkumné empirické i teoretické reflexe výzkumného problému, jeho mediální reflexe, percepce v této oblasti aktivních občanských a lobbyistických skupin a mezinárodních demografických dat.

Literatura a zdroje dat

Literatura

- Bauman, Z. 2000. *Liquid modernity*. Polity Press: Cambridge.
- Beck, U. 1992. *Risk Society. Towards a New Modernity*. London: Sage Publications.
- Becker, G. 1991. *A Treatise on the Family*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Bell, D. 1973. *The Coming of Post-industrial Society*. New York: Basic Books.
- Berger, P. L., T. Luckmann. 1999. *Sociální konstrukce reality*. Brno: CDK.
- Bernardi, L. 2004. „Channels of social influence on reproduction.“ *Population Research and Policy Review* 22: 527–555.
- Bertram, K. H. 2006. „Modernity Forgotten: The Family Today.“ Přednáška na workshopu *Welfare State Regimes, Public Education and Child-Care – Theoretical Concepts for a Comparison of East and West*. Potsdam, 31. 3. – 1. 4. 2006.
- Billari, F., D. Philipov. 2005. „How long will the postponement of childbearing last?“ Přednáška na konferenci *Postponement of Childbearing in Europe*. Vídeň, 1. – 3. 12. 2005.
- Blasko, Z. 2003. „Hungary in Socio-demographic and ISSP Data.“ Příspěvek na konferenci *Employment and the Family*. ESRC workshop. London, City University, 18. 7. 2003.

³³ Vyjmenovat lze např.:

- Hašková, H. 2003. „K genderovým aspektům bezdětnosti.“ *SOCIOweb* 2003 (2): 11-12.
- Hašková, H. 2003. „Hranice mateřství.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 4 (1-2): 4-6.
- Hašková, H. 2004. „Fenomén bezdětnosti v kontextu sociálních změn v ČR.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 5 (2-3): 11-13.
- Hašková, H. 2004. „Rodičovství a bezdětnost očima českých mužů a žen.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 5 (2-3): 13-16.
- Hašková, H. 2005. „Gender Roles, Family Policy and Family Behavior: Changing Czech Society in the European Context.“ Pp. 23-52 in H. Haukanes, F. Pine (eds.). *Generations, Kinship and Care. Gendered Provisions of Social Security in Central Eastern Europe*. Bergen: University of Bergen.
- Hašková, H. 2005. „Pracující matky a genderové role ve výsledcích mezinárodního longitudinálního výzkumu.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 6 (1): 22-27.
- Hašková, H. 2007. „Fertility decline, the postponement of childbearing and the increase in childlessness in Central and Eastern Europe: A gender equity approach.“ In R. Crompton, S. Lewis, C. Lyonette (eds.) *Women, Men, Work and Family in Europe*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan – under review.
- Nývlt, O., P. Šalamounová. 2005. „Bezdětné ženy podle výsledků sčítání 1991 a 2001.“ *Slovenská statistika a demografia* 15 (2): 56-67.
- Šalamounová, P., O. Nývlt. 2004. „Podíly bezdětných žen podle dosaženého vzdělání.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 5 (2-3): 16-18.
- Šalamounová, P., G. Šamanová. 2004. „Reprodukční záměry mladých lidí.“ *Naše společnost* 2004 (1): 8-11.
- Zamykalová, L. 2005. „Babičky matky? Diskurzivní konstrukce mateřství skrze asistovanou reprodukci.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 6 (1): 35-38.

2. Zkoumání bezdětnosti, jejího růstu a s ním souvisejících sociodemografických jevů...

- Blossfeld, H. P., M. Mills. 2003. „Globalization, Uncertainty and Changes in Early Life Courses.“ *Zeitschrift für Erziehungswissenschaft* 6: 188–218.
- Bourdieu, P. 2001. *Social Capital: A Theory of Social Structure and Action*. New York: Cambridge University Press.
- Čermáková, M., H. Hašková, A. Křížková, M. Linková, H. Maříková. 2002. *Podmínky harmonizace práce a rodiny*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- De Singly, F. 1999. *Sociologie současné rodiny*. Praha: Portál.
- Durkheim, E. 1964. *The Division of Labour in Society*. New York: The Free Press.
- Durkheim, E. 1966. *Suicide*. New York: The Free Press.
- Easterlin, R. 1976. „The Conflict between Aspirations and Resources.“ *Population and Development Review* 2 (3-4): 417–425.
- Ermisch, J. F. 2003. *An Economic Analysis of the Family*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- Fialová, L. 1996. „Změny rodinného chování.“ *Demografie* 4.
- Fialová, L. 2005. „K některým rysům demografického vývoje v České republice v závěru 20. století.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 6 (1): 10–14.
- Frejka, T. 1983. „Induced Abortions and Fertility: A Quarter Century of Experience in Eastern Europe.“ *Population and Development Review* 9 (3): 494–520.
- Friedman, D., M. Hechter, S. Kanazawa. 1994. „A Theory of the Value of Children.“ *Demography* 31 (3): 375–401.
- Giddens, A. 1992. *The Transformation of Intimacy. Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Gustafsson, S. 2001. „Optimal Age at Motherhood. Theoretical and Empirical Considerations on Postponement of Maternity in Europe.“ *Journal of Population Economics* 14 (2): 225–247.
- Habich, R., Z. Spéder. 1998. „Winners and Losers: Transformational Outcomes in a Comparative Context.“ In T. Kolosi, I. G. Tóth, G. Vukovich (eds.). *Social Report 1998*. Tárki: Social Research Informatics Center.
- Hajnal, J. 1965. „European Marriage Patterns in Perspective.“ Pp. 101–143 in D. V. Glass, D. Eversley (eds.). *Population in History*. London: Edward Arnold.
- Hašková, H. 2004a. „Nabídka a poptávka po family-friendly formách práce.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 5 (4): 27.
- Hašková, H. 2004b. „Rodičovství a bezdětnost očima českých mužů a žen.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 5 (2-3): 13–16.
- Hašková, H. 2005. „Gender Roles, Family Policy and Family Behavior: Changing Czech Society in the European Context.“ Pp. 23–52 in H. Haukanes, F. Pine (eds.). *Generations, Kinship and Care. Gendered Provisions of Social Security in Central Eastern Europe*. Bergen: University of Bergen.
- Hašková, H., M. Linková. 2002. „Podmínky na trhu práce a jejich dopad na fungování rodiny.“ Pp. 17–58 in M. Čermáková, H. Hašková, A. Křížková, M. Linková, H. Maříková. *Podmínky harmonizace práce a rodiny v ČR*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Haukanes, H., F. Pine (eds.). 2005. *Generations, Kinship and Care. Gendered Provisions of Social Security in Central Eastern Europe*. Bergen: University of Bergen.
- Höhn, C. 2005. „Warum haben wir keine kinder?“ Přednáška na konferenci *Kdo zajistí naši budoucnost?* Praha, PřF UK, 23. 5. 2005.
- Horská, P. 1999. *Naše prababičky feministky*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Hotz, V. J., J. A. Klerman, R. J. Willis. 1997. „The Economics of Fertility in Developed Countries: A Survey.“ Pp. 275–347 in M. R. Rosenzweig, O. Stark (eds.). *Handbook of Population and Family Economics* Vol. 1A. New York: Elsevier Press.
- Hradecká, I. 1995. „Výrobní dělníci, industriální vztahy a sociální politika: základní orientace a postoje.“ *Sociologický časopis* 31 (4): 485–499.

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

- Huinink, J., M. Kreyenfeld. 2004. „Family Formation in Times of Social and Economic Change: An Analysis of the 1971 East German Cohort.” *MPIDR Working Paper WP 2004-013*. Rostock: Max Planck Institute for Demographic Research. (viz též <<http://www.demogr.mpg.de/papers/working/wp-2004-013.pdf>>).
- Inglehart, R. 1995. „Changing Values, Economic Development and Political Change.” *International Social Science Journal* 145: 379-404.
- Inglehart, R. 1997. *Modernisation and Postmodernisation. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Jureček, Z. 1968a. „Bezdětná manželství.” *Demografie* 1.
- Jureček, Z. 1968b. „Bezdětná manželství.” *Demografie* 2.
- Kantorová, V. 2004. „Education and Entry into Motherhood: The Czech Republic during the State Socialism and the Transition Period (1970-1997).” *Demographic Research. Special Collection 3, Article 10*: 245-274. (viz též <www.demographic-research.org>).
- Kenkel, W. F. 1985. „The Desire for Voluntary Childlessness among Low-income Youth.” *Journal of Marriage and Family* 47 (2): 509-512.
- Kohler, H.-P., F. C. Billari, J. A. Ortega. 2002. „The Emergence of Lowest-low Fertility in Europe during the 1990s.” *Population and Development Review* 28 (4): 641-680.
- Kučera, M. 1994. *Populace České republiky 1918-1991*. Acta demographica XII. Praha: Česká demografická společnost, Sociologický ústav AV ČR.
- Kučera, M., L. Fialová. 1996. *Demografické chování obyvatelstva České republiky během přeměny společnosti po roce 1989*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Kučera, M., L. Fialová, D. Hamplová, M. Kučera, S. Vymětalová. 2000. *Představy mladých lidí o manželství a rodičovství*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Kuchařová, V., M. Tuček. 1999. *Sociálně ekonomické souvislosti rodinného chování mladé generace v České republice*. Praha: Studie národohospodářského ústavu Josefa Hlávky.
- Lappegård, T. 2002. „Education Attainment and Fertility Pattern among Norwegian Women.” *Documents 2002/18*. Oslo: Statistics Norway, Department of Social Statistics. (viz též <http://www.ssb.no/emner/02/02/10/doc_200218/doc_200218.pdf>).
- Lesthaeghe, R. 1995. „The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation.” Pp. 17-62 in K. O. Mason, A.-M. Jensen (eds.). *Gender and Family Change in Industrialized Countries*. Oxford: Clarendon Press.
- Lesthaeghe, R., J. Surkyn. 2002. „New Forms of Household Formation in Central and Eastern Europe: Are they Related to Newly Emerging Value Orientations?” *Economic Survey of Europe 2002* (1): 197-216. United Nations, New York, Geneva: Economic Commission for Europe.
- Macek, P., C. Flanagan, L. Gallay, L. Kostron, L. Botcheva, B. Csapo. 1998. „Postcommunist Societies in Times of Transition: Perceptions of Change among Adolescents in Central and Eastern Europe.” *Journal of Social Issues* 54: 547-561.
- Macura, M., A. Kadri, Y. Mochizuki-Sternberg, J. Lara Garcia. 2000. „Fertility Decline in the Transition Economies, 1989-1998: Economic and Social Factors Revisited.” *Economic Survey of Europe 2000* (1): 189-207. New York, Geneva: United Nations.
- Macura, M., A. McDonald. 2003. „Fertility and Fertility Regulation in Eastern Europe: from the Socialist to the Post-socialist Era.” Pp. 35-90 in I. E. Kotowska, J. Józwiak (eds.). *Population of Central and Eastern Europe. Challenges and Opportunities*. Warsaw: Institute of Statistics and Demography, Warsaw School of Economics.
- Macura, M., Y. Mochizuki-Sternberg, J. Lara Garcia. 2002. „Eastern and Western Europe's Fertility and Partnership Patterns: Selected Developments from 1987 to 1999.” in M. Macura, G. Beets (eds.). *Dynamics of Fertility and Partnership in Europe: Insights and Lessons from Comparative Research 1*. New York, Geneva: United Nations.
- Mareš, P. 1999. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Maříková, H. 2005. „Možnosti uplatnění žen (a mužů) na trhu práce v souvislosti s bez/dětností.” Pp. 58-67 in A. Křížková (ed.), R. Dudová, H. Hašková, H. Maříková. *Kombinace pracovního a rodinného života v ČR: politiky*,

2. Zkoumání bezdětnosti, jejího růstu a s ním souvisejících sociodemografických jevů...

- čas, peníze a individuální, rodinné a firemní strategie. Sociologické studie/Sociological Studies 05:04. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Mcallister, F., L. Clarke. 2000. „Voluntary Childlessness: Trends and Implications.“ Pp. 189-237 in G. R. Bentley, C. G. N. Mascie-Taylor (eds.). *Infertility in the Modern World: Present and Future Prospects*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McDonald, P. 2000a. „Gender Equity in Theories of Fertility Transition.“ *Population and Development Review* 26 (3): 427-439.
- McDonald, P. 2000b. „Gender Equity, Social Institutions and the Future of Fertility.“ *Journal of Population Research* 17 (1): 1-15.
- McDonald, P. 2002. „Sustaining Fertility through Public Policy: The Range of Options.“ *Population* (English edition) 57 (3): 417-446.
- McDonald, P. 2005. „An Assessment of Policies that Support Having Children from the Perspectives of Equity, Efficiency and Efficacy.“ Přednáška na konferenci *Postponement of Childbearing in Europe*. Vídeň, 1. - 3. 12. 2005.
- McNicol, G. 1992. „The Agenda of Population Studies: A Contemporary and Complaint.“ *Population and Development Review* 6 (3): 441-462.
- Merton, R. 1966. *Social Theory and Social Structure*. New York: Free Press.
- Možný, I. 1983. *Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně.
- Možný, I. 2002. *Sociologie rodiny*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Možný, I. 2004. „The Czech Family: Movement Towards the Open European Society of Late Modernity.“ Pp. 15-40 in P. Mareš (ed.). *Society, Reproduction and Contemporary Challenges*. Brno: Barrister and Principal.
- Nash, R. 2005. „The Economy of Birthrates in the Czech Republic.“ Pp. 93-114 in C. B. Douglass (ed.). *Barren States. The Population „Implosion“ in Europe*. Oxford and New York: Berg.
- Pavlík, Z. 1997. „V porodnosti jsme na jednom z posledních míst v Evropě.“ *Demografie* 3.
- Perelli – Harris, B. 2005. „The Influence of Engagement in Extra Activities and Subjective Well – Being on Fertility in a Context of Anomie: Higher Parity Childbearing in Post – Soviet Russia.“ Přednáška na konferenci *Postponement of Childbearing in Europe*. Vídeň, 1. - 3. 12. 2005.
- Philipov, D. 2002. „Fertility in Times of Discontinuous Societal Change: The Case of Central and Eastern Europe.“ *MPIDR Working Papers* 24. Rostock: MPIDR.
- Philipov, D. 2003. „Fertility in Times of Discontinuous Societal Change.“ Pp. 665-689 in I. Kotowska, J. Józwiak (eds.). *Population of Central and Eastern Europe. Challenges and Opportunities*. Warsaw: Statistical Publishing Establishment.
- Philipov, D., Z. Spéder, F. Billari. 2005. *Now or Later? Fertility Intentions in Bulgaria and Hungary and the Impact of Anomie and Social Capital*. Working Papers. Vienna: Vienna Institute of Demography.
- Popov, A. A., H. P. David. 1999. „Russian Federation and USSR Successor States.“ Pp. 223-277 in H. P. David (with the assistance of J. Skilogianis). *From Abortion to Contraception: A Resource to Public Policies and Reproductive Behavior in Central and Eastern Europe from 1917 to the Present*. Connecticut: Greenwood Press.
- Rabušic, L. 2001. *Kde ty všechny děti jsou? Porodnost v sociologické perspektivě*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Rabušic, L. 2004. „Will Tomorrow’s Czechs Have the Fewest Children in Europe?“ Pp. 41-60 in P. Mareš (ed.). *Society, Reproduction and Contemporary Challenges*. Brno: Barrister and Principal.
- Rabušic, L., P. Mareš. 1996. „Je česká společnost anomická?“ *Sociologický časopis* 32: 175-187.
- Ranjan, P. 1998. „Fertility Behaviour under Income Uncertainty.“ *European Journal of Population* 15: 25-43.
- Rychtaříková, J. 1999. „Is Eastern Europe Experiencing a Second Demographic Transition?“ *Acta Universitatis Carolinae Geographica* XXXIV (1): 19-44.
- Rychtaříková, J. 2000. „Demographic Transition or Demographic Shock in Recent Population Development in the Czech Republic?“ *Acta Universitatis Carolinae Geographica* XXXV (1): 89-102.

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

- Rychtaříková, J. 2001. „Minulá a současná diferenciacie reprodukce v Evropě.“ Pp. 10-25 in J. Rychtaříková, S. Pikálková, D. Hamplová (eds.). *Diferenciacie reprodukčního chování v evropských populacích*. Sociologické texty/Sociological Papers 01:10. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Rychtaříková, J. 2003. „Trajectories of Fertility and Household Composition in the Demographic Profile of the Czech Republic.“ *Population and Environment* 24 (3): 225–254.
- Sirovátka, T., P. Mareš. 2002. „Rodina, sociální rizika a sociální politika.“ Pp. 108-128 in J. Plaňava, M. Pilát (eds.). *Děti, mládež a rodina v období transformace*. Brno: Barrister, Principal.
- Schneider, N. F. 2004. *Parenthood Today – The Changing Significance of Children and Childhood and its Impact*. TSCF Spring Conference. Brussels: TSCF. 11.-13. 5. 2004.
- Sobotka, T. 2004. *Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe*. Amsterdam: Dutch University Press.
- Spéder, Z., B. Paksi, Z. Elekes. 1999. „Anomy and satisfaction at the beginning of the nineties.“ Pp. 483–505 in T. Kolosi, I. G. Tóth, G. Vukovich (eds.). *Social Report 1998*. Tárki: Social Research Informatics Center.
- Steshenko, V. 2000. „Demographic Situation in Ukraine in the Transition Period.“ Pp. 347-369 in T. Kučera, O. Kučerová, O. Opara, E. Schaich (eds.). *New Demographic Faces of Europe*. Berlin: Springer-Verlag.
- Stloukal, L. 1996. „Eastern Europe’s Abortion Culture: Puzzles of Interpretation.“ Paper presented at the IUSSP seminar *Socio-cultural and Political Aspects of Abortion in a Changing World*. Trivandrum, India 25-28 March 1996, in T. Sobotka, 2004. *Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe*. Amsterdam: Dutch University Press.
- Šalamounová, P., O. Nývlt. 2004. „Podíly bezdětných žen podle dosaženého vzdělání.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 5 (2-3): 16-18.
- Tantury, M. L. 2003. „Evidence and Implications of Voluntary Childlessness: A Focus on Italy.“ Příspěvek na konferenci *Second Demographic Transition in Europe*. Belgium, Spa, 19. – 24. 6. 2003.
- Testa, M. R., L. Toulemon. 2005. „Family Formation in France: between Preference and Social Constraints.“ Přednáška na konferenci *Postponement of Childbearing in Europe*. Vídeň 1. - 3. 12. 2005.
- Thompson, E., E. McDonald, L. L. Bumpass. 1990. „Fertility Desires and Fertility: Hers, His, and Theirs.“ *Demography* 27: 579-588.
- Van de Kaa, D. J. 1996. „Anchored Narratives: The Story and Findings of Half a Century of Research into the Determinants of Fertility.“ *Population Studies* 3: 389-432.
- Van de Kaa, D. J. 1998. *Postmodern Fertility Preference: from Changing Value Orientation to New Behaviour*. Working Papers in Demography. Canberra: The Australian National University.
- Večerník, J. 1999. *Communist and Transitory Income Distribution and Social Structure in the Czech Republic*. Helsinki: UNU/WIDER.
- Vishnevski, A. 1999. „The Demographic Potential of Russia.“ *Russian Social Science Review* 40 (4): 4-29.
- Zakharov, S. 1999. „Fertility Trends in Russia and the European Newly Independent States: Crisis or Turning Point?“ *Special Issue of Population Bulletin of the United Nations* 1999 (40/41): 292-317.
- Zielinska, E. 2000. „Between Ideology, Politics and Common Sense: The Discourse of Reproductive Rights in Poland.“ Pp. 23-57 in S. Gal, G. Kligman (eds.). *Reproducing Gender*. Princeton: Princeton University Press.
- Zuzánková, N. 1976. „Bezdětná manželství.“ *Demografie* 2.

Zdroje dat

- Náše společnost 2004/duben - reprezentativní šetření české populace – orientace na bezdětnost a odkládání rodičovství do pozdějšího věku. Data jsou dostupná v Centru pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu AV ČR.
- IUSSP – *Family and Changing Gender Roles* 1994 a 2002 - mezinárodní longitudinální výzkum. Data jsou dostupná v Sociologickém ústavu AV ČR.

3. Demografické ukazatele časování mateřství a bezdětnost žen v evropských zemích

Petra Šalamounová

První část těchto Sociologických studií se obsírně věnuje teoriím vysvětlujícím změny demografického chování, především s ohledem na proměny reprodukce od šedesátých let dvacátého století, kdy se poprvé objevuje odklon od tzv. zlaté éry rodiny, až po přelom tisíciletí, kdy se významné změny reprodukčního chování projeví ve všech státech Evropy. Tato kapitola si klade za cíl dokumentovat na demografických datech, k jakým změnám konkrétně během těchto čtyřiceti let došlo a zejména jaké byly a jsou rozdíly v demografických ukazatelích v jednotlivých regionech Evropy. Proto jsou všechny tabulky i grafy v textu řazeny podle geografických celků – severní, západní, jižní a východní Evropa (postkomunistické země) a dále státy bývalého Sovětského svazu.

Právě v poválečném období se rodinné chování Evropanů začalo oproti předchozím obdobím významně odlišovat. Mimo jiné nejdříve klesal podíl žen, které zůstávaly celoživotně bezdětné, ale se změnami reprodukčního chování, které se postupně šíří od šedesátých let ze severu Evropy, začal později opět počet bezdětných lidí ve společnosti narůstat. Mezinárodní srovnání úrovně bezdětnosti je však velmi komplikované. Hlavním problémem je, že nejsou k dispozici žádná data, ve kterých by byly údaje za jednotlivé státy souhrnně sesbírány (Sobotka 2004). V České republice se údaje zjišťují ve Sčítání lidu, domů a bytů, tedy jednou za deset let. Teoreticky je pak možné na základě každoročně publikovaných dat počítat bezdětnost v dalších letech. Data jsou však zkreslována vlivem migrace. Údaje o podílu bezdětných v jednotlivých letech a podle věku za další státy však nejsou běžně k dispozici. Dalším problémem je, že o celoživotní bezdětnosti můžeme hovořit až ve věku nejméně čtyřiceti let, nejčastěji se konečná bezdětnost vztahuje k 50letým ženám, tedy ke konci reprodukčního období. Trvalá bezdětnost mladších generací se dá jen odhadovat na základě dostupných informací a očekávaných vzorců rodinného a reprodukčního chování. V době radikálních proměn demografického chování, což je i současná situace v České republice a ostatních státech východního bloku, však lze budoucnost reprodukčního chování současných mladých lidí odhadovat jen velmi nejistě.

V této kapitole vycházím jak z transverzálního, tak generačního pohledu. Výhodou prvního je, že zaznamenává nejnovější trendy. Generační pohled zpětně hodnotí chování lidí, ale dá se používat jen pro generace, které již ukončily reprodukci.

Transverzální údaje, tedy údaje zkonstruované z událostí, které proběhly v jednom kalendářním roce, nejsou zcela nejvhodnější v době změn. Podstatou transverzálních ukazatelů je předpoklad, že chování lidí je v čase konstantní, což v reálné situaci neplatí. Například pokud začnou ženy odkládat rodičovství do pozdějšího věku, náhle prudce poklesne počet narozených dětí v následných letech. Nejmladší generace se založením rodiny otálejí a ženy, které jsou ve vyšším věku, naopak plodnost

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

již zrealizovaly. To se pak projevuje na velmi nízkých hodnotách úhrnné plodnosti a současně zpočátku není zpravidla patrný nárůst průměrného věku matky, protože v této době rodí jen malá část žen a jsou to zejména ty, které se svým reprodukčním chováním odlišují od majority. Lepší data ale nejsou k dispozici a i přes určité zkreslení vypovídají o demografické situaci v Evropě.

Kromě charakteristik plodnosti dítěte prvního pořadí se v kapitole zabývám i vývojem struktury narozených podle pořadí. Před druhou světovou válkou bylo pro reprodukční chování typické, že se ho zúčastňoval relativně menší podíl populace a ten pak měl relativně hodně dětí. Ostatní zůstávali celoživotně bezdětní většinou proto, že nevstoupili do manželství, ale i mezi manželskými páry byla bezdětnost vysoká. Po válce se situace otočila, zejména ve východní Evropě, alespoň jedno dítě měl téměř každý jedinec, ale konečná plodnost žen se výrazně snížila. Cílem je tedy ukázat, kdy a kde zůstával vysoký podíl narozených dětí třetího a vyššího pořadí a kde se naopak rodí především děti prvního pořadí. I v tomto případě je ukazatel ovlivněn změnami reprodukčního chování. Např. v době, kdy ženy odkládají narození potomků, se častěji rodí děti vyšších pořadí a naopak v době kompenzace vzroste podíl prvorozených.

Vedle transverzálního pohledu je možné srovnávat plodnost jednotlivých kohort, aplikovat tedy generační pohled na reprodukční chování. Hlavní výhodou je, že není ovlivněn meziročními výkyvy. Stejně jako u konečné bezdětnosti však lze hodnotit generace až po ukončení reprodukčního chování. V této práci se věnuji konečné plodnosti a prvosňatečnosti žen narozených v roce 1950 a 1965, jelikož v jejich případě se jedná již o ženy téměř čtyřicetileté, u nichž je již velmi malá pravděpodobnost realizace porodu.

Závěrečná část této kapitoly je věnovaná prognózám bezdětnosti v Evropě mezi nejmladšími generacemi. Na rozdíl od předchozích dvou přístupů se v tomto případě nejedná o tvrdá data, ale o odhady.

3.1 Transverzální pohled

3.1.1 Časování mateřství

3.1.1.1 Průměrný věk matky při narození prvního dítěte v letech 1960-2000

Na začátku šedesátých let, v době tzv. zlaté éry rodiny, se průměrný věk matky při narození prvního dítěte pohyboval v evropských zemích, za které jsou dostupná data, okolo 24-25 let. Ve většině zemí socialistického bloku byly hodnoty ještě nižší, mezi 22.-23. rokem života. Nejstarší prvoroďičky byly v této době na jihu Evropy, jmenovitě v Řecku – 25,9 let a v Itálii – 25,7 let. Tradičně pozdě rodily ženy i v Nizozemsku. Ze zemí východního bloku měly nejpozději první dítě Polky a Slovinky. V České republice dosahoval průměrný věk matky při narození prvního dítěte v roce 1960 hodnoty 22,9 let, což bylo srovnatelné se situací v Maďarsku, na Slovensku, v bývalé Jugoslávii i v Bulharsku.

V grafech 3.1-3.5 je znázorněný vývoj průměrného věku matky prvního dítěte podle geografických celků. Od šedesátých let začal postupně narůstat průměrný věk matky prvního dítěte v obou sledovaných skandinávských státech (Finsko a Dánsko). V Nizozemsku a ve Francii byla patrná dlouhodobá stagnace průměrného věku matky prvorozeného dítěte a teprve od konce sedmdesátých let

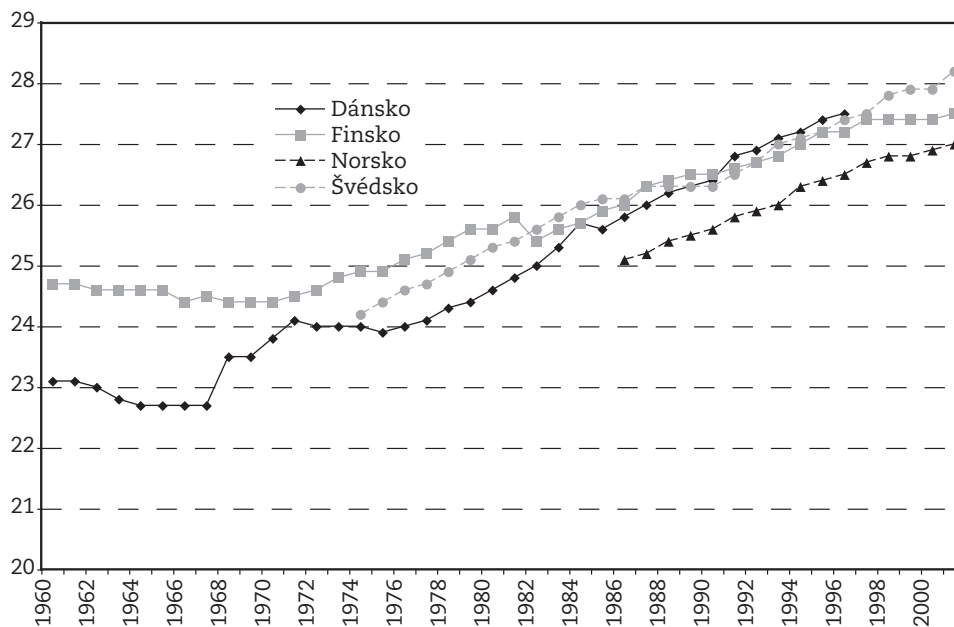

3. Demografické ukazatele časování mateřství a bezdětnost žen v evropských zemích

zde začalo docházet ke zvyšování hodnot tohoto ukazatele. Ve státech jižní Evropy, ve kterých je možné srovnávat takto dlouhodobé trendy, lze pozorovat nejprve postupné snižování průměrného věku matky prvního dítěte, teprve od počátku osmdesátých let se tento trend otočil.

V roce 1980 se tak rozpětí hodnot průměrného věku matek prvního dítěte v Evropě příliš nelišilo. V Dánsku se věk zvýšil zhruba o rok a půl, ve Finsku jen o necelý jeden rok. Řekyně v osmdesátých letech rodily téměř o dva roky mladší než ženy v Řecku před dvaceti lety (v roce 1960) a v Itálii klesl průměrný věk matky v době narození prvního dítěte během dvou dekad do roku 1980 také téměř o rok. Na počátku osmdesátých let minulého století je již ale dobře patrné rozdělení na východ Evropy a zbytek. Východoevropanky rodily své první dítě v průměru před dosažením 24 let. V českých zemích ukazatel věku matky při narození prvního dítěte nabýval hodnot 22,4 let, stejně jako v Maďarsku a v Rumunsku. Průměrný věk matky prvorozeného potomka se v postkomunistických státech začal výrazněji zvyšovat teprve po pádu železné opony. Nejrychlejší nárůst je možné pozorovat ve Slovinsku. Tato země patřila v šedesátých letech k zemím s relativně staršími prvorodičkami a tento typ reprodukčního chování tam má patrně dlouhodobější tradici. Za poslední dekádu dvacátého století narostl v této zemi průměrný věk prvorodičky bezmála o tři roky. Nárůst vyšší než dva roky byl v této dekádě zaznamenán v rámci Evropy rovněž ve Španělsku a v České republice.

Graf 3.1. Průměrný věk matky při narození prvního dítěte v letech 1960-2001, severní Evropa

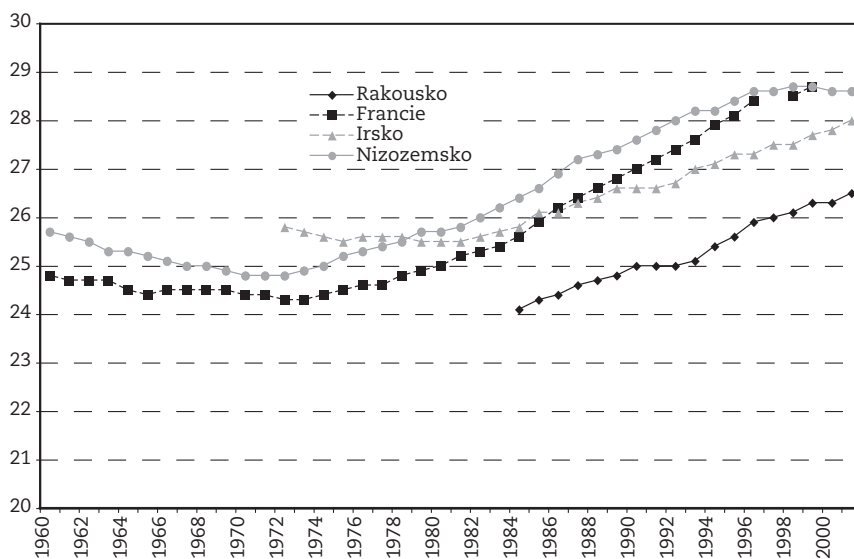
Zdroj: Recent Demographic Development in Europe 2002.

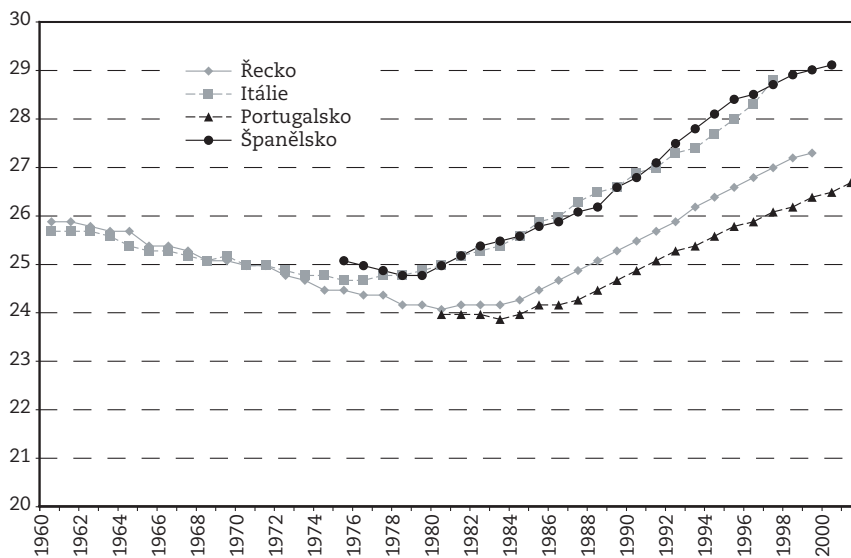
Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

Graf 3.2. Průměrný věk matky při narození prvního dítěte v letech 1960-2001, západní Evropa

Zdroj: Recent Demographic Development in Europe 2002.

Graf 3.3. Průměrný věk matky při narození prvního dítěte v letech 1960-2001, jižní Evropa

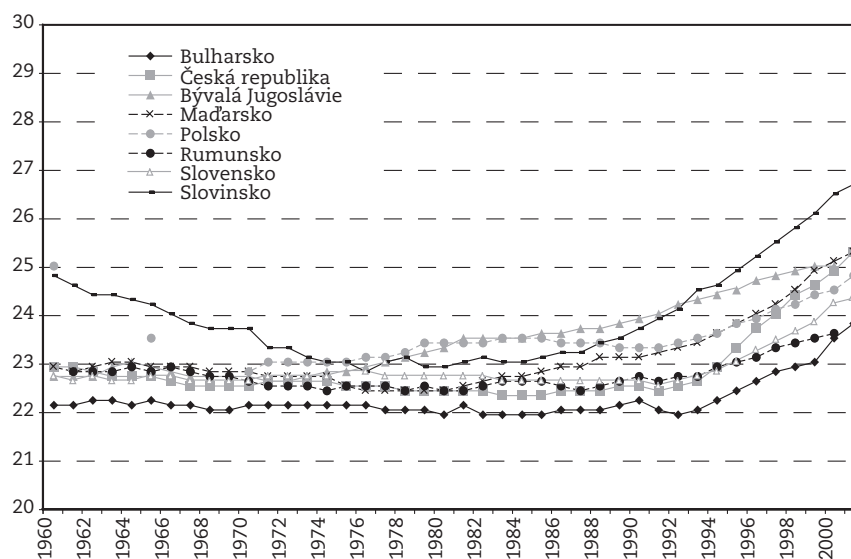

Zdroj: Recent Demographic Development in Europe 2002.

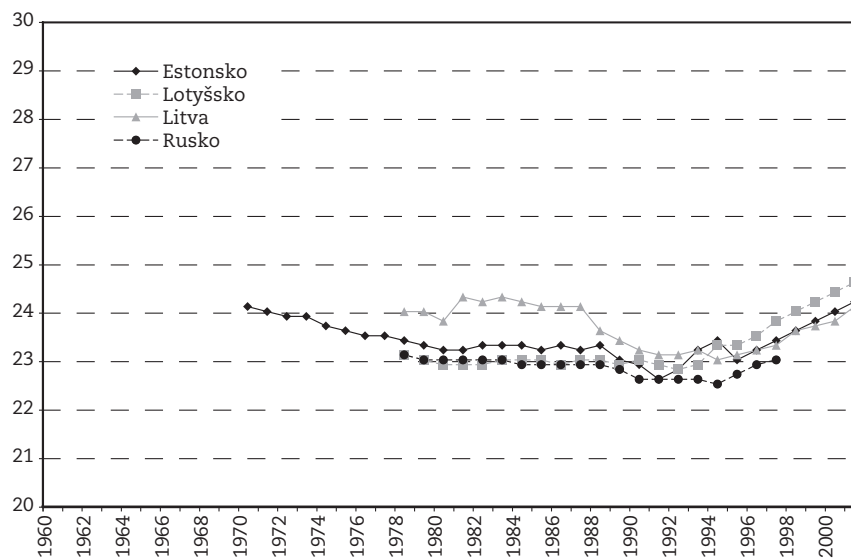
3. Demografické ukazatele časování mateřství a bezdětnost žen v evropských zemích

Graf 3.4. Průměrný věk matky při narození prvního dítěte v letech 1960-2001, východní Evropa

Zdroj: Recent Demographic Development in Europe 2002.

Graf 3.5. Průměrný věk matky při narození prvního dítěte v letech 1960-2001, evropské státy bývalého SSSR

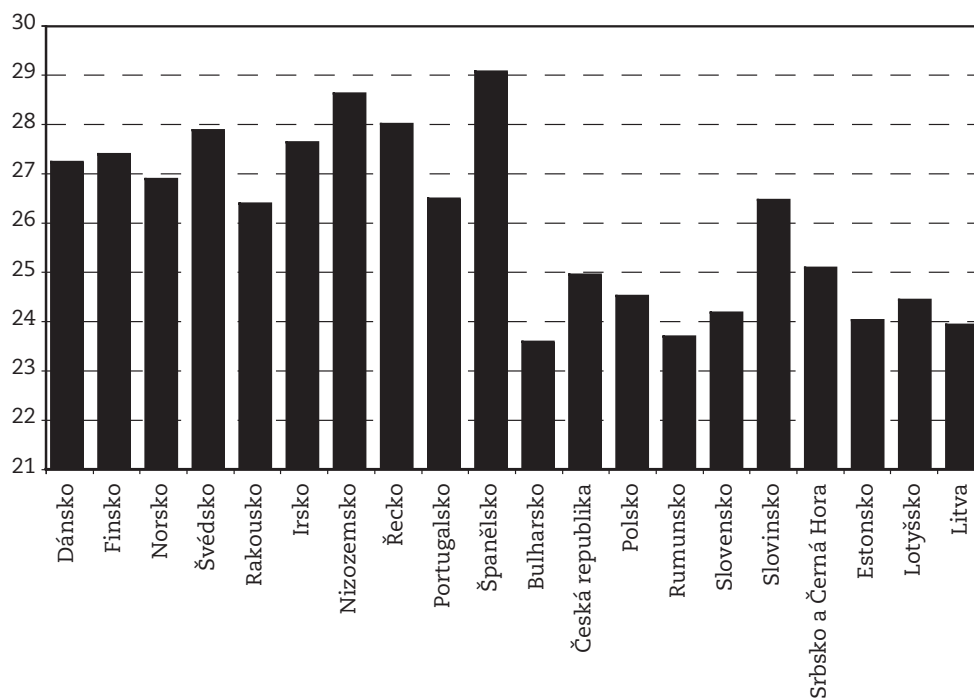
Zdroj: Recent Demographic Development in Europe 2002.

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

Graf 3.6 zobrazuje průměrný věk matky při narození prvního dítěte v roce 2000. Nejvyšší hodnoty byly ve Španělsku – přes 29 let a v Nizozemsku (28,6 let). I v tomto roce je dobře patrné rozdělení na východ, kde jsou matky při narození prvního dítěte výrazně mladší, a na zbytek Evropy. Jen ve Slovinsku dosahovaly hodnoty tohoto ukazatele přibližně stejných hodnot jako v Portugalsku a v Rakousku. Česká republika se umístila v pomyslném čele východoevropských států, průměrné matce bylo v době porodu prvního potomka zhruba 25 let. Tato hodnota je však stále ještě o rok a půl nižší než v západoevropských oblastech s nejmladšími matkami. Nejnižší průměrný věk matky se ze sledovaných evropských států udržel v Rumunsku a Bulharsku.

Graf 3.6. Průměrný věk matky při narození prvního dítěte v roce 2000, vybrané evropské země

Zdroj: Eurostat 2005.

3.1.1.2 Další charakteristiky věku matky při narození prvního dítěte v roce 2000

Dalšími ukazateli, které znázorňují časování narození prvního dítěte, jsou medián, který dělí sledované události (např. všechny porody prvorodiček ve sledovaných zemích v roce 2000) na polovinu, dále dolní a horní kvartil (prvních a posledních 25% událostí) a dolní a horní decil (prvních a posledních 10% událostí) (viz tabulku 3.1). V České republice se čtvrtina narozených dětí prvního pořadí v roce 2000 týkala žen do 21 let, což je opět o rok a půl nižší věk než v zemích západní Evropy s nejmladšími matkami. V Rumunsku, Bulharsku, Estonsku a Litvě se čtvrtina prvorozených dětí narodila ženám, kterým nebylo ještě ani dvacet let. Na druhém konci pomyslného pořadí se nacházelo Španělsko, dolní kvartil dosahoval hodnoty 25 let.

3. Demografické ukazatele časování mateřství a bezdětnost žen v evropských zemích

Čtvrtina prvorodiček v České republice byla starší než 26,4 let. Horní kvartil věku matky při narození prvního dítěte přitom začínal ve sledovaných zemích severní, západní a jižní Evropy minimálně na hodnotě 28,7 let, nejvyšší byl opět ve Španělsku – 31,4 let. Deset procent dětí prvního pořadí se narodilo Španělkám starším než 34,3 let, v dalších pěti zemích dosahoval horní decil nad 33 let (Finsko, Irsko, Nizozemsko, Švédsko a Řecko). V zemích bývalého východního bloku nabýval horní decil hodnot nad 30 let jen v obou sledovaných státech bývalé Federativní republiky Jugoslávie: Slovinsku a Srbsku – Černé Hoře.

Tabulka 3.1. Charakteristiky věku matky prvního dítěte v roce 2000, vybrané evropské země

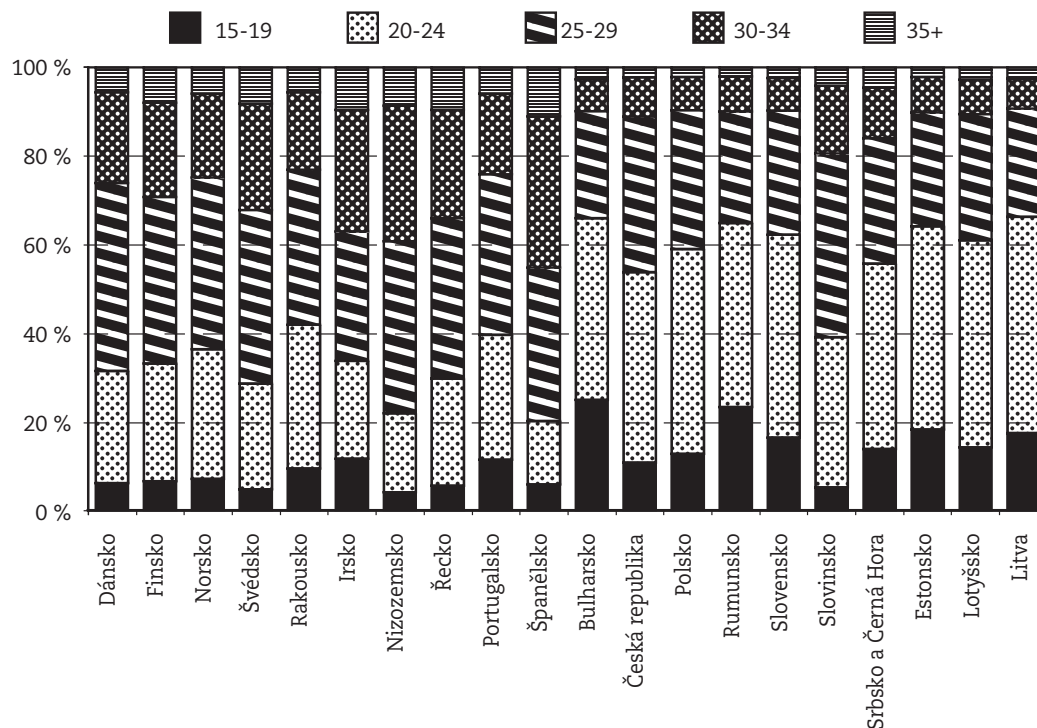
	dolní decil	dolní kvartil	medián	horní kvartil	horní decil
Dánsko	20,1	23,1	26,1	29,2	32,3
Finsko	19,8	22,7	26,2	29,7	33,2
Norsko	19,6	22,3	25,7	29,0	32,3
Švédsko	20,4	23,4	26,8	30,0	33,3
Rakousko	19,1	21,6	25,1	28,7	32,1
Irsko	18,7	21,9	27,1	30,8	33,9
Nizozemsko	21,2	24,5	27,8	30,7	33,6
Řecko	20,3	23,2	26,8	30,4	33,9
Portugalsko	18,7	21,7	25,4	28,9	32,2
Španělsko	20,7	25,1	28,5	31,4	34,3
Bulharsko	16,9	19,0	21,9	25,4	29,0
Česká republika	18,9	20,9	23,6	26,4	29,3
Srbsko a Černá Hora	18,4	20,4	23,3	27,0	30,9
Polsko	18,6	20,5	23,1	25,9	28,9
Rumunsko	17,2	19,2	22,1	25,6	29,0
Slovensko	18,1	20,0	22,6	25,7	28,9
Slovinsko	20,1	22,3	25,2	28,1	31,1
Estonsko	18,0	19,7	22,4	25,6	29,0
Litva	18,1	19,8	22,2	25,1	28,7
Lotyšsko	18,4	20,2	22,7	25,9	29,2

Zdroj: Eurostat 2005.

Následující graf znázorňuje strukturu narozených dětí prvního pořadí podle věku matky. Ze západoevropských zemí se vymykalo výrazně Irsko a Portugalsko, kde přibližně 12 % žen rodilo první dítě před dosažením 20. roku věku. Tento podíl byl větší než v České republice, kde jen každá desá-

tá žena porodila prvního potomka před dvacátými narozeninami. Nejméně se na celkové plodnosti prvního dítěte podílely „náctileté“ dívky v Holandsku a ve Švédsku (v obou případech méně než pět procent z celkového počtu prvorodiček). Ke státům s nízkým podílem matek pod dvacet let se řadilo i Slovinsko.

Graf 3.7. Struktura narozených dětí prvního pořadí podle věku matky

Zdroj: Eurostat 2005.

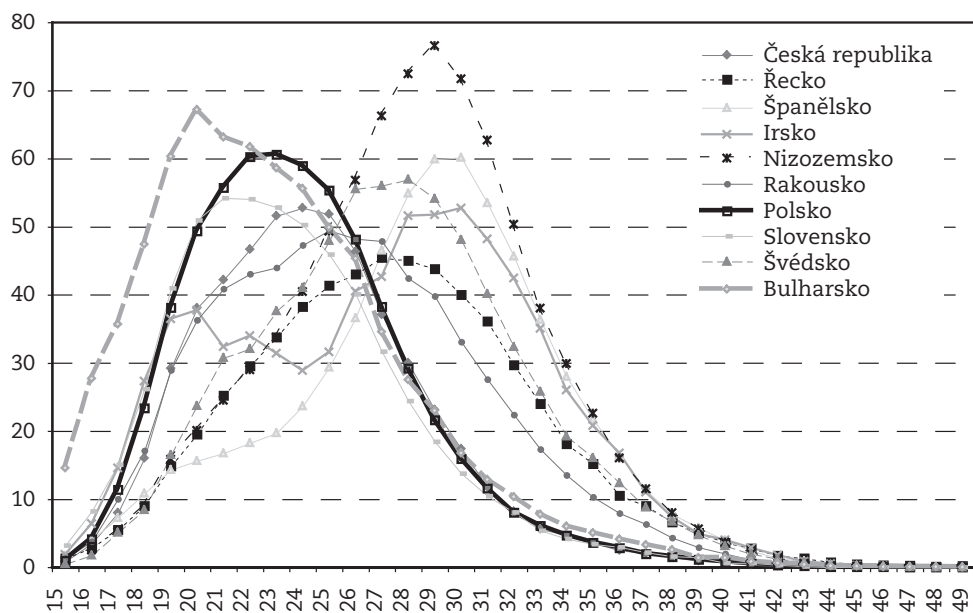
V roce 2000 stále ještě přetrvával v postkomunistických státech nízký podíl matek prvorozeného potomka starších 24 let. Více než 40% dětí prvního pořadí se narodilo v tomto věku jen Češkám, Polkám, Slovinkám a obyvatelkám Srbska - Černé Hory. Ve všech zemích, kde nebyl demografický vývoj narušen obdobím socialismu, převažovaly prvorodičky 25leté a starší. Ve Španělsku, Řecku, Nizozemsku a Švédsku se porod ve věku 25 a více let týkal více než 70% prvorodiček.

Nejstarší zkoumaná věková kategorie zasahovala do celkové plodnosti žen jen velmi málo, výrazněji více takto starších prvorodiček bylo ve Španělsku, v Řecku a v Irsku. V zemích bývalého východního bloku bylo opět relativně méně starších matek prvního dítěte ve srovnání s ostatními regiony Evropy.

3.1.1.3 Míry plodnosti dětí prvního pořadí v roce 2000

Dalším používaným demografickým ukazatelem jsou míry plodnosti podle věku. V grafu 3.8 jsou zobrazeny tyto míry podle věku prvorodiček ve vybraných státech. Nejzajímavější rozložení plodnosti prvního dítěte bylo v Irsku, jak již bylo patrné z charakteristik věku. Křivka v této zemi nabývala dvou vrcholů, první okolo 20 let a druhý ve věku okolo 30 let. Dalšími dvěma státy s vysokými mírami plodnosti ve vyšším věku bylo Španělsko a Nizozemsko. Ve Španělsku byla nejmenší plodnost ve věkové skupině 20-26 let ze všech studovaných zemí. Z grafu je opět vidět jasné rozdíly v plodnosti prvního dítěte ve vyšším věku matky mezi východem a západem. Nejextrémnější zůstávala situace v Bulharsku. Česká republika se částečně podobala Rakousku, plodnost nad 26 let však zůstávala výrazně nižší.

Graf 3.8. Míry plodnosti prvního dítěte v roce 2000 dle věku prvorodiček, vybrané evropské země

Zdroj: Eurostat 2005.

V tabulce 3.2 jsou pro další ilustraci znázorněny opět míry plodnosti v roce 2000 ve všech zemích Evropy, za které byla dostupná data, tentokrát však podle věku prvorodiček, který byl kategorizován do pětiletých období.

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

Tabulka 3.2. Míry plodnosti prvního dítěte v roce 2000 dle věkových skupin prvorodiček, vybrané evropské země

	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44
Dánsko	9,3	38,4	63,3	29,9	7,4	1,0
Finsko	9,2	37,9	53,4	29,9	9,5	1,7
Norsko	11,0	45,4	59,8	29,3	8,1	1,1
Švédsko	6,5	33,1	54,2	32,7	10,0	1,4
Rakousko	12,4	42,4	45,3	22,6	6,4	0,9
Irsko	17,6	33,0	43,6	40,9	12,3	2,0
Nizozemsko	6,7	29,6	65,1	50,7	12,8	1,5
Řecko	7,0	29,3	43,7	29,6	9,3	2,1
Portugalsko	19,7	47,8	61,2	30,6	8,4	1,4
Španělsko	7,9	18,9	45,4	44,7	12,7	1,8
Bulharsko	37,3	61,1	36,5	10,9	3,2	0,7
Česká republika	11,8	46,5	38,6	9,6	2,1	0,3
Polsko	15,3	56,9	39,1	9,3	2,2	0,4
Rumunsko	31,6	55,2	33,7	11,2	2,2	0,3
Slovensko	18,9	52,5	32,8	8,4	2,3	0,4
Slovinsko	6,8	43,0	52,8	18,9	4,5	0,7
Srbsko a Černá Hora	20,9	63,4	43,1	17,4	5,5	1,2
Estonsko	23,8	61,6	34,3	10,8	2,4	0,4
Lotyšsko	16,9	58,2	35,2	9,7	2,6	0,7
Litva	22,2	64,8	31,9	9,0	2,7	0,5

Zdroj: Eurostat 2005.

Poznámka: V tabulce jsou zvýrazněny hodnoty vyšší než 20 pro věkové skupiny 15-19 let a 30-34 let.

3.1.2 Struktura narozených dětí podle pořadí v roce 1960, 1970, 1980, 1990 a 2000

V tabulce 3.3 je zobrazena úroveň úhrnné plodnosti ve sledovaných evropských státech během posledních 40 let. V roce 2000 se na jedné straně seskupily země z jihu Evropy a bývalého východního bloku. Naopak ve státech, kde začaly probíhat v současné době nejvíce diskutované změny demografického chování označované jako druhý demografický přechod již dříve, dosahoval v současné době tento ukazatel relativně vyšších hodnot než v zemích bývalého východního bloku a jihu Evropy. Ani v jednom ze sledovaných států však ukazatel nedosahoval hodnoty 2,1 dítěte na matku, která zaručuje reprodukování generací. Klesající plodnost může být způsobována dvěma odlišnými typy reprodukce populace – v prvním případě se reprodukce zúčastňuje naprostá většina žen, svou plodnost však omezují na jedno dítě. V druhém případě rodiny zakládá jen určitá část společnosti, která má více potomků, zpravidla zachovává dvoudětný model rodiny, a zbytek lidí se reprodukce nezúčastňuje,

3. Demografické ukazatele časování mateřství a bezdětnost žen v evropských zemích

ať již záměrně nebo nechtěně. Konečná bezdětnost se ve výsledku výrazně odlišuje, přestože úhrnná i konečná plodnost může nabývat v obou případech stejných hodnot. V další části se proto věnujeme změnám ve struktuře narozených dětí podle pořadí. Jedná se opět o transverzální ukazatel, který snadněji podléhá meziročním výkyvům.

Tabulka 3.3. Úhrnná plodnost v evropských zemích v roce 1960, 1970, 1980, 1990 a 2000

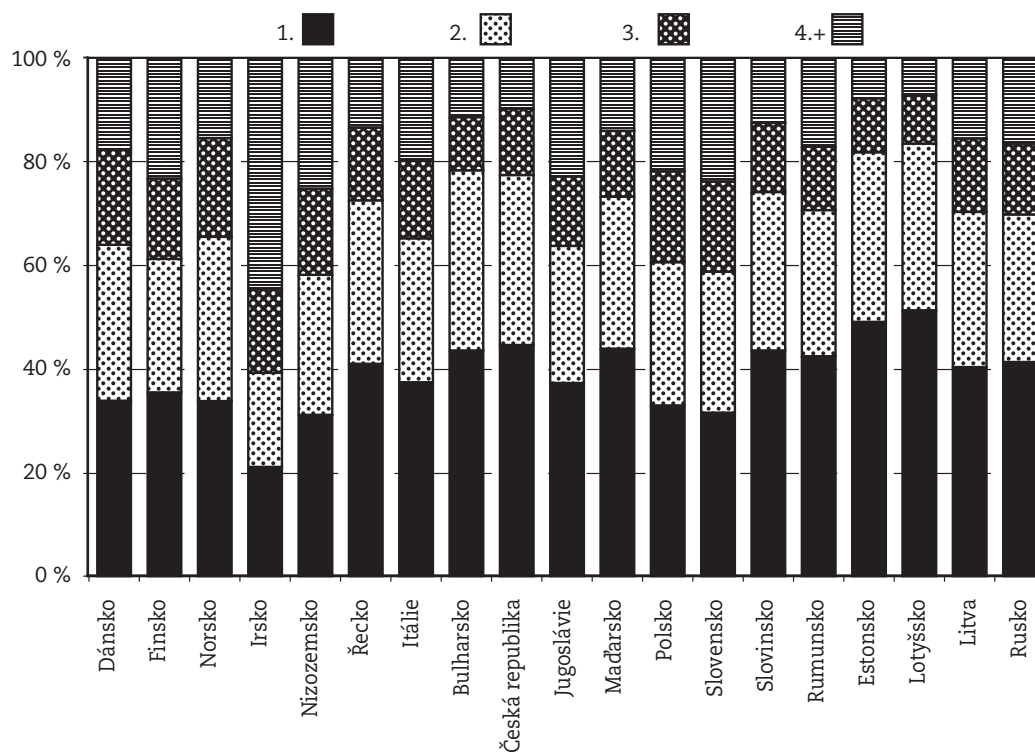
	1960	1970	1980	1990	2000
Dánsko	2,57	1,99	1,55	1,67	1,77
Finsko	2,72	1,83	1,63	1,78	1,73
Norsko	2,91	2,50	1,72	1,93	1,85
Švédsko	2,20	1,92	1,68	2,13	1,54
Rakousko	2,70	2,29	1,65	1,45	1,34
Francie	2,73	2,47	1,95	1,78	1,89
Irsko	3,78	3,85	3,24	2,11	1,88
Nizozemsko	3,12	2,57	1,60	1,62	1,72
Spojené království	2,71	2,43	1,89	1,83	1,65
Švýcarsko	2,44	2,10	1,55	1,58	1,50
Řecko	2,21	2,40	2,23	1,39	1,29
Itálie	2,41	2,43	1,64	1,33	1,24
Portugalsko	3,16	3,01	2,25	1,57	1,55
Španělsko	2,86	2,88	2,20	1,36	1,24
Bulharsko	2,32	2,17	2,05	1,82	1,26
Česká republika	2,11	1,90	2,10	1,90	1,14
Jugoslávie	2,60	2,30	2,29	2,10	1,66
Maďarsko	2,02	1,98	1,91	1,87	1,32
Polsko	2,98	2,26	2,26	2,05	1,34
Rumunsko	2,34	2,89	2,43	1,84	1,31
Slovensko	3,10	2,40	2,31	2,09	1,29
Slovinsko	2,18	2,12	2,10	1,46	1,26
Estonsko	1,96	2,16	2,02	2,04	1,39
Lotyšsko	1,94	2,02	1,90	2,01	1,24
Litva	2,59	2,39	1,99	2,02	1,33
Ukrajina	2,23	2,09	1,95	1,89	1,10

Zdroj: *Recent Demographic Development in Europe 2002*.

Poznámka: V tabulce jsou zvýrazněny hodnoty nižší než 2,0.

Ještě v roce 1960 se ve všech evropských zemích týkala více než polovina porodů dětí druhého a vyššího pořadí (v Estonsku a Lotyšsku se jednalo o přesnou polovinu) (viz graf 3.9). Největší podíl prvorozených dětí na celkové plodnosti se vyskytoval v komunistických státech – kromě dvou zmíněných sovětských republik i v České republice, Maďarsku, Slovinsku, Bulharsku, Rumunsku, Rusku a Litvě (ve všech případech více než 40%). Ze zemí, které nepatřily k východoevropskému bloku, byl největší podíl prvních dětí ve dvou jihoevropských státech – v Řecku a v Itálii. Velmi odlišná situace od ostatních sledovaných zemí byla na počátku šedesátých let v Irsku. Na celkové plodnosti se podílely především porody dětí třetího a vyššího pořadí (téměř polovina dětí byly čtvrté či další děti). Z východoevropských států převažovaly porody třetího a následného dítěte v Polsku a na Slovensku.

Graf 3.9. Struktura narozených podle pořadí v roce 1960, vybrané evropské země

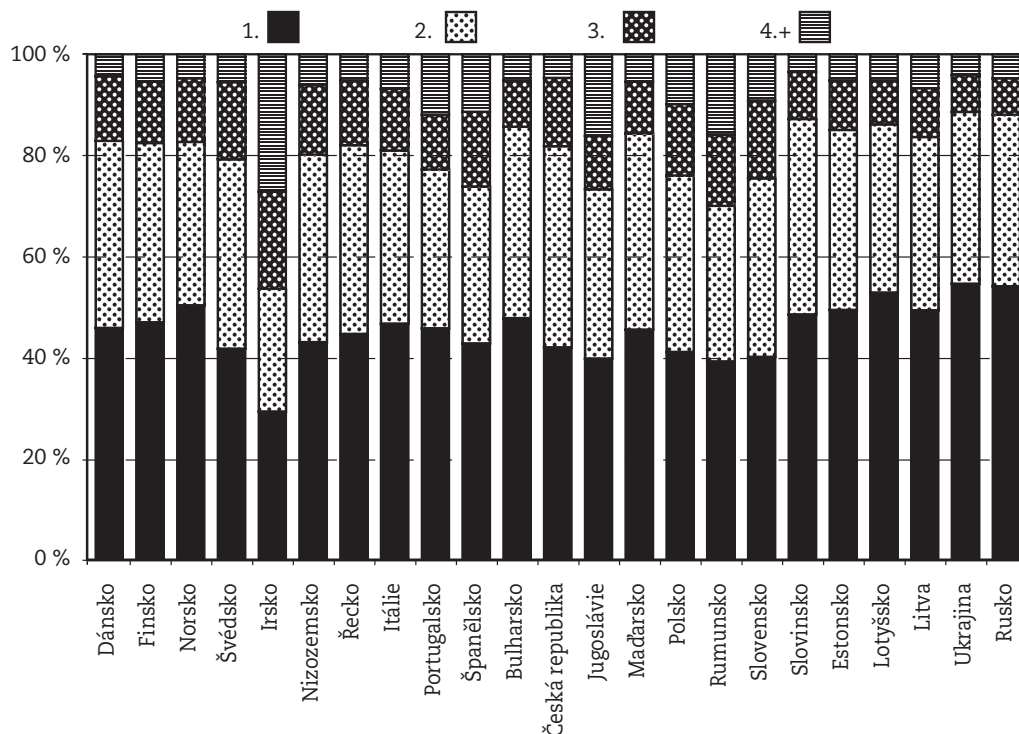
Zdroj: *Recent Demographic Development in Europe 2002*.

Poznámka: Údaje za Rumunsko jsou z roku 1961.

3. Demografické ukazatele časování mateřství a bezdětnost žen v evropských zemích

Na začátku osmdesátých let ve většině zkoumaných států vzrostl podíl prvních dětí na celkovém počtu narozených, výjimku tvořila Česká republika a Rumunsko. Ve všech státech klesla od šedesátých let plodnost dětí třetího a vyššího pořadí. V roce 1980 již nebylo možné dělit státy z hlediska struktury narozených podle pořadí na Východ a Západ.

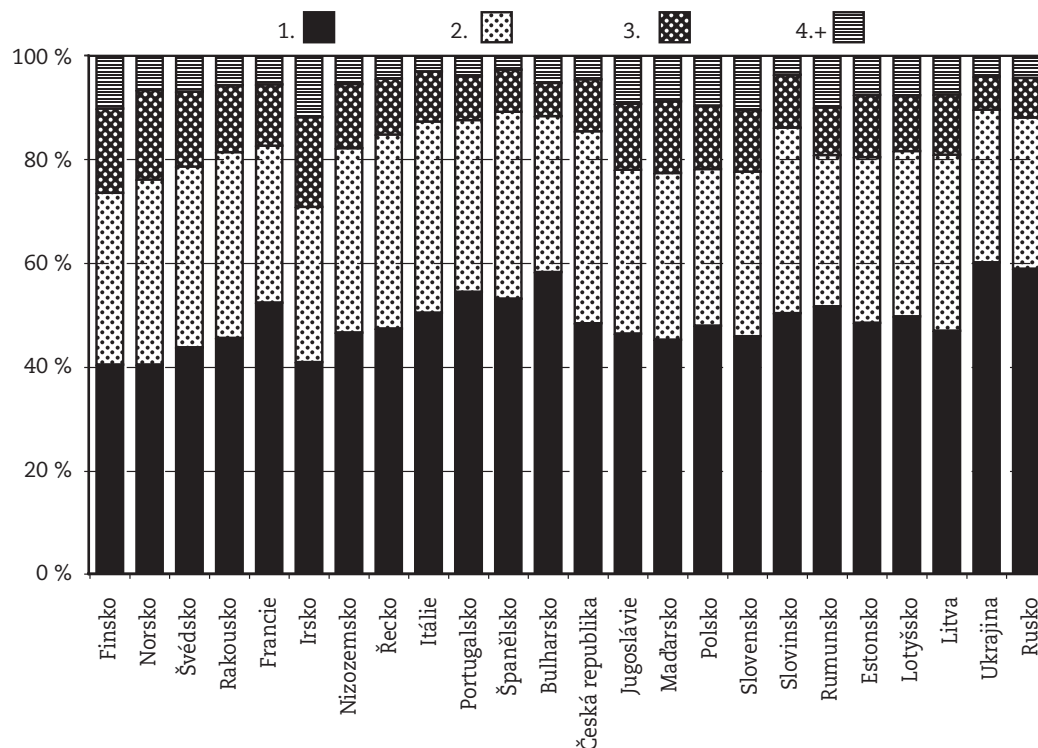
Graf 3.10. Struktura narozených podle pořadí v roce 1980, vybrané evropské země

Zdroj: *Recent Demographic Development in Europe 2002.*

Podle nejnovějších dat (z roku 2000) již ve všech sledovaných státech připadalo minimálně 40% ze všech narozených na prvorozené děti. Ani zde nebyly žádné rozdíly mezi bývalým socialistickým blokem a zbytkem Evropy. Nejvíce prvorozených dětí bylo možné pozorovat na Ukrajině, v Rusku a v Bulharsku. Naopak vyšší podíl dětí druhého a vyššího pořadí se vyskytoval ve všech zkoumaných skandinávských státech a v Irsku. V případě Irska však během posledních čtyř dekád došlo k největším změnám ve struktuře narozených podle pořadí, takže se podle posledních dat nijak neodlišuje od ostatních zemí. V České republice se v roce 2000 narodilo 48% dětí prvního pořadí a 37% druhorozených dětí. Z hlediska pořadí podle podílu prvních dětí se Česká republika umístila přibližně uprostřed.

Graf 3.11. Struktura narozených podle pořadí v roce 2000, vybrané evropské země

Zdroj: *Recent Demographic Development in Europe 2002*.

Poznámka: Údaje za Ukrajinu jsou za rok 2001, za Řecko za rok 1999, za Rusko za rok 1998 a za Itálii za rok 1997.

3.2 Generační pohled

Bohužel běžně dostupné statistiky nezveřejňují žádné informace o podílu trvale bezdětných. V publikaci *Recent Demographic Development in Europe* jsou dostupná data za jednotlivé generace podle podílu žen, které zůstaly svobodné (tedy za ženy, které nikdy neuzavřely manželství) ve věku 50 let, a podle počtu dětí připadajícího na ženy dané generace také v době dosažení padesátého roku života. Pro nejmladší generace, které ještě nedosáhly věku 50 let, se uvádí pouze odhady podílu žen, které zůstanou pravděpodobně ve svých 50 letech svobodné. Odhadnuté hodnoty jsou zjišťovány následujícím způsobem: v roce 2002 jsou dostupné údaje o plodnosti a prvosňatečnosti žen do předchozího roku (2001), a tak je známa i konečná plodnost v určitém věku pro ženy, kterým ještě není padesát let. Dále se předpokládá, že redukované míry plodnosti/prvosňatečnosti zůstanou v dalších letech nezměněny (stejně jako v posledním dostupném roce). Problémem však samozřejmě je, že v dobách změn se mohou míry výrazně měnit a může dojít k chybám, zejména k podhodnocení konečné plodnosti a prvosňatečnosti.

3. Demografické ukazatele časování mateřství a bezdětnost žen v evropských zemích

V této kapitole pracuji s kohortami 1950 a 1965. První z nich jsou ženy, které byly v nejplodnějším věku právě v 60. letech. Ročník 1965 je nejmladší generace, za kterou byly dostupné informace za většinu evropských států. V roce 2001 těmto ženám bylo 36 let a jejich plodnost i prvosňatečnost bude tedy již v budoucnu nejspíše velmi nízká. Zejména v případě plodnosti biologické limity asi neumožní výraznému počtu žen „dohánět“ odkládané reprodukční záměry. Velké změny v budoucnu oproti odhadům tedy nejsou příliš pravděpodobné.

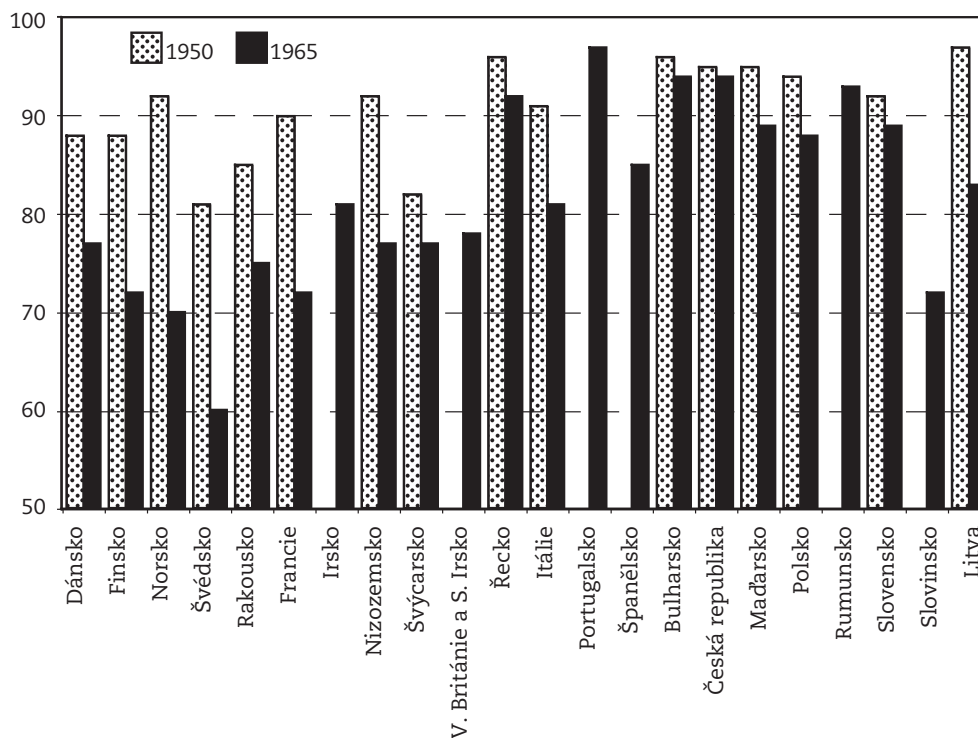
3.2.1 Prvosňatečnost v generaci 1950 a 1965

Od šedesátých let dochází postupně k rozvolňování vazeb mezi sňatkem a rozením dětí. Stále více dětí se rodí mimo manželství, ať již partnerům v neformálních svazcích či svobodným matkám v tradičním smyslu, a naopak lidé v manželství stále častěji odkládají narození potomka a roste tak podíl bezdětných sezdaných párů. Graf 3.12 dokumentuje, jak se snížila prvosňatečnost mezi ženami narozenými v roce 1950 a 1965. Největší změny mezi těmito dvěma generacemi proběhly opět na severu Evropy, ale i u obyvatelk západní a jižní Evropy.

Naopak v socialistických zemích docházelo ke změnám jen velmi pomalu, s výjimkou Litvy. Cílem této části kapitoly je ukázat, že i v oblastech, kde zůstává velký podíl svobodných žen, může být relativně vysoká plodnost. Nejvíce svobodných žen se vyskytovalo ve Švédsku, odhaduje se, že čtyři z deseti Švédek z generace 1965 nebudou nikdy provdány. Současně ale v první polovině devadesátých let, tedy v období nejvyšší plodnosti této generace, patřilo Švédsko k zemím s nejvyšší plodností ze sledovaných států, v některých z těchto let přesahoval ukazatel hodnotu 2,1 dítěte na matku tzv. replacement level, tedy hodnotu zaručující reprodukci generace. Situace ve Švédsku byla ale v tomto ohledu extrémní, ve všech dalších zkoumaných státech nejméně 70% žen narozených v roce 1965 patrně vstoupí alespoň jednou za život do manželství. Relativně vysoké hodnoty podílu celoživotně svobodných žen se ale odhadují i v ostatních severských státech, ve Francii, ve Slovinsku a v Rakousku. Pro všechny tyto země je ale charakteristická vysoká nemanželská plodnost. Z hlediska úhrnné plodnosti patřily vyjmenované země v polovině devadesátých let jak ke státům s nejnižší plodností (Rakousko, Slovinsko), tak i k průměru. Největší podíl žen, pro které se odhaduje, že vstoupí do manželství, se vyskytoval v postkomunistických zemích a na jihu Evropy. Jen přibližně každá dvacátá Češka narozená v roce 1965 neprojde zřejmě během svého života manželstvím. Nemanželská plodnost se koncem osmdesátých a počátkem devadesátých let v České republice přitom udržovala na velmi nízké hladině (okolo 8%), z čehož ještě relativně vysoká část připadala na plodnost rozvedených žen.

Graf 3.12. Prvosňatečnost žen z generace 1950 a 1965, vybrané evropské země

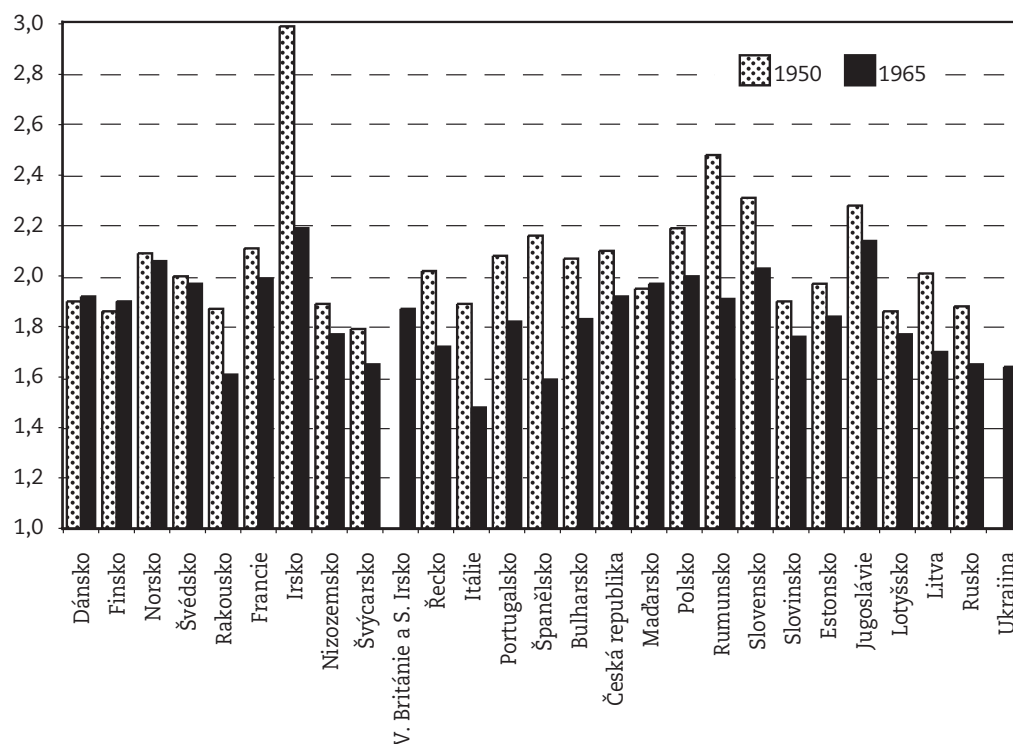
Zdroj: *Recent Demographic Development in Europe 2002*.

3.2.2 Konečná plodnost generace 1950 a 1965

Stejně jako v případě podílu žen, které neuzavřou manželství, existují odhady o konečné plodnosti žen z generace 1950 a 1965. Ve většině států má generace narozená v roce 1965 nižší plodnost než ženy narozené o 15 let dříve, v některých (všechny skandinávské země) zůstává nezměněna. Největší pokles nastal ve státech, kde byla konečná plodnost generace 1950 nejvyšší – Irsko, Rumunsko a dále ve Španělsku. Rozdíly mezi evropskými zeměmi se tak mezi těmito dvěma generacemi výrazně snížily. Ani v jedné z generací se neodděluje země, které patřily do komunistického bloku.

Mezi ženami narozenými v roce 1965 bude patrně nejméně dětí v jihoevropských státech (nejméně Itálie a Španělsko, ale i Řecko se umístilo v pořadí podle konečné plodnosti na jedné z posledních pozic). Italky narozené v roce 1965 budou mít patrně v padesáti letech v průměru méně než 1,5 dítěte na jednu ženu. Generace 1965 v České republice byla zastižena radikálními společenskými změnami až v době, kdy byla značná část reprodukčních plánů již zrealizována, v roce 1992 bylo těmto ženám 27 let a do tak „pozdního“ věku tehdy odkládala narození svých dětí jen malá část žen. Na jednu Češku z generace 1965 tak nejpravděpodobněji bude připadat 1,9 dítěte. Velmi podobných hodnot bude zřejmě nabývat ukazaatel v Dánsku a v Rumunsku. Alespoň 2,1 dítěte, tedy hodnoty prosté reprodukce, dosáhnou zřejmě ženy narozené během roku 1965 jen ve dvou sledovaných zemích Evropy - v Irsku a v bývalé Jugoslávii.

Graf 3.13. Konečná plodnost žen z generace 1950 a 1965

Zdroj: Recent Demographic Development in Europe 2002.

3.3 Bezdětnost žen

V České republice zůstávalo podle posledního Sčítání lidu 2001 jen zhruba 14% žen ve věku 30 let bezdětných. Což byl relativně malý nárůst oproti stejně starým ženám ze Sčítání z roku 1991 (10%). Ve státech severní, západní a jižní Evropy zůstávalo ve věku 30 let bez narození potomka podstatně více žen. Např. v Nizozemsku a v Itálii zůstávala ve věku 30 let z generace 1968 víc než polovina žen bezdětných. Toto byl výrazný vzestup oproti generaci 1950, kde nemělo ve třiceti letech dítě 21% Italek a 26% Holanďanek (Sobotka 2004).

Řada odborníků se snaží konečnou bezdětnost odhadovat. Jednotlivé přístupy k prognózování trvalé bezdětnosti shrnuje ve své knize Tomáš Sobotka (2004). Sám vypracoval dvě varianty prognóz pro evropské země. Byly prováděny na základě nejnovějších dat podle rozložení generací žen podle parity (počtu narozených dětí) a podle „upravených“ a „neupravených“ specifických pravděpodobností plodnosti prvního dítěte (blíže viz Sobotka 2004). První scénář předpokládá, že dojde k zastavení odkládání rození dětí (nízká varianta bezdětnosti). V této variantě jsou budoucí pravděpodobnosti odhadovány podle metody Kohlera a Ortegy 2002 (citováno dle Sobotka 2004). Předpokladem je, že ve vyšším věku budou pravděpodobnosti růst, protože se budou rodit děti ženám, které v mladším věku

založení rodiny odložily. Druhá varianta (vysoká bezdětnost) je založena na předpokladu, že nedojde ke kompenzaci odkládaných narození dětí. V tomto případě byly uvažovány budoucí pravděpodobnosti plodnosti prvního dítěte v jednotlivých věcích stejné jako v posledním dostupném roce, jedná se tedy o „neupravené“ pravděpodobnosti. Výsledek ukazuje tabulka 3.4. V generaci 1950 nebyl ani v jedné zemi, ve které byla bezdětnost počítána, podíl trvale bezdětných vyšší než 16 %. Nejvíce žen neporodilo během života potomka v Nizozemsku a ve Finsku. Nejmenší podíl bezdětných byl v České republice – zhruba 5 %. Pro mladší generace ve všech sledovaných zemích je odhadovaná konečná bezdětnost vyšší. U mladších generací se také zvyšují rozdíly mezi oběma variantami odhadu konečné bezdětnosti. Ani pro generaci 1960 není v žádném státě odhadovaná trvalá bezdětnost vyšší než 20 %. V čele zůstává Západní Německo a Nizozemsko, pořadí se příliš nezměnilo. Nejmenší podíly odhadů konečné bezdětnosti se pro tuto generaci žen koncentrují mezi Východoevropankami. V České republice je odhadovaná nejnižší trvalá bezdětnost i mezi generacemi 1960 i 1970 (v obou případech nižší než 10%). Ženy narozené v polovině sedmdesátých let jsou teprve nyní ve věku nejvyšší plodnosti, a proto je jejich budoucí chování velmi nejisté. Podle odhadů by se mezi Češkami této kohorty měla bezdětnost výrazněji zvýšit a konečný podíl bezdětných by měl být vyšší než např. ve Francii a podobnou situaci v Norsku. Podle odhadů Sobotky by ale ani u této dosud nejmladší zkoumané generace neměla patřit Česká republika k oblastem s vysokým podílem konečné bezdětnosti.

Tabulka 3.4. Prognózaný podíl celoživotně bezdětných žen z generace 1950, 1960, 1970 a 1975 ve vybraných evropských státech

Generace	prognóza - vysoká varianta				prognóza - nízká varianta		
	1950	1960	1970	1975	1960	1970	1975
Finsko	15,6	16,8	21,5	23,4	16,8	20,4	21,6
Norsko	9,5	11,9	13,8	16,2	11,8	12,6	13,2
Švédsko	12,6	12,9	15,7	18,6	13,0	15,8	17,5
Rakousko	13,0	17,2	24,2	25,8	17,2	22,9	22,8
Francie	9,8	11,4	13,8	15,2	10,8	10,2	10,2
Nizozemsko	15,0	19,2	20,1	19,7	19,3	19,5	18,6
Anglie a Wales	14,0	19,0	22,0	25,0	19,1	21,5	22,6
Západní Německo	14,2	19,7	27,7	27,7	19,3	23,8	23,0
Itálie	11,4	15,6	23,4	25,5	16,4	16,6	15,9
Španělsko	10,0	10,4	18,9	21,3	10,3	16,5	18,2
Česká republika	5,5	6,7	9,8	17,6	6,7	8,8	12,5
Maďarsko	8,6	7,6	13,9	21,3	7,4	9,5	10,7
Polsko	8,6	10,6	18,3	25,0	10,7	17,7	22,2
Rumunsko	9,7	11,8	17,2	21,8	11,7	15,8	18,2
Slovensko	8,5	9,8	13,8	22,0	9,8	12,9	17,4
Estonsko	7,1	6,8	10,4	14,7	6,8	10,0	12,5

Zdroj: Sobotka 2004.

Poznámka: Zvýrazněny jsou hodnoty přesahující 15 %.

3. Demografické ukazatele časování mateřství a bezdětnost žen v evropských zemích

3.4 Závěr

Tato kapitola shrnuje výsledky analýzy demografických údajů s ohledem na časování zakládání rodiny a trvalou bezdětnost žen v evropských zemích. Důraz je přitom kladen na demografickou pozici České republiky v rámci Evropy.

Co se týče věku matky při narození prvního dítěte, v roce 2000 byly patrné výrazné rozdíly mezi bývalými socialistickými státy a ostatními evropskými zeměmi. Ze států, za které jsou dostupná data, tvořilo výjimku Slovinsko, jehož ukazatele reprodukčního chování připomínaly spíše reprodukční chování v jižní Evropě. Česká republika a ostatní země východní Evropy se nelišily jen relativně nízkými transversálními hodnotami plodnosti prvního dítěte ve vyšším věku, což by bylo možné vysvětlit faktorem odkládání narození prvního potomka, ale současně i relativně vyšší plodností v nižším věku. Je tedy patrné, že přestože došlo ve východní Evropě k výrazným demografickým změnám, stále ještě je reprodukční chování žen ve východoevropských zemích odlišné od chování ostatních Evropanek. Naopak ve struktuře narozených podle pořadí nešlo proložit žádnou dělicí hranici mezi Východem a Západem. Státy se v tomto ohledu stále více připodobňují. Obdobně bude podle odhadů řady odborníků narůstat ve všech sledovaných evropských zemích podíl trvale bezdětných žen, a to nejvíce u nejmladších dosud sledovaných generací (1970, 1975). Ani české ženy narozené v roce 1975 by však neměly patřit k těm, mezi nimiž bude konečná bezdětnost, v porovnání s ostatními zeměmi Evropy, vysoká (blíže viz Sobotka 2004).

Literatura a zdroje dat

Eurostat. 2005. Dostupné z:

http://epp.eurostat.cec.eu.int/portal/page?_pageid=0,1136184,0_45572595&_dad=portal&_schema=PORTAL.

Recent Demographic Development in Europe. 2002. Dostupné z:

http://www.coe.int/t/e/social_cohesion/population/demographic_year_book/2002_Edition/.

Sobotka, T. 2004. *Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe*. Amsterdam: Dutch University Press.

4. „Childfree_zone“ – celosvětová internetová diskuse bezdětných

Hana Víznerová

Lidé ze skupiny, na kterou se zaměříme v této kapitole, sami sebe definují jako dobrovolně bezdětné, tj. přímo deklarují své vědomé, dobrovolné rozhodnutí a volbu prožít celý svůj život bez vlastních dětí.³⁴ Na rozdíl od ostatních kapitol publikace se budeme zabývat fenoménem bezdětnosti v celosvětovém měřítku, nikoliv situací v České republice, případně v kontextu Evropy. Představíme pohled samotných dobrovolně bezdětných lidí, bude nás zajímat, jak uvažují o svém způsobu života a problémech či naopak přínosech, jež jim přináší, co považují za největší překážky, se kterými se ve společnosti kvůli svému „specifickému“ způsobu života setkávají, či jak reflektují to, jak o nich uvažují, jak je přijímají a jak na ně reagují ostatní lidé z blízkého i širšího sociálního okolí. Pro zkoumání postojů a názorů na různé aspekty dobrovolné bezdětnosti takto definovaných jedinců jsme vybrali internetové, emailové diskusní fórum, které je jedním z mála dostupných zdrojů poskytujících názory samotných dobrovolně bezdětných lidí na otázky dotýkající se sledovaného fenoménu. Zdroj informací, jež přináší názory „childfree“ z různých zemí světa, nikoliv z české společnosti, představuje jeden z mála prostorů, kde je možné zachytit tuto specifickou skupinu bezdětných. V České republice je obtížné nalézt „childfree“ jedince a neexistuje žádné médium, prostřednictvím kterého by jako skupina vyjadřovali své názory, a tudíž využíváme zahraniční zdroj, kde lze „childfree“ skupinu zachytit v poměrně rozsáhlé míře.³⁵

Internetové diskuse obecně („chaty“, emailové diskusní skupiny a další internetové diskusní portály), které se v posledních letech výrazně rozvíjejí a rozšiřují, vytváří prostor pro specifický způsob mezilidské komunikace. Tu charakterizuje zejména anonymita a z ní vyplývající otevřenost, uvolněnost, odložení zábrán a ostychu. Toto chování psychologové označují jako disinhibici a na internetu se projevuje na jedné straně negativně ve formě nezdvořilostí či hrubostí, na druhé straně však vede k větší otevřenosti a sdílnosti. Právě tento efekt lze využít například ve výzkumu, protože internet může poskytnout poměrně otevřené výpovědi účastníků on-line diskusí (Buriánová 2000: 19).

Takto tematicky určená emailová diskusní fóra, tj. fóra sdružující dobrovolně bezdětné jedince, vznikají zatím pouze v zemích (USA, Austrálie, západní Evropa), kde je zaznamenána vyšší celoživotní bezdětnost než dosud v zemích střední a východní Evropy (včetně České republiky).³⁶ Lze však oče-

³⁴ V angličtině se tito lidé někdy označují jako „childfree“, proto dále v textu budeme používat buď přímo označení dobrovolně bezdětní lidé nebo „childfree“ (jako synonyma).

³⁵ Diskuse jsme se účastnili pouze pasivně, nezasahovali jsme do ní vlastními příspěvky, ani jsme účastníky přímo nekontaktovali, pouze jsme stáhli emaily z diskuse ve zvoleném časovém úseku k analýze.

³⁶ Viz kapitolu 2 a 3 této publikace o bezdětnosti žen a očekávané bezdětnosti žen v evropských zemích, včetně České republiky. O rostoucí bezdětnosti žen v USA viz např. článek od A. Bachu „Is Childlessness Among American Women On the Rise“ (1999), o bezdětnosti a rostoucím počtu párů žijících bez dětí v Austrálii informují publikace Australského statistického úřadu – Measures of Australia's Progress, 2004; Household and Family Projections, 2001 až 2006 či Year Book Australia, 2006, Chapter 5 „Population – Households and families“.

4. „Childfree_zone“ – celosvětová internetová diskuse bezdětných

kávat, že s rostoucím počtem jedinců, kteří volí tento způsob života, budou rovněž v těchto společnostech vznikat podobné virtuální skupiny lidí nebo se budou „childfree“ lidé z těchto zemí více než dosud zapojovat do již existujících celosvětových virtuálních skupin dobrovolně bezdětných.

Pro náš výzkum jsme vybrali mezinárodní on-line emailové diskusní fórum „Childfree_zone“, které se specificky zaměřuje na téma dobrovolné bezdětnosti. Bylo založeno v Austrálii, nicméně přispívají do něho lidé z celého světa. Účastníci diskuse jsou dobrovolně bezdětní lidé, kteří si navzájem vyměňují své názory zejména na témata, která se v různé míře dotýkají fenoménu dobrovolné bezdětnosti, a sdělují si zkušenosti s tímto svým „specifickým“ způsobem života. Většina z nich přispívá do diskuse opakovaně a často, ale někdy se objevily i příspěvky od lidí, kteří napsali pouze výjimečně. Celkem jsme analyzovali emailové texty od 76 lidí. Z textů jsme zjistili některé sociální a demografické charakteristiky diskutujících: z hlediska pohlaví více přispívají ženy než muži, věk členů diskuse se pohybuje v rozmezí 25 až 53 let (nejvíce kolem 30-35 let), značná část žije v manželství či nesezdaném soužití, někteří označili svůj stav jako „singles“ a je zde také malá skupina rozvedených. Do diskuse přispívají lidé z celého světa, převážně z Austrálie, dále z USA, Nizozemska, Německa, Velké Británie, ale také např. z Turecka. Pouze výjimečně někdo sdělil své zaměstnání, objevila se například práce u námořnictva či v armádě, v kanceláři, úředníci, učitelky nebo veterinární sestra.

K analýze jsme vybrali všechny e-mailové příspěvky z měsíců leden, únor, březen a duben roku 2003 a stejné období v roce 2004, protože pouze tato dvě období byla plně dostupná, což bylo základní podmínkou pro sledování kontinuity názorů na jednotlivá témata, jež účastníci do diskuse přinášeli. Výběr dvou stejných, ale o rok vzdálených období také umožnil srovnání v čase. Na základě analýzy jsme však došli k závěru, že k žádnému významnému posunu v názorech a tématech diskuse nedochází, což může být zapříčiněno za prvé skutečností, že se jedná o krátké časové rozmezí (1 rok) a za druhé faktem, že tato diskuse se odehrává v mezinárodním měřítku a na diskutovaná témata tak významně nepůsobí takové vlivy, jakými jsou například změny v legislativě, či obecně v politické, kulturní, sociální či ekonomické oblasti v rámci národního státu, protože ty nejsou významné a aktuální pro všechny účastníky diskuse.

Při kvalitativním zpracování takto vybraných dat ve formě emailových textů byla použita technika kvalitativní obsahové analýzy, při které jsme se zaměřili na několik témat vztahujících se k fenoménu dobrovolné bezdětnosti. Tato témata jsme odhalovali v průběhu čtení textů a k analýze jsme vybrali témata, která, jak vyplynulo z diskuse, lze považovat za nejpodstatnější otázky, kterými se dobrovolně bezdětní (v internetové diskusi) zabývají a která považují za zásadní „problémy“, které chtějí diskutovat a řešit s ostatními dobrovolně bezdětnými lidmi. Dále jsme na základě již prostudovaných dat vytvořili typologii z účastníků emailové diskuse dobrovolně bezdětných. V závěrečné zprávě jsme pro dokreslení vybrali k citaci nejcharakterističtější výroky z analyzovaných dat.

Tak jako jiná tematicky zaměřená diskusní fóra na internetu, také „Childfree_zone“ slouží pro výměnu zkušeností a názorů skupiny lidí sdílejících podobný způsob života. Do diskuse nepřispívají lidé, kteří nejsou „childfree“; lidé, kteří mají děti či rodičovství plánují. V prostředí internetu se tak vytváří zvláštní „virtuální komunity“, sociální, nikoliv fyzicky blízké shromáždění jedinců, kteří spolu dlouhodobě komunikují, a charakterizuje je lidské cítění, vzájemné sympatie, porozumění i možnost vytvoření osobního přátelství v „kyberprostoru“ (Rheingold 1994, cit. podle Dušková, Vaculík 2002: 56). Samotní účastníci internetové debaty „Childfree_zone“ se často zmiňují o pozitivním významu její existence - vyjadřují potřebu být v kontaktu s někým, kdo chápe jejich rozhodnutí, postoj, zvolený

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

způsob života, a kdo chápe a sdílí podobné problémy a starosti, zvláště proto, že ve svém „reálném“ sociálním okolí někteří z nich nikoho takového neznají.

4.1 Diskutovaná témata

V této práci se zaměříme v první řadě na popis a analýzu hlavních témat, která provází celou diskusi o dobrovolné bezdětnosti. Tato témata lze uchopit především ve vztahu dobrovolně bezdětní lidé versus rodiče a patří mezi ně: sobectví, individualistické hodnoty, ne/zodpovědnost, ne/pochopení, ne/tolerance, postoje k instituci rodičovství a k dětem a genderové a partnerské vztahy.

4.1.1 Sobectví a individualistické hodnoty

V povědomí většiny lidí při uvažování o těch, kteří se dobrovolně rozhodli nemít děti, převažují stereotypní představy o jejich sobeckosti, sebestřednosti a neschopnosti převzít povinnosti a zodpovědnost za starost a péči o druhé. Při analýze emailů se ukázalo, že toto téma patří mezi nejčastěji diskutovaná témata, o která se samotní dobrovolně bezdětní lidé v diskusi nejvíce zajímají, reflektují je a řeší.

Názory na tuto problematiku můžeme rozlišit podle toho, kdo koho označuje za sobecké (tedy nejen ostatní/rodiče/většina společnosti dobrovolně bezdětné, ale také naopak), s tím, že vždy vycházíme z výpovědí bezdětných z emailové diskuse. Buď vyjadřují svůj názor dobrovolně bezdětní na sebe sama nebo na dobrovolně bezdětné obecně, nebo reflektují názory veřejnosti na dobrovolně bezdětné (například komentují prezentaci dobrovolně bezdětných v médiích nebo názory na dobrovolně bezdětné prezentované lidmi v jejich sociálním okolí, se kterými se setkávají v každodenním životě - vlastní rodiče, spolupracovníci, přátelé, apod.). Dále pak dobrovolně bezdětní píšící, co si naopak oni myslí o sobeckosti a nezodpovědnosti ostatních, zejména lidí s dětmi (rodičů).

Podle účastníků diskuse v současných společnostech stále převládá názor, že dobrovolně bezdětní lidé jsou sobečtí, sebestřední a nezodpovědní jedinci, kteří žijí prázdňý, marný, bezvýznamný život zacílený pouze na vlastní štěstí. S tímto postojem se sami setkávají, konkrétně například ve své rodině. „My Dad still thinks we are being selfish.“³⁷ (Tiffany, 24. 1. 2003) Většina dobrovolně bezdětných se tomuto hodnocení skupiny dobrovolně bezdětných brání a vymezuje se proti němu. „...and it offends me when so see us as having empty, meaningless lives.“³⁸ (Judy, 25. 1. 2003) Odmítají způsob prezentace dobrovolně bezdětných v médiích, který odráží jejich negativní hodnocení. „...I get so sick of it always appearing as if we are dollar drive, self-centred, single-minded beings who have a me, me, me mentality.“³⁹ (Judy, 25. 1. 2003) Dobrovolně bezdětní v diskusi sami sebe za sobecké nepovažují, naopak, myslí si, že jsou velice nesobečtí. Obhajují se a vysvětlují, proč nejsou sobečtí. „I think childless people are the most selfless of all. They are trying to save the resources for the rest of the society that

³⁷ „Můj otec si stále myslí, že jsme sobečtí.“ (Tiffany, 24. 1. 2003)

³⁸ „...a uráží mě, když nás vidí tak, jako že máme prázdňé, bezvýznamné životy.“ (Judy, 25. 1. 2003)

³⁹ „...dělá se mi zle z toho, že nás vždycky ukazují, jako když jsme dolary poháněné, sobecké, sebestředné bytosti, které mají já, já, já mentalitu.“ (Judy, 25. 1. 2003)

4. „Childfree_zone“ – celosvětová internetová diskuse bezdětných

is already born.“⁴⁰ (Subha, 3. 1. 2004) Tato vysvětlení vyplývají z jejich zájmu o přírodu a zvířata a řešení tzv. globálních problémů (přelidnění planety apod.) a ekologické krize (vyčerpání zdrojů, poškození přírodního prostředí apod.). Ti, kteří často a explicitně hovoří o těchto problémech, se navíc také sami přímo věnují různým aktivitám ve prospěch záchranu životního prostředí. Například jeden z účastníků diskuse je dobrovolník v organizaci usilující o záchranu divoké přírody a zvířat v Austrálii, jiná žena v diskusi zase pracuje jako veterinární sestra a projevuje také velice blízký vztah ke zvířatům.

Argumentují také tím, že pokud nebudou mít děti, mohou tím ušetřit peníze pro chudé děti žijící po celém světě. „The food I save by not having the kid, is the money that can go to help a poor kid somewhere else.“⁴¹ (Subha, 2. 2. 2004) Jako další vysvětlení toho, že nemyslí jen na sebe, uvádí jedna členka diskusního fóra, že nechtějí, aby jejich děti musely čelit různým problémům v životě, chtějí je toho ušetřit. „I think childless people are tho most selfless of all ... we are considering the problems that the child will face when it grows up and has to go to work and run the rat race. We are freeing the child from such responsibilities.“⁴² (Subha, 3. 1. 2004) Tyto názory vyjádřila jedna žena v diskusi, která v této souvislosti popisuje vlastní nevyhovující finanční situaci a tvrdí, že pokud by se její pozice zlepšila, měla by děti, protože by se o ně mohla postarat.

Objevil se však i opačný názor a hodnocení některých dobrovolně bezdětných lidí, kteří sami sebe buď přímo nebo nepřímo označují za sobecké. Odmítají zodpovědnost za druhé a upřednostňují svoje vlastní štěstí, nezávislost, chtějí trávit život podle vlastních představ, plnit si svá přání a cíle a nikým se neomezovat, nebýt svázán nikým a ničím, chtějí si jednoduše „užívat“ života. V této souvislosti jsou tedy zmiňovány vlastnosti a chování, které vychází z individualistických a také „hédonistických“ hodnot. „I guess I am selfish not wanting the added stress and responsibility.“ (Tiffany, 25. 1. 2003) „...there are other things in life that are worth more to me ... my own happiness and ability to pursue whatever goal I want...“ (Canis, 9. 1. 2004) „I'd like to enjoy my life ... I don't want to be tied down like that.“ (Bill, 26. 3. 2003) „...they probably look at our marriage being base on sexual pleasure and selfishness. But IT IS!!!!!!“ (Tiffany, 26. 1. 2003) „...I too have more important things to do - like live my life the way I want to.“ (Chris, 14. 1. 2004) „We (s manželem, poznámka aut.) can do what we want to do when we want to do it, not to mention the expense.“ (Semmons2, 25. 3. 2004)⁴³

Účastníci diskuse ve svých příspěvcích vyjadřují ale také názory na rodiče, lidi, kteří mají nebo chtějí mít děti. Podle dobrovolně bezdětných jsou sobečtí lidé, kteří přivedli na svět dítě, protože to bylo jejich sobecké rozhodnutí, učinili tak bez ohledu na druhé a bez ohledu na následky svého rozhodnutí, jenom aby si splnili svoje osobní přání. „...they call us Cfers selfish, yet if you were ask them

⁴⁰ „Já si myslím, že bezdětní lidé jsou nejvíce nesobečtí ze všech. Snaží se ušetřit zdroje pro zbytek společnosti, který se už narodil.“ (Subha, 3. 1. 2004)

⁴¹ „Jídlo, které já ušetřím tím, že nebudu mít dítě, jsou peníze, které mohou jít na pomoc chudému dítěti kdekoli jinde.“ (Subha, 2. 2. 2004)

⁴² „Já si myslím, že bezdětní lidé jsou nejvíce nesobečtí ze všech ... zvažujeme problémy, kterým by dítě muselo čelit, až by vyrostlo a muselo do práce a bylo vystaveno boji o přežití. My osvobozujeme dítě od takovýchto zodpovědností.“ (Subha, 3. 1. 2004)

⁴³ „Domnívám se, že já jsem sobecká tím, že nechci další stres a zodpovědnost.“ (Tiffany, 25. 1. 2003) „...jsou jiné věci v životě, které jsou pro mě více cenné, jako ... mé vlastní štěstí a schopnost sledovat jakýkoliv cíl, jaký já chci...“ (Canis, 9. 1. 2004) „Chtěl bych si užívat svého života ... Nechci být takto svázán.“ (Bill, 26. 3. 2003) „...oni se pravděpodobně dívají na naše manželství jako že je založené na sexuálním potěšení a sobectví. Ale TO ONO JE!!!!!!“ (Tiffany, 26. 1. 2003) „...Já mám také důležitější věci na děláni – jako žít můj život způsobem, jaký já chci.“ (Chris, 14. 1. 2004) „My (s manželem, poznámka aut.) můžeme dělat, co chceme, kdy chceme, bez toho, abychom mysleli na výdaje.“ (Semmons2, 25. 3. 2004)

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

why they had kids, their reasons start w/ ‚I‘, ‚I‘, and sometimes ‚we‘.“ (Bill, 24. 1. 2003). „...I'd front pa and say that he made a selfish decision producing you without your agreement ... Its time we hit back at the selfish remarks ... made by those who are the real selfish ones.“ (Gayle, 24. 1. 2003)⁴⁴ Jiné vysvětlení sobeckosti rodičů podávají ti dobrovolně bezdětní, kteří se zajímají o problém ekologické krize, přelidnění planety, plýtvání a vyčerpání zdrojů apod. (Nutno však poznamenat, že téměř všichni účastníci se ve svých příspěvcích někdy zmínili o těchto tématech, která pravděpodobně považují za součást uvažování o problematice dobrovolné bezdětnosti). Podle dobrovolně bezdětných je tedy bezohledné a sobecké rodit děti ve světě, který musí čelit všem těmto globálním problémům – především problému přelidnění. „...breeding is nothing more than a cause to the problem of overpopulation.“ (Bill, 25. 1. 2003) „That's only because people are stuck on that stupid patriarchal, Judeo-Christian mentality of ‚being fruitful‘. Problem is the earth can no longer afford that mentality...“ (Claudette, 1. 2. 2004)⁴⁵

V diskusi se konečně také objevily poznámky o sobeckosti dětí, o jejich sobeckém chování. „I feel the reason so many are set on beeing childfree is that children we so usually see running around are joyless, selfish monsters. I can't imagine anyone wanting one of those.“⁴⁶ (Lance, 27. 4. 2004) U lidí v diskusi se objevuje kritický postoj k dětem, které jsou nevychované a své špatné chování projevují na veřejnosti. Popisují vlastní negativní zkušenosti s bezohledným a obtěžujícím chováním dětí, například v letadle, v čekárně u lékaře nebo v situaci, kdy kolegové nosí své děti do zaměstnání.

Velice důležitými hodnotami v životě dobrovolně bezdětných lidí, jak se ukazuje na základě analýzy jejich příspěvků, jsou hodnoty nezávislosti, svobody a osobní autonomie. Nechtějí být druhými lidmi nuceni k určitému chování, názoru či postoji, naopak se chtějí zcela rozhodovat sami za sebe. Také popisují, že jsou schopni se sami o sebe postarat. „...I will take care of myself until I cant do it anymore ... I dont want to be told what to do anymore.“⁴⁷ (Tiffany, 24. 1. 2003) Tato prohlášení odpovídají postojům všech do diskuse přispívajících dobrovolně bezdětných lidí a můžeme je považovat za vyjádření touhy po nezávislosti a svobodě a tedy v jistém smyslu za vyjádření individualistických hodnot.

Zaznamenali jsme tedy dvě odlišné tendence v souvislosti s otázkou sobectví v názorech „childfree“ lidí z vybrané internetové diskuse. Jedna představuje odmítnutí hodnocení dobrovolně bezdětných jako sobeckých jedinců a zahrnuje obhajobu a vysvětlení toho, proč „childfree“ lidé nejsou sobečtí, druhá naopak představuje přijetí sobeckosti v tom smyslu, že se dobrovolně bezdětní soustředí zejména na svůj vlastní život, práci a koníčky.

⁴⁴ „...oni označují nás bezdětné za sobecké, ale už když se jich zeptáte, proč mají děti, jejich důvody začínají na ‚Já‘, ‚Já‘ a někdy ‚My‘.“ (Bill, 24. 1. 2003) „...Obrátila jsem se na tátu a řekla, že udělal sobecké rozhodnutí, že tě zplodil bez tvého souhlasu ... Je čas, abychom udeřili nazpět s poznámkami o sobeckosti ... pronášené těmi, kdo jsou opravdu sobečtí...“ (Gayle, 24. 1. 2003)

⁴⁵ „...množení není nic víc než příčina problému přelidnění.“ (Bill, 25. 1. 2003) „Je to pouze proto, že lidé lpí na tom stupidním patriarchálním, židovskokřesťanském myšlení ‚být plodný‘. Problém je, že země si dále takovéto myšlení nemůže dovolit...“ (Claudette, 1. 2. 2004)

⁴⁶ „Já mám pocit, že důvod, proč tolik lidí se stává bezdětnými, je to, že děti, které obvykle potkáváme, jsou neradostné, sobecké zrůdy. Neumím si představit někoho, kdo by chtěl jedno z nich.“ (Lance, 27. 4. 2004)

⁴⁷ „...já se budu o sebe sama starat, dokud to nebudu moci dál dělat ... Nechci, aby mně více říkali, co mám dělat.“ (Tiffany, 24. 1. 2003)

4.1.2 Ne/zodpovědnost

Dalším zajímavým a důležitým tématem v diskusi o dobrovolné bezdětnosti, které se prolíná s tématem předcházejícím, jsou různé aspekty zodpovědnosti, resp. nezodpovědnosti. Bezdětní pojmají zodpovědnost jako základní charakteristiku, kterou vyžadují od rodičů. Tvrdí, že lepší než být nezodpovědným rodičem, je nemít děti vůbec. Tento názor zahrnuje nejen kritiku rodičů, kteří se rozhodli mít děti, přičemž však nejsou schopni být za ně zodpovědní, ale i přiznání vlastní neochoty nést zodpovědnost za rodičovství a děti. Většina dobrovolně bezdětných lidí z diskuse má doma nějaké zvíře, nejvíce psa, a popisují, proč je to lepší než pečovat o dítě a vychovávat je; starat se o zvíře je jednodušší; na rozdíl od dětí toho tolik zvířata nevyžadují.

Dobrovolně bezdětní lidé používají také vlastní termíny, například pojmenování „breeders“ pro některé rodiče. „...we don't call all parents breeders, just those that don't take responsibility in raising kids well.“⁴⁸ (Bill, 26. 1. 2003) Odsuzují rodiče, kteří špatně vychovávají své děti. V diskusi se také vyskytla obecně kritika dnešní společnosti, ve které různé jevy mají vliv na rodičovskou výchovu, například účinky médií nebo konzumní způsob života rodičů i dětí. „There are social conventions and even laws that prohibit most parents from raising children in a sound fashion. Once children become ‚aware‘ they are then bombarded with ‚their rights‘ but no information on their responsibilities.“⁴⁹ (David, 28. 4. 2004)

V souvislosti s kritikou nezodpovědnosti rodičů se setkáváme rovněž s názory některých dobrovolně bezdětných, kteří deklarují svůj „ekologický“ postoj, blízký vztah k přírodnímu prostředí, kteří se zajímají o ekologické a globální problémy (např. přelidnění planety, vyčerpání zdrojů atd.), a proto považují rození dalších dětí za nezodpovědné. Narazili jsme například na postoj jednoho bezdětného muže, který několikrát v debatě zmínil svůj názor na negativní vliv „lidského rodu“ na životní prostředí. Dochází až tak daleko, že považuje přírodní prostředí a zvířata za více hodné zájmu, za důležitější než člověka. V diskusi na téma válka v Iráku považuje za problém především důsledky války pro životní prostředí. „I have nothing against the elimination of human species. I'd just rather we didn't destroy the planet in the process.“⁵⁰ (David, 20. 3. 2003)

Mezi dobrovolně bezdětnými lidmi v diskusi „Childfree_zone“ existuje poměrně jasná shoda v tom, že zodpovědnost je nutnou podmínkou při rozhodnutí mít děti a při výchově dětí – podle bezdětných je zodpovědnost se všemi aspekty rodičovství velice úzce spojena. Zachytili jsme však dva názorové proudy na téma „rodiče a ne/nezodpovědnost“: v jednom je vyjádřeno přesvědčení, že rození dětí je vždy nezodpovědné rozhodnutí (zejména z důvodu přelidnění, ekologické zátěže apod.). V druhém pak jiní „childfree“ lidé z diskuse zdůrazňují zodpovědné rozhodování při volbě stát se rodičem (rozhodnutí mít děti ze sobeckých důvodů či z „povinnosti“ považují za nezodpovědné) a rovněž zodpovědnost při výchově dětí.

⁴⁸ „...neříkáme všem rodičům chovatelé, jenom těm, kteří rádně nepřijímají zodpovědnost za výchovu dětí.“ (Bill, 26. 1. 2003)

⁴⁹ „Existují sociální konvence a dokonce zákony, které zabraňují rodičům vychovávat děti zdravým způsobem. Jakmile začnou děti vnímat, tak jsou jim předkládána jejich práva, ale nikdo je neinformuje o jejich povinnostech.“ (David, 28. 4. 2004)

⁵⁰ „Já nemám nic proti odstranění lidského druhu. Já bych jen raději, abychom postupně nezničili planetu.“ (David, 20. 3. 2003)

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

Sami za sebe někteří dobrovolně bezdětní v diskusi napsali, že nejsou ochotni převzít zodpovědnost za starost a výchovu dítěte. Mnozí však zmínili, že se věnují, starají a přebírají zodpovědnost za péči o zvířata, jiné členy rodiny, partnery, apod.

4.1.3 Respekt, ne/pochopení a ne/tolerance

Častým problémem, se kterým se dobrovolně bezdětní lidé ve svých příspěvcích svěřují, je nepochopení jejich volby ze strany vlastních rodičů, kolegů a ostatních lidí, se kterými se setkávají. „My mom ... doesn't understand how I don't want nothing to do with ANYONE'S kids.“ (Chris, 7. 1. 2004) „...they don't understand why we don't want to have children.“ (Tiffany, 26. 1. 2003)⁵¹ Je pro ně těžké být neustále vystavován/a konfrontacím ohledně zvoleného způsobu života a nátlakům na změnu postoje a přijetí společenské normy mateřství/otcovství. „They tell us to our face how ‚wrong‘ we are and how we do not feel what is suppose to be natural! To whom?“⁵² (Linda, 27. 4. 2003) Postoj většiny členů diskuse je však takový, že každý člověk má právo o svém životě rozhodnout sám, bez ohledu na „tradice“, společenské normy a hodnoty. Většina si je jista svým rozhodnutím a projevuje silné přesvědčení o trvalosti zvolené celoživotní bezdětnosti. „But I will stand my ground as the only person deciding what happens in my life is me.“ (Crouchy, 24. 1. 2003) „I have known since I was a kid that I would not have children.“ (Chris, 7. 1. 2004) „I have felt this way my whole life. I didn't like kids when I was a kid.“ (Eye, 8. 1. 2004)⁵³

Mimo jiné jsou například konfrontováni s postojem projevujícím se v tvrzení, které pochopitelně odmítají, že je křesťanskou povinností rodit děti. „It's definitely not your ‚Christian duty‘ to breed.“ (Bill, 24. 1. 2003) „It is really sad that in today's society we can not just accept peoples decisions and move on. There always has to be someone saying one thing or another about we all choose to do. When it is OUR CHOICE.“ (Tiffany, 26. 1. 2003)⁵⁴ V těchto názorech je vidět touha po změně společenských hodnot a „tradičních“ norem k hodnotám autonomního, nezávislého rozhodování každého jedince o svém vlastním životě. Negativně hodnotí skutečnost, že společnost lidem vnucuje, co mají dělat. Píší o svých pocitech, o tom, že ostatní je vnímají jako „nenormální“, „divné“ apod. „I hate the fact that society says you are not ‚normal‘ if you don't get married and spit out two or three kids.“ (Tiffany, 24. 1. 2003) „I am so tired of a society that places so much emphasis on kids and makes the rest of us seem like there is something wrong with us.“ (Semmon, 25. 3. 2004)⁵⁵

⁵¹ „Moje máma ... nechápe, jak to, že nechci mít nic společného s dětmi kohokoli.“ (Chris, 7. 1. 2004) „...oni nechápou, proč my nechceme mít děti.“ (Tiffany, 26. 1. 2003)

⁵² „Říkají nám přímo do tváře, jak jsme ‚špatní‘ a jak necítíme to, co má být přirozené! Přirozené pro koho?“ (Linda, 27. 4. 2003)

⁵³ „Ale já si budu stát za svým, jediná osoba, která rozhoduje, co se stane v mém životě, jsem já.“ (Crouchy, 24. 1. 2003) „Vím už od doby, kdy jsem sama byla dítě, že nebudu mít děti.“ (Chris, 7. 1. 2004) „Cítím to takhle po celý svůj život. Neměla jsem ráda děti, už když jsem byla dítě.“ (Eye, 8. 1. 2004)

⁵⁴ „Rozhodně to není tvoje ‚křesťanská povinnost‘ množit se.“ (Bill, 24. 1. 2003) „Je opravdu smutné, že v dnešní společnosti nemůžeme prostě akceptovat rozhodnutí lidí a jít dál. Bude tu vždycky někdo, kdo bude říkat to nebo ono o tom, co bychom si všichni měli vybrat. I když je to NAŠE VOLBA.“ (Tiffany, 26. 1. 2003)

⁵⁵ „Nesnáším fakt, že společnost ti říká, že nejsi ‚normální‘, když se neoženíš a nezplodíš dvě nebo tři děti.“ (Tiffany, 24. 1. 2003) „Já už jsem unavená ze společnosti, která klade takový velký důraz na děti a nám ostatním dává najevo, že s námi není něco v pořádku.“ (Semmon, 25. 3. 2004)

4. „Childfree_zone“ – celosvětová internetová diskuse bezdětných

Narazili jsme však také na zkušenost jedné ženy, jejíž rodiče (matka) respektují její způsob života. „I have two dogs and even my mother calls herself the grandma to my doggies because she knows I am not having kiddies.“⁵⁶ (sgirl, 15. 3. 2003) Jinou zkušenost sdělila žena, jejíž bezdětnost nakonec její blízcí přijali, avšak až po mnoha letech manželství. „Thankfully most of our friends and family have finally accepted us as we are (only took the first 20 years of our 30 year marriage!)“⁵⁷ (Judy, 26. 1. 2003)

Ačkoliv se většina dobrovolně bezdětných v diskusi staví na stranu práva na autonomní rozhodování jedince o tom, zda a kolik mít dětí, někteří naopak nedokáží respektovat svobodné rozhodnutí o péči a výchově dětí těch, kteří děti mít chtějí nebo již mají. „It amazes me that some people think they have the right to do whatever they wherever they want ... Some people were applauding her for ‚continuing to work‘ whilst being a mommie. I actually think she is an irresponsible parent...“⁵⁸ (David, 3. 3. 2003) Odmítají například kojení na veřejnosti nebo v zaměstnání. Také odmítají určité snahy o skloubení práce a rodiny. Důvodem, proč nesouhlasí například s tím, aby si rodič nosil s sebou své dítě do práce, je tvrzení, že je to obtěžující a neohleduplné nejen k ostatním, ale domnívají se také, že člověk s dítětem nemůže pořádně vykonávat svou práci. „...taking a kid of any age to work ... has to be the biggest distraction anyone can possibly have.“⁵⁹ (Judy, 27. 2. 2003)

4.1.4 Rodičovství

Ačkoliv dobrovolně bezdětní lidé, jak můžeme číst v jejich emailech, vyžadují od ostatních respekt, toleranci a pochopení jejich rozhodnutí a způsobu života, někteří z nich vyjadřují netolerantní postoj k ostatním lidem, k rodičům a také, v souladu se svým přesvědčením ti, kteří jsou dobrovolně bezdětní z důvodu negativního postoje k dětem, prezentují svou netoleranci k dětem. „I can't stand children either ... I quite literally do not like to be around them...“⁶⁰ (Eye, 8. 1. 2004) „I can tolerate well-behaved children for small periods of time...“⁶¹ (Eye, 8. 1. 2004) Rozlišují přitom různou míru tolerance, například jsou ochotni tolerovat starší děti, se kterými mohou hovořit, ale nikoliv malé „ubřečené“, „vřiskající“ děti. Ti bezdětní, kteří mají k dětem negativní postoj, je ignorují a popisují, že se snaží vyhnout jakémukoliv kontaktu s nimi. „I also have a 7 year-old stepson who my husband sees every other weekend or less and I also ignore it.“⁶² (Chris, 9. 1. 2004)

Lidé v diskusi často vyjadřují protest proti chování rodičů, kteří podle nich vnucují ostatním lidem své rodičovství, například svým „chlubním“ s právě narozeným dítětem, nebo okázalým vyjadřováním pocitu hrdosti na své děti a „nepřiměřeným“ prožíváním svého mateřství/otcovství a navíc očekáváním

⁵⁶ „Já mám dva psy a dokonce moje matka sama sebe označuje za jejich babičku, protože ví, že nechci mít děti.“ (sgirl, 15. 3. 2003)

⁵⁷ „Díkybohu většina z našich přátel a rodiny nás nakonec akceptují takové, jací jsme (pouze to trvalo prvních dvacet let našeho třicetiletého manželství!).“ (Judy, 26. 1. 2003)

⁵⁸ „Udivuje mě, jak si někteří lidé myslí, že mají právo dělat cokoli kdekoliv oni chtějí ... Někteří lidé jí tleskali za ‚pokračování v zaměstnání‘, zatímco je matka. Já si skutečně myslím, že ona je nezodpovědným rodičem...“ (David, 3. 3. 2003)

⁵⁹ „...brát dítě jakéhokoliv věku do práce ... musí být to největší rozptýlení, jaké někdo může mít.“ (Judy, 27. 2. 2003)

⁶⁰ „Já také nemohu děti vystát ... naprosto v pravém slova smyslu nemám ráda být poblíž nich ...“ (Eye, 8. 1. 2004)

⁶¹ „Mohu tolerovat dobře vychované děti po krátký čas...“ (Eye, 8. 1. 2004)

⁶² „Já mám také sedmiletého nevlastního syna, kterého můj manžel vidí každý druhý víkend nebo méně a já to také ignoruji.“ (Chris, 9. 1. 2004)

Fenoménn bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

těchto pocitů i od druhých. Odmítnutí a nerespektování odlišného postoje a způsobu života dobrovolně bezdětní projevují ve svém chování. Jak se zmiňují ve svých příspěvcích v debatě na toto téma, chovají se v situaci „střetu“ s rodičem buď lhostejně, rodiče s dětmi ignorují, nebo někteří, ti „radikálnější“, zjevně projevují svůj nezájem, odmítnutí a opovržení. „...element common in the new born mother syndrome of ,look ... I am mommy ... I have this gorgeous baby, that everyone will love...“⁶³ (Gayle, 3. 3. 2003)

Nechápu, jak se lidé mohou definovat pouze skrze svou rodičovskou roli. Zde již někteří bezdětní opět s opovržením na rodiče útočí. „It is all they have by which to define themselves and stand out of the crowd in ever such a small way.“ (David, 8. 4. 2003) „There is more in your life to talk about than just your kids.“ (Carolyn, 7. 4. 2004) „People can not imagine their lives without their kids.“ (Laura, 25. 2. 2004)⁶⁴ Nepřijímají tvrzení, že cílem a smyslem života by mělo být rození a výchova dětí. „And I am not going to believe for one minute the only reason I am here is to have children.“⁶⁵ (Tiffany, 24. 1. 2003) Naopak považují jiné aktivity za smysluplnější a cennější. „There are many worthwhile things in life other than popping out the offspring ... I've found it far more rewarding to put my time and energy into nursing an injured native animal back to life and releasing it to the wild, or giving my hard earned \$'s to some worthwhile animal related charity.“⁶⁶ (Judy, 25. 1. 2003)

V souhrnu dobrovolně bezdětní soudí, a to také na základě vlastních zkušeností, že většina lidí není schopna pochopit, respektovat nebo alespoň tolerovat dobrovolnou bezdětnost, nedokáže pochopit odlišný způsob myšlení a jednání, tzn. jiný než ten, který je běžný a očekávaný v dnešní společnosti, který pojímá rodičovství jako sociální normu a základní součást identity každého člověka. O sobě si naopak část z nich myslí, že nemají problém s tím, respektovat lidi, kteří mají děti, respektovat či tolerovat odlišný názor, ač jej nemusí chápat a souhlasit s ním. „Probably the thing that ... me off with breeders is that whilst I tend to say ,okay, that's your choice to have kids' and I leave the issue alone but, oh no, when I say I don't want kids, they continually tell me that I have to have kids because that's why we're here on the planet...“ (Vanessa, 3. 1. 2004) „Why can't people just respect others who don't want any kids instead of putting them down.“ (Lee, 19. 1. 2004) „Unfortunately there are some small minded individuals out there who can't tolerate another's choice.“ (DJ, 1. 2. 2004)⁶⁷ Dobrovolně bezdětní chtějí, aby je ostatní respektovali a „nesnižovali“, ale v obranné reakci pak někdy útočí na rodiče. „If people really loved all aspects of having kids then more mothers would stay at home and be with their spawns.“⁶⁸ (Lee, 19. 1. 2004)

⁶³ „...podstatné společné v syndromu matek s narozeným dítětem je ,dívejte se ... já jsem maminka ... mám toto skvělé miminko, které každý bude milovat...“ (Gayle, 3. 3. 2003)

⁶⁴ „To je všechno, co mají, čím sami sebe definují a vyčnívají z davu takovým ubohým způsobem.“ (David, 8. 4. 2003) „Je toho více v životě o čem hovořit než jen o dětech.“ (Carolyn, 7. 4. 2004) „Lidé si neumí představit svůj život bez svých dětí.“ (Laura, 25. 2. 2004)

⁶⁵ „A já nehodlám ani na minutu uvěřit tomu, že jediný důvod, proč jsem tady, je mít děti.“ (Tiffany, 24. 1. 2003)

⁶⁶ „Je mnoho hodnotnějších věcí v životě než vrhat potomky ... Přišla jsem na to, že je mnohem více prospěšnější věnovat můj čas a energii na ošetřování zraněných zvířat a vypouštět je zpět do divoké přírody nebo dávat mé těžce vydělané dolary na nějakou užitečnou charitu pro zvířata.“ (Judy 25. 1. 2003)

⁶⁷ „Pravděpodobně věc, která mě ... na rodičích je, že zatímco já mám sklon říkat ,okay, to je tvoje volba mít děti' a nechám tu věc být, ale, ó ne, kdy já řeknu, že nechci děti, oni mi stále říkají, že musím mít děti, protože to je to, proč jsme tady na zemi...“ (Vanessa, 3. 1. 2004) „Proč prostě lidé nemohou respektovat druhé, kteří nechtějí mít žádné děti, místo aby je shazovali.“ (Lee, 19. 1. 2004) „Bohužel existují někteří uboze uvažující jedinci, kteří neumí tolerovat jinou volbu.“ (DJ, 1. 2. 2004)

⁶⁸ „Když lidé opravdu milují všechny aspekty toho mít děti, pak by mělo více matek zůstat doma a být se svými výplody.“ (Lee, 19. 1. 2004)

4. „Childfree_zone“ – celosvětová internetová diskuse bezdětných

Část lidí z diskuse sice neodmítá rodičovství, je schopna přijmout, že někteří lidé chtějí a mají děti. Domnívají se však, že není správné přijmout rodičovství jen proto, že je to stále základní sociální norma ve společnosti a myslí si a považují za nevhodnou a nesprávnou skutečnost, že řada lidí má děti jen proto, že je to „normální“, „přirozené“ (a tedy „nutné“), přičemž však podle dobrovolně bezdětných tito rodiče nejsou schopni se o své děti postarat a vlastně je vůbec nechtějí. Takovéto chování považují bezdětní za nejvíce sobecké a nezodpovědné. „It is much more responsible to admit we don't want them as opposed to others that do it out of obligation or whatever reason ... That is selfish.“⁶⁹ (Linda, 28. 4. 2003) V této souvislosti také naráží například na problematiku dětí, které trápí, jejichž rodiče za ně nepřijímají zodpovědnost a nestarají se o ně. Za správné jednání považují bezdětní z diskuse zodpovědné, promyšlené rozhodnutí o tom, zda mít nebo nemít děti. Několikrát se vyskytl názor, že u řady rodičů se zdá, že by vlastně děti raději neměli – dobrovolně bezdětní soudí, že tito lidé jsou nerozhodní, nejsou si jisti svým způsobem života, spojeným s rodičovstvím, dobrovolně bezdětní si myslí, že právě tito lidé nejčastěji zpochybňují postoj dobrovolně bezdětných lidí k rodičovství (tedy trvalost a pevnost rozhodnutí k zvolené celoživotní bezdětnosti). „...they really wish they hadn't, and you represent their lost life...“⁷⁰ (Gayle, 8. 2. 2003) Obecně potom se při analýze emailů ukazuje, jak již bylo řečeno, že pro dobrovolně bezdětné je hlavní charakteristikou, kterou by měl rodič mít, zodpovědnost (a to při rozhodnutí stát se rodičem, při péči o děti a při výchově). „It is far more responsible to think through what is really involved in having children and to decide...“ (DJ, 27. 4. 2003) „I've had friends who have had children simply to give their parents the grandchildren they've always wanted! How unfair both to themselves and to the children born to them!“ (Lisa, 11. 3. 2004)⁷¹

Někteří lidé se v diskusi zmínili i tom, že by dokázali být rodiči, a myslí si, že by měli rodičovské schopnosti. „I have no doubts that I would be a good parent...“ (Tiffany, 24. 1. 2003) „I might make a good mother!“ (Subha, 2. 2. 2004)⁷² Brání se tím pravděpodobně nařčení z toho, že nechtějí děti kvůli své vlastní neschopnosti být dobrým rodičem, zatímco oni definují své ne-rodičovství z „ideologických“ důvodů, tj. že není správné mít děti, nebo z důvodu, že se chtějí v životě věnovat něčemu jinému než rození a výchově dětí.

Vyskytly se tudíž i jiné než „ideologické“ důvody při rozhodnutí k dobrovolné bezdětnosti. V jednom případě jsme narazili na zdůvodnění stavu bezdětnosti ekonomickými podmínkami, nepříznivou finanční situací. Případnými finančními výdaji rodičovství, kterých jsou bezdětní lidé ušetřeni, argumentovala i jiná žena v diskusi. „We (s manželem, poznámka aut.) can do what we want to do when we want to do it, not to mention the expense.“⁷³ (Semmons2, 25. 3. 2004) Dalším aspektem je časová náročnost rodičovství, péče o děti a jejich výchovy. Vzhledem k tomu, že mnozí dobrovolně bezdětní hodně času tráví v zaměstnání a věnují jej také svým koníčkům a zájmům, nechtějí mít děti. „...my

⁶⁹ „Je mnohem více zodpovědné přiznat, že my je nechceme, na rozdíl od jiných, kteří je mají z povinnosti nebo z jakého důvodu ... To je sobecké.“ (Linda, 28. 4. 2003)

⁷⁰ „...oni si ve skutečnosti přejí, aby je neměli a my představujeme jejich ztracený život...“ (Gayle, 8. 2. 2003)

⁷¹ „Je mnohem více zodpovědné promyslet, co opravdu vyžaduje mít děti, a rozhodnout se...“ (DJ, 27. 4. 2003) „Měla jsem kamarády, kteří měli děti jednoduše proto, aby dali svým rodičům vnoučata, které vždycky chtěli! Jak nespravedlivé jak pro ně, tak pro ty děti!“ (Lisa, 11. 3. 2004)

⁷² „Nemám žádné pochybnosti, že bych byla dobrým rodičem...“ (Tiffany, 24. 1. 2003) „Mohla bych dělat dobrou matku!“ (Subha, 2. 2. 2004)

⁷³ „My (s manželem, poznámka aut.) můžeme dělat co chceme, kdy chceme, bez toho, abychom mysleli na výdaje.“ (Semmons2, 25. 3. 2004)

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

brother is staying childfree too! ... In fact, they are both so busy with their work/life in the Army, they don't have time for kids!"⁷⁴ (Jan, 1. 2. 2004)

Pro některé dobrovolně bezdětné je rodičovství zcela nepřijatelné, tato skupina „childfree“ není schopna tolerovat žádné z jeho projevů a aspektů. Avšak u jiných dobrovolně bezdětných lidí je patrná tolerance rodičů a dětí a pochopení toho, že ostatní lidé chtějí mít děti. Podle dobrovolně bezdětných by však měli rodiče splňovat určité „požadavky“, které dobrovolně bezdětní považují za správné (zodpovědnost, nesobecké důvody k rodičovství apod.), přičemž však všichni dobrovolně bezdětní v diskusi odmítají takové „vnucování“ rodičovství lidí s dětmi ostatním a obecně společenský nátlak k povinnosti mít děti.

4.1.5 Gender

Bezdětnost není genderově neutrální, což se také potvrzuje ve zkušenostech a názorech účastníků „childfree“ diskuse. Dobrovolně bezdětní si všímají, že se ve společnosti projevují odlišná očekávání a představy o ženách a mužích. Od žen se totiž, podle mínění lidí z diskuse, více očekává, že budou mít děti, více je jim vnucována role matky a mateřství je považováno za hlavní poslání v životě ženy, či za nejdůležitější součást identity ženy. Soudí, že u mužů je bezdětnost více tolerována a pro společnost více přijatelná. „I guess at 32, people expect me to be the typical mother. I have never been typical.“ (Tiffany, 26. 1. 2003) „It somehow seems to be more acceptable if men are either unmarried or minus kids; but we women – hah, we have to pop out the sprogs don't, otherwise we're a dead loss to society.“ (Judy, 25. 1. 2003) „I do get sick of the negativity the media in general presents when dealing with childfree people, particularly women...“ (Judy, 25. 1. 2003) „...little girls are brainwashed from the beginning ... with those baby born dolls...“ (Gayle, 26. 1. 2003) „And I think a lot of this has to do with kids playing with baby dolls and stuff – that they are made to believe that girls are supposed to have kids and be moms...“ (Chris, 9. 1. 2004) Stejný názor vyjádřil i muž. „I am sure women get the breeder crap more than us guys do.“ (Bill, 25. 1. 2003)⁷⁵

Ženy přispívají do diskuse více než muži a zejména ženy pak diskutují problematiku kontroly plodnosti, antikoncepce a sterilizace, protože vnímají toto téma jako podstatné a důležité vzhledem k životnímu stylu dobrovolně bezdětných žen. „I have known since I was a kid that I would not have children. I absolutely can't stand them! ... I got my tubes tied last year after getting a divorce ... I have always wanted my tubes tied ... it was one of my life long dreams.“⁷⁶ (Chris, 7. 1. 2004) Zmiňují se

⁷⁴ „...můj bratr zůstává také bezdětným! ... Ve skutečnosti, oni oba mají dost práce ve svém zaměstnání/životě v armádě, nemají čas na děti.“ (Jan, 1. 2. 2004)

⁷⁵ „Domnívám se, že ve 32 lidé ode mě očekávají, že budu typickou matkou. Já jsem nikdy nebyla typická.“ (Tiffany, 26. 1. 2003) „Někdy to vypadá, že je mnohem přijatelnější, když muži jsou buď svobodní nebo bez dětí, ale my ženy – ha, my musíme vrhat potomky, jinak jsme naprosto zbytečná věc pro společnost. (Judy, 25. 1. 2003) „Je mi nanic z toho, jak negativně média obecně zobrazují bezdětné lidi, zvláště ženy...“ (Judy, 25. 1. 2003) „...malým holčičkám jsou od začátku vymývány mozky ... těmi panenkami, které rodí děti...“ (Gayle, 26. 1. 2003) „A já si myslím, že hodně z tohohle má co dělat s tím, že si děti hrají s panenkami, které rodí děti a tak – že jsou nuceny uvěřit tomu, že dívky mají předpoklad mít děti a být maminkami...“ (Chris, 9. 1. 2004) „sem si jistý, že ženy si těch řečí ohledně rození dětí vyslechnou víc než my muži.“ (Bill, 25. 1. 2003)

⁷⁶ „Vím už od doby, kdy jsem sama byla dítě, že nebudu mít děti. Já je absolutně nemohu vystát! ... Nechala jsem si udělat sterilizaci minulý rok poté, co jsem se rozvedla ... Vždycky jsem to chtěla ... byl to jeden z mých celoživotních snů.“ (Chris, 7. 1. 2004)

4. „Childfree_zone“ – celosvětová internetová diskuse bezdětných

o překážkách (odmítnutí lékařem kvůli nízkému věku, apod., viz dále), které jim brání nechat si udělat sterilizaci, ačkoliv pro řadu z nich je to velké přání. Některé mají rovněž obavy z toho, jak budou lidé v jejich okolí reagovat na to, že podstoupily tento zákrok. „I haven't told many people yet about my sterilisation, only those who are sympathetic.“⁷⁷ (Cath, 7. 1. 2004)

V příspěvcích se dále věnují otázce harmonizace práce a rodiny, tj. sladění pracovního života a budování profesní kariéry s péčí o rodinu a domácnost. Dvě ženy v diskusi se shodují, že tomu dilematu nerozumí, netouží ani po rodině a dětech ani po kariéře. Upřednostňují zábavu, cestování, koníčky, a zkrátka chtějí „si užívat“. „I don't want to give my life over to some corporation any more than I want to give it over to a pack of screaming offsprings.“⁷⁸ (Cath, 14. 4. 2003)

Téměř všichni dobrovolně bezdětní lidé v diskusi v podstatě odmítají možnost realizovat se v pracovní sféře a zároveň se starat o rodinu. Je možné tedy konstatovat, že dobrovolně bezdětní lidé z diskuse, muži i ženy, kteří toto téma komentovali, mají poměrně „tradiční“ názory na rodinu, rodičovství a výchovu dětí. Kritizují nezodpovědnost rodičů (hlavně matek), v podstatě nesouhlasí se snahou o sladění práce s péčí o dítě – rodiče (matky), pokud se již rozhodnout mít děti, by se jim měli plně věnovat. To znamená, že považují za nezodpovědné například nosit dítě s sebou do práce, věnovat se práci a zároveň pečovat o rodinu. Dokonce se vyskytl názor, že by rodiče (matky) měli zůstat s dětmi doma, že by se měly zaměřit pouze na výchovu a péči o dítě. V této souvislosti se tedy projevují tendence dobrovolně bezdětných lidí nerespektovat svobodné jednání a rozhodování rodičů. „I couldn't give a stuff if someone chose a career over babies, or babies over career – but reality is that you often can't have both. In this respect far too many women behave like spoiled brats. They want all ... wrong, wrong, wrong!“ (Judy, 26. 1. 2003) „If people really loved all aspects of having kids then more mothers would stay at home and be with their spawns.“ (Lee, 19. 1. 2004)⁷⁹ Jiný postoj, názor dobrovolně bezdětného člověka, který by naopak obhajoval či souhlasil s různými možnostmi uplatnění a realizace žen-matek (či rodičů obecně) také v pracovní a veřejné, tedy nikoliv pouze v soukromé sféře, se ve sledovaném období v emailové debatě nevyskytl. Toto téma je však v diskusi o dobrovolné bezdětnosti marginální, pro bezdětné není středem jejich zájmu. Naráží na ně spíše v souvislosti s názorem, že někteří rodiče svým rodičovstvím a dětmi obtěžují okolí. Názor, který se vícekrát objevil, vyjadřoval přesvědčení, že rodičovství a starost o děti je něco, co patří výhradně do soukromé sféry. V tomto se v podstatě ti, co se na toto téma vyjádřili, shodují.

4.1.6 Partnerské vztahy

Z emailových příspěvků se také dozvídáme, jak dobrovolně bezdětní vnímají vliv svého rodinného stavu na respektování a pochopení svého zvoleného způsobu života ze strany druhých lidí. Dobrovolně bezdětní „singles“, tj. ti, kteří žijí sami, bez partnera, se domnívají, že jejich situace je komplikovanější než u dobrovolně bezdětných žijících v manželství či v partnerském vztahu. Popisují, že musí

⁷⁷ „Neřekla jsem mnoha lidem ještě o mé sterilizaci, jenom těm, kteří jsou chápaví.“ (Cath, 7. 1. 2004)

⁷⁸ „Nechce se mi obětovat můj život nějaké korporaci o nic více než ho obětovat hromadě ječících potomků.“ (Cath, 14. 4. 2003)

⁷⁹ „Nemůžu pochopit, když někdo volí kariéru na úkor dětí, nebo děti na úkor kariéry – ale skutečnost je taková, že často nemůžeš mít oboje. V tomto ohledu se příliš mnoho žen chová jako zkažení spratci. Ony chtějí všechno ... špatně, špatně, špatně!“ (Judy, 26. 1. 2003) „Když lidé opravdu milují všechny aspekty toho mít děti, pak by mělo více matek zůstat doma a být se svými výplody.“ (Lee, 19. 1. 2004)

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

čelit většímu tlaku okolí, a to v otázkách po jejich bezdětnosti, vnucování možnosti změny názoru, až budou mít partnera, zpochybňování jejich volby, apod. „I find that being a SINGLE CF is harder than those who are with someone ... if you are a single cf person you don't know what you want...“ (Miss 81, 26. 1. 2003) „Sometimes, singles are looked down on because they haven't made that ,accomplishment in life' of finding that special someone.“ (Bill, 26. 1. 2003) „I'm single dilutes my credibility because they think I'll change my mind once I meet the right person.“ (Bill, 24. 1. 2003)⁸⁰ „Single“ bezdětní, na rozdíl od těch žijících v páru, naráží podle příspěvků v diskusi na některé problémy také v praktických záležitostech, například při žádosti o sterilizaci. „Five years ago I had gone to a doctor to cease fertility and he had told me that I was young and had many years to get married and many potentials to change my mind.“⁸¹ (Levent, 9. 3. 2004)

O negativních zkušenostech při žádostech o sterilizaci vypráví ale také starší lidé, kteří nejsou svobodní a kterým se až po letech podařilo podstoupit tento zákrok. „Not one medico. or gyno. thought I was old enough to know what I wanted to do with my body! ... Now, 21 years since surgery at age 53 I can say I feel fantastic.“⁸² (Judy, 26. 1. 2003)

Stejně tak musí i vdané/ženatí dobrovolně bezdětní čelit dle vlastního vyjádření nepochopení a neresppektování jejich postoje ze strany vlastních rodičů, příbuzných i ostatních lidí.

Reakce bezdětných a jejich vysvětlení bezdětnosti, jak popisují ve svých příspěvcích, jsou různé. Někteří volí „jednoduchý“ způsob, když zdůvodňují bezdětnost neplodností. Jedna žena například uvádí: „...my husband wants to tell people that I am barren or he has problems ... It is better than trying to convince them why it is a good thing not to have kids!“⁸³ (Subha, 2. 2. 2004) Dále také ostatním v diskusi podává vysvětlení toho, proč lidé zpochybňují a nechápou dobrovolnou bezdětnost: řada lidí, kteří tvrdí, že nikdy nechtějí mít děti, nakonec změnili názor a měli děti. Ona sama tvrdí, že zná tři takové páry, kdy se žena kolem třiceti let nakonec rozhodla mít dítě, protože dostala strach, že promešká šanci, kterou už nebude moct vzít zpět.

U vdaných/ženatých bezdětných lidí očekávají, že budou mít děti, zvláště v prvních měsících a letech manželství nebo dokonce už po zasnoubení, což považují dobrovolně bezdětní za nepříjemnou situaci. „I got married a month ago yesterday, and people keep asking me if I'm pregnant yet.“ (Karry, 25. 2. 2004) „My sweetie and I recently got engaged ... and on the day of my announcement at the office one of the office women ... asked me about having kiddies!“ (Sarah, 24. 2. 2004)⁸⁴

⁸⁰ „Přišla jsem na to, že být SINGLE CF je těžší než u těch, kteří jsou s někým ... jestliže jsi single bezdětný člověk, nevíš co chceš...“ (Miss 81, 26. 1. 2003) „Někdy se na singles lidé dívají spatra, protože ještě nedosáhli ,životního naplnění' v tom, že nenašli toho pravého/tu pravou.“ (Bill, 26. 1. 2003) „Já jsem single, což snižuje moji důvěryhodnost, protože oni si myslí, že změním názor, až potkám tu pravou.“ (Bill, 24. 1. 2003)

⁸¹ „Před pěti lety jsem šla k lékaři, aby přerušil mou plodnost, a on mi řekl, že jsem mladá a mám hodně času na vdávání a mnoho možností změnit svůj názor.“ (Levent, 9. 3. 2004)

⁸² „Žádný lékař nebo gynekolog si nemyslel, že jsem dost stará, abych věděla, co chci dělat se svým tělem! ... Nyní, 21 let od operace ve věku 53 mohu říci, že se cítím fantasticky.“ (Judy, 26. 1. 2003)

⁸³ „...můj manžel chce říkat lidem, že já jsem neplodná nebo že on má problémy ... Je to lepší, než se je snažit přesvědčit, proč je to dobrá věc nemít děti!“ (Subha, 2. 2. 2004)

⁸⁴ „Včera to byl měsíc, co jsem vdaná, a lidé se mě pořád ptají, jestli už jsem těhotná.“ (Karry, 25. 2. 2004) „Můj miláček a já jsme se nedávno zasnoubili ... a ten den, co jsem to oznámila v kanceláři, jedna kolegyně ... se mě ptala na děti!“ (Sarah, 24. 2. 2004)

4. „Childfree_zone“ – celosvětová internetová diskuse bezdětných

Pro dobrovolně bezdětné je podstatné najít si takového partnera, který sdílí stejný životní postoj - je rovněž „childfree“. Lidé, kteří se ve svých příspěvcích zmiňují o svém vztahu či manželství, vyjadřují značnou spokojenost, že našli pro sebe vhodného partnera/partnerku (často se svěřují, že si s partnerem/partnerkou rozumí, shodují se v názorech a postojích, jsou prostě „v souladu“). Naopak ti/ty, kteří/které žijí sami/y, vnímají jako problém najít člověka se stejným způsobem života.

V diskusi se také objevily podobné životní příběhy dvou žen, které se po několika letech (deset a dvanáct) rozvedly, protože jejich manžel změnil svůj postoj a chtěl mít děti. „I got my tubes tied last year after getting a divorce from a terrible man who tried to force me to have kids and gave me a deadline to get off the birth control. I made my stand...“⁸⁵ (Chris, 7. 1. 2004) Přesto žena, která žije odděleně od manžela (ještě nejsou rozvedeni), popisuje, jak ji neustále ostatní nutí mít děti. „...recently I was told ... ‚Oh, you better hurry up and find someone and get married and have kids before it’s too late!‘“⁸⁶ (Jan, 31. 1. 2004)

4.2 Typy dobrovolně bezdětných lidí („childfree“)

Pokud bychom chtěli najít určité „typy“ bezdětných nebo je rozdělit do skupin, mohlo by to být poněkud problematické, vzhledem k tomu, že lidé v diskusi prezentují spíše podobné zkušenosti a názory na řadu otázek týkajících se života dobrovolně bezdětných lidí. Podstatnou překážkou, na kterou narážíme, je charakter internetové diskuse: ne všichni diskutující se vyjádří ke všem tématům, z čehož vzniká zdání, že se na většině tematických oblastech „childfree“ lidé v diskusi názorově shodují, přitom ale pravděpodobně často chybí jiný či opačný názor na dané téma, který pouze nebyl vyjádřen.

Nicméně je možné odhalit různé důvody či motivy, kterými bezdětní lidé z diskuse vysvětlují svá rozhodnutí k celoživotní dobrovolné bezdětnosti. V řadě případů se však jedná spíše o komplex všech dále zmíněných důvodů a vysvětlení. Přesto podle toho, jakým způsobem vysvětlují své rozhodnutí k zvolenému stavu bezdětnosti, se účastníci diskuse rozdělují do určitých skupin „childfree“ lidí, kteří mají podobné názory a odpovědi také i na jiná témata a otázky.

Jedna „skupina“ by mohla být „skupina bojovných“ („militant“) dobrovolně bezdětných lidí, kteří sami sebe takto ve dvou případech přímo označili. Jsou to ti z diskutujících, kteří odmítají vysvětlovat svou dobrovolnou bezdětnost např. neplodností či jinými nepravými důvody, naopak přímo deklarují svůj postoj a názor, a za svým rozhodnutím si pevně stojí. „Now I think I’ve become almost militant when people ask ‚when are you two going to start having kids‘. I look them right in the eye and tell them that we aren’t, and wait to see what they say.“ (Crouchy, 24. 1. 2003) „I couldn’t feign a medical reason for being CF, it isn’t true to myself ... I am ‚militant‘...“ (Gayle, 24. 1. 2003)⁸⁷ Tito lidé se v diskusi vyjadřují především k tématům týkajícím se dětí, rodičů a hlavních problémů, kterým bezdětní

⁸⁵ „Nechala jsem si udělat sterilizaci minulý rok poté, co jsem se rozvedla se strašným mužem, který se mě snažil nutit, abychom měli děti a dal mi konečný termín, abych zrušila antikoncepci. Stála jsem si za svým...“ (Chris, 7. 1. 2004)

⁸⁶ „...nedávno mi bylo řečeno ... ‚Ó, měla by sis pospíšet a najít si někoho a vdát se a mít děti dřív než bude příliš pozdě!‘“ (Jan, 31. 1. 2004)

⁸⁷ „Nyní, myslím, se stávám téměř bojovným, když se lidé ptají ‚kdy vy dva hodláte mít děti.‘ Podívám se jim přímo do očí a řeknu, že nikdy, a čekám, abych viděl, co řeknou.“ (Crouchy, 24. 1. 2003) „Nemohu předstírat lékařské důvody mé bezdětnosti, to není to pravé pro mě ... Já jsem ‚militantní‘...“ (Gayle, 24. 1. 2003)

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

ve svém životě čelí (jako například nátlak okolí; konfrontace s lidmi, kteří mají děti, apod.). Často například píšou o svém vztahu k dětem. Většina z nich má silně vyhraněný negativní postoj k dětem, což je příčinou jejich bezdětnosti. „And why should I be ashamed not having kids – I won't get fat, be vomited on, screamed for, left for less emotional baggage. I'm sure we can all think of the benefits!“ (Miss 81, 26. 1. 2003) „I can't stand children either. I'm not one of those ‚Oh I love children but I don't want any of my own' childfrees.“ (Eye, 8. 1. 2004) „My feelings towards children vary from don't like to hate.“ (Kath, 8. 1. 2004) „Babies make me sick to look at them and I want to do evil things to them and I don't even feel bad about it. I think kids are stupid...“ (Chris, 8. 1. 2004)⁸⁸ Některí z nich také sami sebe vnímají a označují jako „netypické“ či „nekonformní“.

Druhou „skupinu“ tvoří diskutující bezdětní, které lze označit jako „aktivisty“ – řeší obecně postavení dobrovolně bezdětných lidí ve společnosti a snaží se hájit jejich zájmy. Zakládají a vedou internetové stránky, které informují o fenoménu dobrovolné bezdětnosti nejen dobrovolně bezdětné, ale i širokou veřejnost. Podílí se na organizování setkávání dobrovolně bezdětných lidí, vystupují veřejně (v médiích), píší články a knihy o dobrovolné bezdětnosti a životním stylu „childfree“, atd. „I'm probably crazy, but I have been brainstorming about a possible childfree political party to address all issues that we have with our current family-focused society.“⁸⁹ (Marije, 12. 1. 2004) I tyto bezdětní jsou dost často nekompromisní, když se vyjadřují o rodičích, které kritizují. „It is all they have by which to define themselves and stand out of the crowd in ever such a small way.“⁹⁰ (David, 8. 4. 2003) Zajímají je zejména společenské problémy a stejně jako ostatní kritizují nezodpovědnost rodičů, špatnou výchovu apod. „There are social conventions and even laws that prohibit most parents from raising children in a sound fashion. Once children become ‚aware' they are then bombarded with ‚their rights' but no information on their responsibilities.“⁹¹ (David, 28. 4. 2004) Na téma dětí se většinou nevyjadřují, pokud ano, mají k nim neutrální postoj. „I don't particularly like kids/babies, but I don't hate them either. I have kind of a neutral stand toward them.“⁹² (Marije, 4. 1. 2004) Jejich rozhodnutí být bezdětný/á s tím nesouvisí, vysvětlují je spíše „ideologickými“ důvody vycházejícími z jejich hodnotových orientací (vztah k přírodě, starost o životní prostředí, boj proti přelidnění planety, apod.).

Mezi diskutujícími se v menšině objevili rovněž bezdětní, kteří vyjádřili víceméně kladný vztah k dětem - mají rádi děti obecně, děti svých přátel, příbuzných (sourozenců apod.), učitelé/učitelky potom děti ve škole, ale nikdy nechtějí mít své vlastní. Odmítají mínění veřejnosti, která podle nich vidí všechny dobrovolně bezdětné jako jedince, kteří nenávidí děti. „I like children though ... as long as they are not mine.“ (Snowwhite, 13. 4. 2004) „I don't hate kids and I myself am an indecisive per-

⁸⁸ „A proč bych se měla stydět za to, že nemám děti – nebudu tlustá, nebude na mně nikdo křičet ani po mně zvracet, ani nebudu odkázána na nějakého citově omezeného fracka. Jsem si jistá, že všichni můžeme přemýšlet o výhodách!“ (Miss 81, 26. 1. 2003) „Já také nemohu vystát děti. Nejsem jedna z těch bezdětných lidí, Ó já miluji děti, ale nechci mít vlastní.“ (Eye, 8. 1. 2004) „Moje pocity k dětem kolísají mezi nemám je ráda až po nesnáším je.“ (Kath, 8. 1. 2004) „Dělá se mi špatně, když se podívám na miminka a chci jim dělat zlé věci a dokonce se ani necítím kvůli tomu špatně. Myslím, že děti jsou hloupé...“ (Chris, 8. 1. 2004)

⁸⁹ „Jsem asi blázen, ale uvažuji o možnosti childfree politické strany, která by se zaměřila na všechny problémy, které máme s naší současnou na rodinu orientovanou společností.“ (Marije, 12. 1. 2004)

⁹⁰ „To je všechno, co oni mají, čím sami sebe definují a vyčnívají z davu takovým ubohým způsobem.“ (David, 8. 4. 2003)

⁹¹ „Existují sociální konvence a dokonce zákony, které zabraňují rodičům vychovávat děti zdravým způsobem. Jakmile začnou děti vnímat, tak jsou jim předkládána jejich práva, ale nikdo je neinformuje o jejich zodpovědnosti.“ (David, 28. 4. 2004)

⁹² „Já nějak zvlášť nemám ráda děti/miminka, ale ani je nenávidím. Mám k nim takový neutrální postoj.“ (Marije, 4. 1. 2004)

4. „Childfree_zone“ – celosvětová internetová diskuse bezdětných

son.“ (Subha, 2. 2. 2004) „I am childfree but I do love children ... just dont want any of my own.“ (Tiffany, 26. 1. 2003) „I love them ... but they just get on my nerves.“ (Tiffany, 25. 1. 2003)⁹³ Do této skupiny patří rovněž bezdětní, kteří projevili názor, že si ještě nejsou zcela jisti svým rozhodnutím a volbou celoživotní bezdětnosti (tento názor vyjádřili ale pouze dva lidé v diskusi).

Jak již bylo uvedeno výše, lidé dobrovolně bezdětní si vytvořili vlastní termíny a označení, která užívají. „Breeders“ – „chovatelé“ jsou tedy špatní, nezodpovědní rodiče. Toto slovo používají ale také v jiných formách, pokud hovoří o věcech týkajících se rodičovství a dětí, pokud například chtějí charakterizovat společnost/svět, ve kterém žijeme. „It is such a breederistic world we all live in...“⁹⁴ (Natalie, 3. 2. 2004) Naopak dobrovolně bezdětní lidé se setkávají ve společnosti s označením sebe samých jako „child-haters“ – „nenávidějící děti“.

Závěrem můžeme shrnout, že je pro dobrovolně bezdětné jedince významné setkávat se s jinými lidmi, kteří se definují podobným způsobem. Navzájem si projevují podporu a vyjadřují solidaritu a sounáležitost s „childfree“ skupinou. Také si potvrzují vlastní identitu založenou na zvolené celoživotní bezdětnosti a rovněž se ve skutečnosti setkávají a sdružují, vedle internetových diskusí také například v různých klubech nebo iniciují vznik občanských a lobbyistických sdružení „childfree“ lidí.

4.3 Závěr

Na základě analýzy emailů dobrovolně bezdětných lidí v internetové diskusi jsme zjistili některé skutečnosti. Podle nich můžeme soudit, že tito dobrovolně bezdětní mají ujasněné postoje ve smyslu volby zůstat bezdětnými po celý život. Vědomě zvažují své životní strategie, o svém stavu bezdětnosti, který považují za základní součást své identity, rozmýšlí. Většina dobrovolně bezdětných z vybrané emailové diskuse přemýšlí o příčinách, průběhu i následcích svého záměrně zvoleného způsobu života/životního stylu. Dále je také zřejmé, jak významně se u nich projevuje reflexe skutečnosti, že v současných společnostech stále není takto odlišný postoj respektován. Ve společnostech, kde zůstává rodičovství silnou sociální normou a významnou součástí identity člověka, jim život dobrovolně bezdětné/ho přináší řadu potíží. Vyrovnávat se s nepochopením a netolerancí a obhajovat svůj postoj tvoří nedílnou součást jejich každodenního života.

⁹³ „Já mám ráda děti ... pokud nejsou moje.“ (Snowwhite, 13. 4. 2004) „Mám ráda děti, jsem vlastně nerozhodná osoba.“ (Subha, 2. 2. 2004) „Jsem childfree, ale miluji děti ... jenom nechci žádné vlastní.“ (Tiffany, 26. 1. 2003) „Miluji je ... ale prostě mi jdou na nervy.“ (Tiffany, 25. 1. 2003)

⁹⁴ „To je takový chovatelský svět, ve kterém všichni žijeme...“ (Natalie, 3. 2. 2004)

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

Literatura a zdroje dat

- Bachu, A. 1999. „Is Childlessness Among American Women On the Rise.“ [online]. *Population Division Working Paper No. 37*. Dostupné z:
<<http://www.census.gov/population/www/documentation/twps0037/twps0037.html>>.
- Buriánová, B. 2000. „Jak se chováme on-line?“ *Psychologie dnes* 6 (12): 18-19.
- Dušková, M., M. Vaculík. 2002. „Psychologické aspekty on-line komunikace prostřednictvím internetu na tzv. chatech.“ *Československá psychologie* 46 (1): 55-63.
- Rheingold, H. 1994. *The Virtual Community*. New York: Harper Collins Publishers.
- Všechny elektronické příspěvky účastníků veřejné internetové diskuse „Childfree_zone“ za měsíce leden, únor, březen a duben z let 2003 a 2004 – celkový počet 591 emailů.
www.abs.gov.au - Internetové stránky Australian Bureau of Statistics (Australský statistický úřad).

5. Mediální reflexe bezdětnosti v české společnosti mezi lety 1994-2004

Lenka Zamykalová

Celoživotní bezdětnost, neplodnost i nízká plodnost a porodnost jsou v České republice vnímány jako aktuální problémy. Na jejich problematizaci se významným způsobem podílejí média. Spoluutvářejí klima, ve kterém se o tematické bezdětnosti (neplodnosti, nízké plodnosti/porodnosti) diskutuje. Z individuálních reprodukčních rozhodnutí a strategií dělají veřejnou záležitost. Je proto zajímavé analyzovat, jak se česká mediální debata o fenoménu bezdětnosti v období rapidního propadu porodnosti a plodnosti v ČR vyvíjí a jaké aspekty, argumentace a kontexty v ní dominují.

Naši analýzu jsme se rozhodli ohraničit roky 1994 a 2004. Letopočty nebyly zvoleny náhodně – rok 1994 je počátkem výraznější debaty o snižující se porodnosti, neboť v tomto roce počet zemřelých převýšil počet živě narozených. Podobně roky 2003 a 2004 drží primát – poprvé od roku 1994 byl zaznamenán přírůstek obyvatel (byť za něj více „můžou“ přistěhovalci než mírně rostoucí počet narozených dětí).⁹⁵

Analyzováno bylo 725 článků, z toho 371 se týkalo problematiky neplodnosti a její léčby a 354 se týkalo snižující se porodnosti a úbytku obyvatel. Články byly získány jednak z výstřižkové služby ÚNID (Ústav novinářských informací a dokumentaristiky), z databází Národní knihovny a z dostupných internetových archivů českých deníků a periodik. Mezi analyzovaná média patří: *Mladá fronta DNES*, *Lidové noviny*, *Hospodářské noviny*, *Zemské noviny*, *Telegraf*, *Slovo*, *Právo*, *Blesk*, *Haló Noviny*, *Respekt*, *Reflex*, *Týden*, *Profit*, *100+1*, *Mladý svět*, *Květy*, *Vlasta*, *Tina*, *Žena a život* aj. Klíčová slova pro vyhledávání byla „porodnost“, „bezdětnost“, „neplodnost“ (resp. „bezdětní“, „neplodní“). Klíčová slova byla vyhledávána nejen v názvech, ale i v celých textech článků. Co se týče výskytu článků v čase, pak více pozornosti bylo problematice bezdětnosti věnováno v letech 1994 a v letech 2003-4. Výkyvy ale nejsou příliš výrazné, téma je sledováno poměrně rovnoměrně.⁹⁶

Ukázalo se, že v českém mediálním prostoru probíhají dvě oddělené, jen částečně se překrývající a na sebe odkazující diskuse o bezdětnosti – debata o neplodnosti a zejména o její léčbě skrze technologie asistované reprodukce a debata o snižující se porodnosti. Zjednodušeně řečeno, bezdětnost „biologická“ je zpravidla diskutována odděleně od bezdětnosti „sociální“. Uvozovky jsou zcela namís-

⁹⁵ Viz údaje Českého statistického úřadu – http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/oby_cr, <http://www.czso.cz/csu/csu.nsf/informace/coby032505.doc>.

⁹⁶ Kvantitativní obsahové analýze se v tomto textu nevěnujeme. Stejně tak necháváme stranou např. dokumentární filmy s tematikou neplodnosti či internetové diskuse v daném období. Vedle dat z let 1994-2004 budeme využívat i články, které vyšly v letech 1978-1993 a které byly sesbírány a analyzovány v rámci diplomové práce (Zamykalová 2002a). Citujeme také několik zajímavých článků z roku 2005.

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

tě, neboť zvolená označení nemají rozhodně vyvolat dojem nějakých absolutních kvalit.⁹⁷ V diskusi o neplodnosti a její léčbě se setkáme i s argumentací „sociálními“ důvody, jako je odkládání rození dětí do vyššího věku a podobně v debatě o snižující se porodnosti narazíme na argumenty o rostoucích zdravotních potížích spojených s početím. Hlavní rámce jsou však odlišné – medicína a zdraví (nemoc) v člancích o neplodnosti a změny ve společnosti a chování jednotlivců v člancích o snižující se porodnosti.

Následující text je proto rozdělen do dvou podkapitol, ve kterých se zabýváme diskurzivní analýzou výše zmíněných debat. Tam, kde v člancích nalezneme větší propojení obou debat a rámců, jejich společnou tematizaci, na to výslovně upozorňujeme. Dochází k tomu nejčastěji v situaci, kdy je třeba mobilizovat stát a (jeho) finance – např. na úhradu léčby neplodnosti skrze veřejné pojištění. Text prezentuje první fázi analýzy, jejímž cílem je zmapovat český mediální terén a popsat jeho hlavní rysy. Zajímá nás, co a jak se o bezdětnosti, ať už „biologické“ či „sociální“, píše. Čí hlasy jsou v diskusi slyšet a kdo naopak stojí na okraji. Pod diskurzem přitom rozumíme strategický popis (definici) situace, který různí aktéři mobilizují, aby dosáhli určitých cílů. Tyto cíle mohou být rétorické (označit „viníka“ nízké porodnosti; přesvědčivě vylíčit situaci apod.), ale zároveň mohou být i velmi praktické (apelovat na zavedení sociálně-politických změn, např. pro podporu rodin s dětmi; podpořit zavedení nových metod léčby neplodnosti apod.).⁹⁸

5.1 Mediální obraz biologické bezdětnosti

V sociálních vědách se klade důraz na pochopení toho, proč dělají lidé určité věci určitým způsobem. Co se reprodukčního chování týče, zajímá je například, proč dochází v současné době k odkládání rodičovství do pozdější doby (viz např. Hašková 2004b; Šalamounová, Šamanová 2005), proč se v posledních letech mění sociodemografická struktura žen, podstupujících umělé přerušování těhotenství (viz např. Šalamounová, Šamanová 2005) apod. Podle Saetnanové (2000: 305) se v dnešní západní společnosti stále více rozšiřuje model reproduktivního chování, který je normativní v tom smyslu, že je očekávaný, předpokládán a v případě porušení i sociálně sankcionovaný. Tento model se nazývá chronologií reprodukce a setkáme se s ním i v současné české společnosti. V rámci tohoto modelu je rodina chápána jako rodina s dětmi, a mateřská a otcovská role jako jedny z centrálních životních rolí. Očekává se, že lidé se založením rodiny vyčkají do doby ekonomické samostatnosti a určitého materiálního zázemí, ale přitom nezachovávají celibát. Velká část žen proto např. užívá hormonální antikoncepci. Pokud se po sňatku a nebo i v rámci nesezdaných soužití nedaří ženě otěhotnět, je

⁹⁷ S podobnými výhradami bychom mohli mluvit o bezdětnosti „chtěné“ a „nechtěné“. V případě bezdětnosti „biologické“ se téměř nepíše o vině neplodných, ale neplodnost na páry „dopadá“ bez jejich vůle skrze zhoršující se životní prostředí a prodělané choroby. V tomto smyslu jde o bezdětnost „nechtěnou“. Bývá sice popisována i jako důsledek vlivu různých osobních voleb a životních okolností (odkládání rodičovství do vyššího věku, nenalezení vhodného partnera), výsledné problémy s početím jsou ale popisovány jako nechtěný a nezamýšlený efekt těchto rozhodnutí. Naopak v případě článků týkajících se snižující se porodnosti („sociální“ bezdětnosti) je kategorie (svobody) osobní volby a zodpovědnosti důležitá. I zde nacházíme vlivy zvnějšku – nedostatek dostupných bytů, problémy s nezaměstnaností – ale často se zde mluví o bezdětnosti „chtěné“ a vědomě volené, byť někdy jen prozatím a dočasně. Ale ani „chtěné“ a „nechtěné“ nejsou nějaké absolutní kategorie, hranice mezi nimi jsou v mediálních příbězích bezdětných často velmi křehké a v rámci jednotlivých biografii překračované a posouvané.

⁹⁸ Toto širší pojetí diskurzu a diskurzivní analýzy vychází např. z prací Jonathana Pottera (Potter 1996).

5. Mediální reflexe bezdětnosti v české společnosti mezi lety 1994-2004

považováno za legitimní, aby páry využily možností medicíny, tedy především technologii asistované reprodukce. Jinou, zpravidla méně preferovanou, cestou naplnění rodičovství je např. adopce. V případě otěhotnění se očekává, že žena bude zachovávat určitý životní režim, aby vyvíjející se plod neohrozila, a bude docházet na lékařské kontroly, ultrazvuk, odběry krve, odběr plodové vody. I porod je stále spojován především s prostředím nemocnic-porodnic. Poté, co pár dosáhne počtu dětí, který si přál mít, očekává se, že dalšímu těhotenství se bude bránit, a to sice moderními prostředky (většinou hormonální) antikoncepcí (Hašková 2001, 2004a; Zamykalová 2003).

V rámci této očekávané chronologie reprodukce hrají velmi důležitou roli tzv. nové reprodukční technologie (hormonální antikoncepce, asistovaná reprodukce, prenatální diagnostika). Nepřekvapí proto, že články o neplodnosti jsou od samého počátku v podstatě převedeny na téma její léčby – na asistovanou reprodukci, na umělé oplodnění.

Adopci, jako další možnosti řešení nechtěné bezdětnosti, není zdaleka věnována taková pozornost. Pouze šest článků tematizovalo adopci v souvislosti s problémem neplodnosti. Články existují, avšak pojednávají adopci jako samostatný problém, slovo neplodnost či bezdětnost se v nich neobjevuje – nejde v nich totiž (tolik) o žadatele jako o děti. Velká část článků z poslední doby (vyhledaných za pomoci hesla „adopce“ nikoli „neplodnost“, „bezdětnost“ či „nízká porodnost“) je např. o adoptcích indických či súdánských dětí na dálku nebo o úpravě zákonů upravujících podmínky osvojení, případně o postavení pěstounů a jejich odměnách.⁹⁹ V šesti výše zmíněných článcích se píše zejména o tom, že adopce není pro každého. A také o tom, že umělé oplodnění pro každého je nebo by být mělo.¹⁰⁰ Podtitul jednoho z článků, jež uvozuje následující citaci, je dostatečně výmluvný: „Adopce není metoda otěhotnění“. Zážitek těhotenství adopce nabídnout nemůže, stejně tak jako genetickou vazbu mezi rodiči a dětmi.¹⁰¹

„O rodinách, které dlouho čekaly na vlastní dítě, pak rezignovaly a potomka adoptovaly, načež je osud vzápětí obdařil oním vysněným vlastním, slyšel snad každý. Žádný výzkum, který by potvrdil blahodárny vliv adopce na lidskou plodnost, však nikdy neproběhl ... Čekat, že člověku adopce pomůže k vlastnímu dítěti, jak to dělají některé páry, které hned při prvních problémech s otěhotněním žádají o osvojení, je tedy bláhové.“¹⁰²

„Právníkový a byrokratický postup u adopce je složitý a poměrně zdlouhavý, děti vhodné k adopci často nebývají zcela zdravé, genetická výbava od jejich biologických rodičů nebývá ideální a raně

⁹⁹ Viz např. Duchoň, R. 2005. „Adopce? Připravte si pevné nervy.“ *Mladá fronta DNES* 2. 6. 2005: 3. nebo Hosmanová, I. 2005. „Mít mámu a tátu je pro někoho věčným snem.“ *Mladá fronta DNES* 23. 5. 2005: 5.

¹⁰⁰ Např. Pavelková, A., R. Wallerová. 2004. „Chceme dítě, ale nedaří se to.“ *Mladá fronta DNES* 30. 4. 2004: 1. Článek je uzavírán větou, že „k adopci je nutné dozrát“. Stejně tak ale jako jeden z několika málo článků zmiňuje i potřebu dozrát rozhodnutí o zahájení i ukončení léčby neplodnosti skrze asistovanou reprodukci. Oslovená psychologka z poradny pro neplodné také jako stejně hodnotnou volbu zmiňuje bezdětnost. V mnoha článcích se jinak pouze objevují návody, po jak dlouhé době neúspěšné snahy o početí navštívit kliniku.

¹⁰¹ Asistovaná reprodukce také může genetické pouto znejasnit použitím darovaných vajíček či spermií. V prvním případě se však nejedná o masově používanou metodu reprodukce a v druhém případě zájem o dárcovství významně klesá, neboť se objevily nové techniky, které umožňují reprodukci i mužům, kteří by dříve byli označeni za zcela sterilní. Viz dále.

¹⁰² Vopavová, M. 1996. „Jak se přichází do jiného stavu.“ *Mladá fronta DNES* 12. 10. 1996: 1.

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

odloučení od matek a pobyt v sociálních zařízeních před adopcí znamenají většinou opoždění jejich psychomotorického vývoje.“¹⁰³

Hlavní rámeček článků je tedy medicínský, často je odkazováno na definici zdraví WHO, podle které spadá neplodnost mezi nemoci zasluhující si léčbu a solidaritu ostatních – plodných – pojištěnců. I přes tuto medikalizaci problému jsou některé důvody neplodnosti popisovány jako důsledek vlivů stojících „mimo“ medicínu a biologii: odkládání rodičovství, zejména (ale nejen) mateřství, do vyššího věku, zhoršující se životní prostředí apod. Zde dochází k propojení debaty o neplodnosti, tedy převážně biologické bezdětnosti, s debatou o všeobecně se snižující plodnosti a porodnosti v české společnosti.

„Odkládání těhotenství do vyššího věku, snižující se plodnost mužů, ale také nedostatek času na pohlavní život. To všechno jsou důvody, proč stále více lidí není schopno zplodit své potomky přirozenou cestou.“¹⁰⁴

„Nejvýznamnějším faktorem v léčbě neplodnosti zůstává věk ženy. Po třicítce její plodnost rapidně klesá a při současném trendu, kdy ženy kvůli kariéře stále posouvají těhotenství, vyvstává v pokročilejším věku především problém nedostatečné tvorby vajíček a nutnost hormonální stimulace.“¹⁰⁵

Hlavní rysy debaty o neplodnosti (asistované reprodukci) zůstávají konstantní po celé námi sledované období (1994-2004). Články lze rozdělit do dvou skupin – referování o praxi asistované reprodukce v zahraničí a popis situace v České republice. Článků z českého prostředí přitom od 90. let přibývá spolu s tím, jak přibývá v ČR klinik asistované reprodukce.¹⁰⁶ Každým rokem jsou publikovány články informující o tom, kolik se narodilo „děti ze zkumavky“ a také o jejich „srazech“.¹⁰⁷ Největší podíl článků se však věnuje jednotlivým technikám a vývoji oboru reprodukční medicíny. Hlavní slovo přitom mají lékaři a embryologové, takže některé články hraničí s reklamou na dané kliniky nebo spíše na asistovanou reprodukci obecně.¹⁰⁸ Téměř v každém článku se objeví alespoň jedno z několika opakujících se jmen.¹⁰⁹ Textů, které by asistovanou reprodukci zpochybňovaly nebo kritizovaly jako nepřipustný zásah, lze nalézt jen velmi málo. Poměrně hodně článků ale tematizuje její „(ne)přirozenost“.

¹⁰³ Kučerová, M. 1995. „Náhradní mateřství je u nás zakázáno.“ *Lidové noviny* 24. 11. 1995: 14.

¹⁰⁴ Lesková, I. 2001. „Početí? Stále větší problém.“ *Mladá fronta DNES* 9. 5. 2001: 1.

¹⁰⁵ Rybáková, A. 1998. „Neplodnost už není noční můrou.“ *Hospodářské noviny* 25. 8. 1998: 6.

¹⁰⁶ Dnes se u nás nachází okolo 20ti plně akreditovaných klinik, v podstatě každé krajské město má svou kliniku a ve velkých městech (Praha, Brno) je klinik několik.

¹⁰⁷ V jednom z pražských center (ISCARE) se každý rok rodiče a jejich děti počaté skrze techniky asistované reprodukce scházejí. Tyto články uvozené fotografiemi zaplněného nádvoří kliniky a uzavírané stále rostoucími statistikami posilují obraz asistované reprodukce jako něčeho běžného a normálního. Viz např. Sobotková, A. 1996. „Děti ze zkumavky měly slet – v Hloubětínském Centru asistované reprodukce umějí zázraky.“ *MF Dnes* 7. 10. 1996: 9; Hrbek, M. 1999. „Rodiče se za děti ze zkumavky nestydí.“ *Slovo* 6. 9. 1999: 11; Veselá, J. 1999. „Děti ze zkumavky poznaly své klinické „tatínky“.“ *Zemské noviny* 8. 11. 1999: 8; Sobotková, A. 2000. „Štěstí žvatlalo dětskými hlásky.“ *Blesk* 11. 9. 2000: 9.

¹⁰⁸ Tři čtvrtiny klinik jsou přitom soukromé. I když ČR patří z hlediska hrazení asistované reprodukce z veřejného zdravotního pojištění k těm štedřejším zemím, doplácení páry často částky v řádu desetitisíců.

¹⁰⁹ Zejména MUDr. Milan Mrázek, MUDr. Tonko Mardešič a Miroslav Kadlec. Jedná se o reprezentanty dvou největších soukromých – a pražských – klinik asistované reprodukce.

5. Mediální reflexe bezdětnosti v české společnosti mezi lety 1994-2004

Výrazná je také grafická úprava článků, kterým často dominují fotografie malých dětí či miminek narozených skrze technologie asistované reprodukce a jejich rodičů, případně stylizované fotografie či obrázky zvětšených vajíček, spermií či embryí. Poměrně často bývají texty také ilustrovány fotografiemi lékaře či embryologa „v akci“ – při vyšetřování pacientky, na sále. Nechybí ani slovníčky základních (vědeckých) pojmů, seznamy klinik a vyčíslení nákladů na „dítě ze zkumavky“. Vizuální podoba článků tedy jen posiluje medikalizaci mediálního diskurzu o neplodnosti.

A jaké jsou jeho hlavní rysy? Je silně expertní. Jsou to zejména vědci, lékaři, kdo bojují s neplodností, to jsou nejčastější hlavní hrdinové. Příběhy neplodných párů jsou v článcích potlačeny nebo jen velmi schematicky pojednány – začali spolu žít, chtěli dítě, nedařilo se, dozvěděli se o možnosti asistované reprodukce, rozhodli se léčbu zkusit, podařilo se, narodilo se dítě (děti), jsou velmi šťastní. V posledních letech se ale také začínají objevovat příběhy těch neúspěšných, kteří i přes všechnu snahu lékařů zůstávají bezdětní.¹¹⁰

Česká mediální diskuse o neplodnosti, biologické bezdětnosti, je příběhem vědy, vyprávěním o vývoji jednoho medicínského oboru. Jak si ukážeme dále, je to příběh o cestě asistované reprodukce od „umělého“ ke stále více „přirozenému“ způsobu lidského rozmnožování, o ohledávání hranic (zdraví, nemoci, etiky). Téma „nové přirozenosti“ bude prvním, kterému se budeme na dalších stránkách věnovat. Je to také příběh o ženách a o mužích, o novém chápání mateřství a otcovství. Jak uvidíme dále, v jistém ohledu postupný vývoj asistované reprodukce snímá hlavní „vinu“ za neplodnost z žen, neboť v posledních letech významně roste podíl mužské neplodnosti a témata článků to reflektují. V mnoha jiných ohledech nové technologie obraz neplodnosti, jakožto nemoci žen, naopak upevňují. „Ženský“ (resp. „mužský“) obraz neplodnosti bude dalším analyzovaným tématem. Konečně třetím rysem a naším posledním tématem bude vztah politiky a vědy, zejména pak diskuse nad rolí státu v regulaci léčby neplodnosti.¹¹¹ Tato tři témata v analyzovaných článcích dominují.

5.1.1 Od „revoluce“ k „evoluci“: nová „přirozenost“ reprodukce

Téma neplodnosti se v českých (tehdy československých) novinách objevuje v souvislosti s objevy na poli reprodukční medicíny. První článek je z roku 1978, kdy na svět přišlo první „dítě ze zkumavky“, Louise Brownová.¹¹² I když časově spadá mimo námi analyzované období, považujeme za zajímavé věnovat mu pozornost. V mnoha ohledech totiž předznamenává základní rysy pozdější debaty o neplodnosti.

Je tu příběh páru, který se několik let neúspěšně snaží o dítě. Jsou tu vědci a lékaři, kteří chtějí pomoci. Jsou tu slova o zázracích vědy i rizicích jejího zneužití. To jsou prvky, které se budou pravidelně opakovat i v článcích z 90. let. Článek začíná citací z románu *Konec civilizace* (Huxley 1998), knihy popisující vizi budoucnosti, kdy (v podstatě) neexistuje jiné než umělé oplodnění.

¹¹⁰ Viz např. Wallerová, R. 2004. „Mám dál zkoušet umělé oplodnění?“ *Mladá fronta DNES* 30. 4. 2004: 2, nebo Pavelková, A., R. Wallerová. 2004. „Chceme dítě, ale nedaří se to.“ *Mladá fronta DNES* 30. 4. 2004: 1

¹¹¹ Mediální debata o neplodnosti nabízí i další témata, která necháváme stranou, neboť se již vzdalují od hlavního předmětu naší analýzy, od bezdětnosti. Stranou např. necháváme diskusi o klonování či o využití kmenových buněk z embryí, která zůstávají zmrazená na klinikách asistované reprodukce. Více viz Zamykalová 2002a, 2002b, 2003.

¹¹² „Dítě i zkumavka jsou zdravý.“ red., 100+1 1978 (24): 17-19. Články z období před rokem 1994 (resp. 1989) byly sbírány v rámci magisterské práce (viz Zamykalová 2002a).

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

„Ředitel vysvětloval metodu, jíž se vyoperované vajíčko udržuje naživu a dále se vyvíjí, přešel k úvahám o optimální teplotě, slanosti a viskozitě. Dokonce jim ukázal, jak se vajíčka zkoumají, počítají a přenášejí do porézního lůžka a jak je toto lůžko ponořeno do roztoku obsahujícího volně plovoucí spermie.“¹¹³

Hranice mezi fakty a fikcí, mezi světem vědy a sci-fi literaturou byla v počátcích asistované reprodukce tenká. Podle autorů článku mnoho lidí odmítalo uvěřit, že k oplodnění vedoucím k narození holčičky skutečně došlo mimo tělo ženy, in vitro. Mluví se o „experimentu“ nikoli o léčbě, mluví se o unikátnosti zákroku, který nenajde v nejbližších letech širší uplatnění. Jak se později ukáže, metoda IVF opustila režim experimentu velmi rychle. A u každé nové modifikace této metody se experimentální období dále zkracovalo (Saetnan 2000; Zamykalová 2002a).

„Umělost“, tedy „ne-přirozenost“, provází asistovanou reprodukci od počátku, píše se o umělém oplodnění. Je potřeba je nějak odlišit od toho druhého, které dlouho bylo jediným způsobem lidské reprodukce. Jakmile nazveme medicínsky asistované oplodnění umělým, z druhého se stává přirozené. Umělost či nepřirozenost má blízko k riziku, k vedlejším nežádoucím účinkům – to, „co už je (příliš) umělé“, by se raději nemělo dělat, protože to může být nebezpečné, protože neznáme všechny následky tohoto „experimentálního“ zásahu do „přirozené“ lidské reprodukce. Tato témata se v článkách překrývají.

Asistovaná reprodukce se od samého počátku nálepky „umělosti“ snaží zbavit a vývoj jejího mediálního obrazu je v této snaze velmi důležitý.¹¹⁴ „Revoluční“ rétorika (experimenty, sci-fi a vize budoucnosti) byla častější zvláště v počátcích této technologie. S postupnou rutinizací umělého oplodnění (in vitro fertilizace, dále IVF) se revoluční rétorika článků oslabuje. Experiment, revoluce se postupně mění na „přirozený“ vývoj, evoluci. IVF se normalizuje a mnohem blíže než k experimentu má najednou k přirozenosti, kterou se zpočátku zdála „revolučně“ překonávat. Pokusíme se ukázat, jak byl tento přechod diskurzivně budován v českých médiích.

Mediální diskuse o „umělosti-nepřirozenosti-revolučnosti“ a/nebo naopak „přirozenosti-evoluci“ IVF popisuje přirozenost a přírodu jako celek více méně neměnných možností (ženského a mužského) těla. Příroda je prezentována jako pevný celek, který má své zákonitosti.

„Dnes můžeme jednoznačně hovořit o revoluci v této oblasti reprodukce. Jsme schopni podáváním různých hormonálních preparátů napodobit menstruační cyklus u ženy i tehdy, když vaječníky vůbec nemá ... uměle vytváříme hormonální hladiny, protože jsme schopni je sami vytvořit dokonaleji než leckdy nedokonale fungující vaječník.“¹¹⁵

Asistovaná reprodukce je definována jako „z přírody vycházející technologie“. Přírodu napodobuje, v laboratoři simuluje tělesné pochody. A leckdy s ní přitom slovy lékařů „bojuje“. Někdy přírodu „překoná“ (vytvoří dokonalejší hormonální hladinu než vaječník), někdy se „příroda lehce nevzdává“.

¹¹³ „Dítě i zkumavka jsou zdravý.“ red., 100+1 1978 (24): 17.

¹¹⁴ Pozdější články sice nepostrádají étos obdivu k „zázrakům vědy“, na druhou stranu se články o neplodnosti a její léčbě záhy přesunují z rubrik „Zajímavosti“ do rubrik „Věda“, „Zdraví“, či „Z domova“.

¹¹⁵ Janoutová, V. 1996. „Mardešič dělá „děti ze zkumavky“.“ Blesk, rubrika Naši známí lékaři, 4. 6. 1996: 7.

5. Mediální reflexe bezdětnosti v české společnosti mezi lety 1994-2004

Tento typ „soutěživého“ popisu je poměrně častý. To ukazuje i úryvek z dalšího novinového článku s podtitulem „Jak přelstít přírodu“.

„Pravděpodobnost oplodnění se v laboratorních podmínkách blíží pětadvaceti procentům, což je jako při normálním pohlavním styku. Naděje? Malý zázrak? ... novými metodami lze úspěšnost zlepšit až na 37 %. Další zázrak? Nová naděje?“¹¹⁶

Autorka článku pracuje s procenty úspěšnosti – v přírodě, „normálně“, při běžné reprodukci pohlavním stykem je úspěšnost 25 %, v laboratoři až 37 %. Co se to vlastně srovnává? Hodnota 25 % je výsledkem několika málo vědeckých výzkumů, v tomto smyslu je také výsledkem laboratoře.¹¹⁷ Hodnoty 25 % a 37 % tedy nejsou nesrovnatelné, jak tvrdí někteří. Nesrovnáváme jablka a hrušky, laboratoř a přírodu. Obě tyto procentní hodnoty jsou výsledkem interakce těl a laboratoře. A sama příroda a „přirozená“ plodnost člověka je dalším z těchto výsledků. Příroda a přirozenost (různé přírody a přirozenosti) jsou mnohem více výsledkem asistované reprodukce než jejím předpokladem. Jsou tu nakonec a ne na začátku.

Ne všichni ale tuto argumentaci a toto srovnávání přijímají. V polovině 90. let při novém projednávání veřejného zdravotního pojištění vážně hrozilo, že asistovaná reprodukce bude z tohoto systému vyjmuta. Jeden z argumentů náměstka Ministerstva zdravotnictví, který tento návrh prosazoval, se opíral právě o umělost této techniky.

„Jde o umělý zásah do přirozeného výběru přírody, který by neměl být hrazen z fondů všeobecného zdravotního pojištění.“ Těmito slovy označil před nedávnem náměstek ministra zdravotnictví Aleš Dvouletý metodu umělého oplodnění ... je to stejně brutální, jako by řekl, že se ze zdravotního pojištění nemá platit léčba lidí s vrozenými vadami. Jde přece také o přirozený výběr přírody.“ Rozhořčuje se pětaticetiletá Ivana K. z Liberce. Zásahem do rozhodnutí přírody lze označit jakýkoli lékařský zákrok.¹¹⁸

Příroda a věda jsou ve všech analyzovaných článcích o neplodnosti stavěny proti sobě. Jsou to oddělené oblasti, jejichž míchání někteří považují za nežádoucí. Podívejme se, jak vztah vědy, přírody a přirozeného vidí naopak zastánci asistované reprodukce.

„Lékaři zabývající se asistovanou reprodukcí odmítají názor, že nové metody přibližují obraz dehumanizovaného světa, že se neslučují s morálkou, že člověk nemá právo zasahovat do nejzákladnějších biologických pochodů. „Pokoušíme se jen dát věci zpátky tam, kam v přírodě patří,“ říká dr. Rosenwaks, ředitel newyorského Centra pro reprodukční lékařství.“¹¹⁹

„Na rostoucí neplodnosti párů se podle šéfa Pronatalu nejvíce podepisují civilizační vlivy, zejména životní prostředí. V sanatoriu Pronatal ale dokáží přírodu pěkně zaskočit.“¹²⁰

¹¹⁶ Antonyová, J. 1998. „Vymodlené děti.“ Reportáž. *Květy jaro 1998*: 24-25. Úryvek uvádí titulek: „Jak přelstít přírodu?“

¹¹⁷ Viz Zamykalová (2003). Diskurzu kvantifikace se ve své práci podrobně věnuje Potter (1996: 187-194). Jeho významným rysem je sofistické a vědecky působící používání statistik, grafů či procent a jeho cílem může být jak zvětšování (dramatizace), tak umenšování (kanalizace) daného fenoménu. Jeho silnou stránkou je konstrukce fakticity situací a jevů, jejich pevnosti a nezpochybnitelnosti.

¹¹⁸ „Nejistý osud dětí ze zkumavky.“ red., *Týden*, rubrika Události 1996 (23): 24.

¹¹⁹ Plavcová, A. 1998. „Revoluce v rozmnožování.“ *Magazín LN*, Rubrika Věda, 1998 (5): 20-22. Podtitul – „Laboratorní válka s přírodou“.

¹²⁰ Janoutová, V. 1996. „Mardešič dělá „děti ze zkumavky“.“ *Blesk* 4. 6. 1996: 7.

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

„Příroda dříve vylučovala neplodné muže z reprodukčního procesu tím, že sami nikdy neměli děti. V současnosti už umíme přírodu obejít, avšak je otázka, zda neplodné páry nebudou plodit neplodné potomky.“¹²¹

Vidíme, že také zachovávají oddělení obou oblastí, léčbu však nepovažují za „nepřirozenou“, ale spíše za způsob, jakým lze přírodu „obejít“, jak naopak věci vrátit „tam, kam patří“ – tedy nikoli „přirozenost“ narušovat, ale restaurovat. Vědci dokáží přírodu „zaskočit“, jsou lepší než „příroda“.¹²² Na druhou stranu však poslední ukázka upozorňuje na jeden z problémů této „nové přirozenosti“ – asistovaná reprodukce nemusí neplodné jen léčit, ale také (re)produkovat. Diskurz přirozenosti, jak jej budeme nazývat, má tedy mnoho podob, ale všechny mají jedno společné – jasné oddělení přírody od vědy, a jak uvidíme dále, i od společnosti, která vědu produkuje.

Převažující popis biologické bezdětnosti – neplodnosti v českých médiích je tedy spojen s její léčbou. Zhruba do poloviny 90. let se články o neplodnosti věnují především referování o asistované reprodukci, jejíž popis je „normalizující“. Umělost relativizuje a vyzdvihuje návrat k „přirozené“ plodnosti. V článcích jej reprezentují zejména lékaři a embryologové. Dal by se shrnout následujícím způsobem: Stále více lidí ve vyspělých zemích je díky působení životního stylu, odkládání rodičovství do pozdějšího věku, znečištěného životního prostředí, prodělaných nemocí či genetických vad „neplodných“. Většina příčin leží „vně biologie“ a genetiky člověka – je to „vliv společnosti na přírodu“. Asistovaná reprodukce je „umělá“ v tom, že přenáší reprodukci částečně z těla do laboratoře. Zároveň ale odstraňuje z přírody nánosy nežádoucího působení společnosti a výsledkem má být obnovení „plodnosti“, něčeho, co je pro člověka „přirozené“. Pomáhá naplnit „přirozenou touhu“ po dítěti. „Jednu z nejsilnějších lidských potřeb“. „Biologický zákon“ reprodukce.

„Pomáhá rodinám naplnit biologický zákon. Jenom málokdo o sobě může říct, že přinesl štěstí do desítek rodin. Profesor Ladislav Pilka věnoval téměř celou svoji medicínskou kariéru léčbě neplodných manželství a řadě párů pomohl uskutečnit jejich přirozenou touhu po dítěti.“¹²³

„Dva tisíce let po Kristu se děti rodí různě, vajíčka i spermie se zmrazují, oplodňuje se mimo tělo, zkoušejí se nahradit zničené pohlavní buňky tělními ... Vše proto, aby se narodil člověk. Co je na tom špatného? Příroda říká „množte se“ a mít děti je základním přáním většiny rodin. Jedné z nejsilnějších lidských tužeb těžko dávat nepřekonatelné překážky. Chtějí-li mít lidé dítě, budou ho mít, pokud jim věda umí pomoci. V době, kdy je v západní civilizaci patnáct procent párů neplodných (pět procent žen potřebuje cizí vajíčka), jsou nové způsoby početí požehnáním. A věřme, kdo podstoupí martyrium asistovaného početí, dítě hodně chce.“¹²⁴

Vyznění výše citovaných a ostatních jim podobných článků je jasné – zvolit si asistovanou reprodukci je legitimní a žádoucí cestou, jak naplnit „přirozenou“ touhu po dítěti a dostát společností očekávané rodičovské roli. Vždyť sama „příroda říká: množte se“. Žádný článek sice explicitně nedělá z této volby povinnost – avšak ve svém souhrnu můžou desítky a stovky článků propagujících tento způsob řešení bezdětnosti (neplodnosti) spoluvytvářet tlak, kterému jsou bezdětní vystaveni. Už

¹²¹ Rybáková, A. 1998. „Neplodnost už není noční můrou.“ *Hospodářské noviny* 25. 8. 1998: 6.

¹²² Viz např. titulky článků – „Co nedokázala příroda, umí doktor Mrázek.“ red., *Večerník Praha* 14. 9. 2001: 7.

¹²³ Karásková, I. 1998. „Dělám to proto, že chci těm ženám pomoci.“ *Lidové noviny* 23. 12. 1998: 24.

¹²⁴ Bendová, J. 2004. „Narodí se člověk. Co je důležitější.“ *Mladá fronta DNES* 10. 11. 2004: 6.

5. Mediální reflexe bezdětnosti v české společnosti mezi lety 1994-2004

samotné názvy některých článků jsou působivé – ten posledně citovaný, jehož autorka obhajuje možnost získávání darovaných vajíček za peníze, např. nese název: „Narodí se člověk. Co je důležitější?“ A v jiném svém článku táž autorka podobnými slovy obhajuje právo ženy počít – za pomoci zmrazených spermií – dítě již mrtvého muže.

„Neumíme si však jasně odpovědět na otázku, kam až smí člověk v experimentech dojít ... Až tam, kde ještě děti budou chtěné a budou mít šanci vyrůst v lůsce. Obhájci toho pravého počítí člověka nebo „vědeckého“ se souhlasem obou rodičů mají po ruce celou řadu argumentů. V Británii popletli spermie, italský vědec zase ohlásil klonování člověka. Na druhé misce vah však leží těžší závaží: plodnost mužů klesá a zrození z netradičních spojení muže a ženy bude přibývat. Protože lidé děti chtějí a chtějí budou. Tlaku tak silného přání - dokáže-li věda pomoci - nějaké právní řády a momentální etické bariéry stěží odolají.“¹²⁵

Takové články o léčbě neplodnosti mohou vyvolávat dojem, že existuje cosi jako „právo na dítě“ realizovatelné za každou cenu, tj. skrze jakékoli techniky asistované reprodukce. V tomto kontextu pak IVF jako hlavní metoda léčby neplodnosti není umělá, je „evoluční“ a „přirozená“ – je to jen změna lokace reprodukčních dějů. Ty se sice odehrávají v laboratoři, ale „stejně“ jakoby se odehrávaly v těle. Simulace tělesných pochodů v laboratoři (a laboratorní stimulace těla) je detailně propracována. Více technických intervencí znamená nakonec „více přírody, více plodnosti“. S tím, jak se techniky IVF rutinizují a zdokonalují, se laboratoř (věda) a příroda (tělo) smiřují, vzájemně se připodobňují.

V roce 1995 byla poprvé použita další z nových reproduktivních technologií, která začala být v ČR praktikována již od roku 1996, tzv. ICSI.¹²⁶ Spolu s tím byla v českých médiích opět nastolena otázka umělosti a nepřirozenosti léčby neplodnosti. Z hlediska praktického provádění je ICSI jen modifikací IVF. Změna, ke které dochází, je ale pro definici přirozenosti klíčová. Stimulace, odběr vajíček, příprava spermií – vše probíhá stejně. Rozdíl nastává ve fázi, kdy dochází k oplodnění. Při IVF se spermie (několik stovek tisíc až milionů) přidají do termostatu k vajíčku a nechají se *samy* spojit. V jednom z novinových článků se píše:

„Věc vypadá prostě: z vaječnicků se odebere vajíčko a ve skleněné misce se k němu přidá sperma. Která spermie oplodní vajíčko, zůstává na přírodě.“¹²⁷

Podle českých embryologů znamená ICSI velký přínos a zároveň mají obavy, zda není na rozdíl od IVF umělé. Zda ICSI není „proti přírodě“.

„Spermii pak nasaje do pipety. Druhou pipetou si přidrží vajíčko a ponoří do něj spermii. Je to fascinující okamžik. Na sklíčku právě vznikl život. Zatímco v přírodě mezi sebou soupeří stovky milionů spermií, v laboratoři stačí k oplodnění jedna jediná. Zpočátku mi připadalo, že to je proti přírodě, přiznává embryoložka.“¹²⁸

¹²⁵ Bendová, J. 2002. „Sláva, je tu člověk! Záleží na tom, jak bylo dítě zplodeno?“ *Mladá fronta DNES* 12. 6. 2002: 8.

¹²⁶ Jedná se o modifikaci metody IVF, kdy je jedna vybraná spermie injekčně vpravena do vajíčka – intracytoplasmatic sperm injection - ICSI.

¹²⁷ Plavcová, A. 1998. „Revoluce v rozmnožování.“ *Magazín LN*, Rubrika Věda 1998 (5): 20-22.

¹²⁸ Čermák, M. 1995. „Děti z montážní linky. Léčba neplodnosti se potýká s etickými i legislativními problémy.“ *Nedělní příloha LN*, 8. 7. 1995: 10-11.

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

Zdůraznění rozdílu mezi stovkami milionů spermii a jedinou spermii přispívá k vyhocení odlišnosti oplodnění v těle a v laboratoři. To je klasický příklad užití diskurzu kvantifikace, konkrétně strategie zveličování, jak o ní píše Jonathan Potter (1996: 187-194).

V člancích se dočteme i o dalších modifikacích metody ICSI, při kterých se nepracuje se spermii, ale jejich vývojovými fázemi – spermatocyty a spermatidy.¹²⁹ Tyto technologie jsou popisovány jako velká naděje pro neplodné muže. Zároveň jsou popisovány jako přiblížení ICSI „směrem k přírodě“. „Přirozený výběr“, který při injikování jedné spermie do vajíčka chybí (nahrazují jej ruce a oči embryologa), se vrací do laboratoře a to skrze „přirozený boj“ spermatocyt. Ty, které se „samy“ změní ve spermatidy a prokáží tak svoji životaschopnost, jsou použity. „Vybírá příroda“. Jak již jednou věda zasáhla do reprodukčního procesu, je pak pro zachování „co největší míry přirozenosti“ potřeba ne méně, ale stále více a stále hlubších zásahů. Více spojení laboratoře a těla.

Někteří lékaři a embryologové ale zároveň váhají nad rychlostí, se kterou se spermatocyty mění na spermatidy (a spermatidy ve spermie) – „přírodě to trvá celé týdny“. „Příroda není napodobována“ jako při IVF. V rámci ICSI „laboratoř přírodu předběhla“, jak v rozhovoru pro noviny řekl jeden z lékařů.

„Naše metoda kultivace umožňuje, aby spermatocyty velice rychle – za necelé dva dny působením hormonů redukovaly svou genetickou informaci na úroveň spermatidů, které již můžeme injekčně vpravit do vajíčka. Vysoká rychlost zrání je důvodem, proč část francouzské vědecké obce zůstává vůči nové metodě zdrženlivá. Přírodě trvá celé týdny to, co doktor Tesařík dokáže za dva dny.“¹³⁰

Shrňme nyní výše uvedenou analýzu české mediální diskuse o přirozenosti a nepřirozenosti neplodnosti a její léčby. Zpočátku byla v médiích IVF popisována jako technologie „za hranicí přirozenosti“. Neplodnost tak byla naopak chápána jako důsledek „přirozeného výběru přírody“, který je součástí „přirozeného evolučního vývoje“. IVF, jakožto léčba neplodnosti, byla „umělá“, protože k narození dítěte neplodným párům bylo zapotřebí početí nikoli v těle, ale v laboratoři. Později se tento způsob léčby neplodnosti posunul na hranici přirozenosti, jelikož nové metody a přístroje umožňovaly stále lepší vzájemné připodobňování těla a laboratoře, přírodu a vědu sblížily, a hranice, původně vnímané jako ostré, otupily. Dnes je IVF z určité perspektivy zcela přirozená – mimo jiné proto, že pomáhá „přirozené“ touze po reprodukci. Revoluce v reprodukci se mění v evoluci. V podmínkách vyvíjející se civilizace a jejich dopadů na lidská těla se jeví jako součást evolučního vývoje lidské reprodukce. IVF není popisována jako umělá, ale někdy dokonce jako přirozenější než příroda, která neumožňuje některým párům realizovat jejich „přirozenou“ touhu po dítěti a rodičovství. IVF neobchází přírodu, dochází jen ke změně lokalizace určitých dějů. Nová metoda ICSI tuto normalizaci umělého oplodnění ohrozila, ale jen nakrátko. Její další modifikace a diskurzivní zpracování této modifikace opět vrací přírodu do laboratoře a nově dává naději na reprodukci ještě většímu podílu neplodných párů.

¹²⁹ Při léčbě mužské neplodnosti jsou spermie získávány v rámci mikrochirurgické operace buď z varlete (TESE – testicular sperm extraction) nebo z nadvarlete (MESA – micro-epididymal sperm aspiration). Někdy však muž nemá žádné spermie. V tom případě lze dnes pracovat s nižšími fázemi vývoje spermii – spermatocyty nebo spermatidy.

¹³⁰ Zahradníčková, H. 1999. „Lékař českého původu objevil, jak pomoci neplodným.“ *Lidové noviny*, příloha Věda, 17. 4. 1999: 9.

5.1.2 „Ženský“ obraz bezdětnosti?

Mediální obraz neplodnosti je z hlediska genderu na první pohled vyrovnaný – píše se o ženách odkládajících těhotenství do vyššího věku i o klesající plodnosti mužů. Neplodnost již rozhodně není spojována jen s ženami.

„Ještě před 50ti lety byla neplodnost považována za ryze ženský problém. Dnes už se ručičky vah vychylují opačným směrem: muži se na neplodnosti podílejí přibližně 50 procenty.“¹³¹

„Pro situaci, kdy se dva lidé marně pokoušeli o dítě, měl hovorový jazyk po dlouhá léta výraz „ona nemůže mít děti“. Toto rčení už však neplatí. Poslední výzkumy ukazují, že překážka bývá stejně často na straně muže jako na straně ženy.“¹³²

V mnoha ohledech však neplodnost převážně ženským problémem zůstává. Jak to? Na jedné straně – jak si ukážeme dále – přibývá článků popisujících klesající plodnost mužů, na straně druhé ale autoři těchto článků jedním dechem mluví o tom, že díky novým technikám asistované reprodukce již brzy nebude neplodných mužů. Především je ale ženská neplodnost častěji popisována jako něco, za co si „mohou ženy samy“, neboť odkládají rození dětí do stále vyššího věku. Neplodnost mužů bývá naopak připisována zejména zhoršujícímu se životnímu prostředí a méně již rostoucímu věku otců.

Tento „genderově“ komplikovaný obraz neplodnosti se pokusíme ilustrovat na třech příkladech – náhradním mateřstvím, mateřstvím postmenopauzálních žen (a otcovství starších mužů) a klesající plodnosti mužů. Ve všech těchto případech se přitom jako jeden z důležitých faktorů ukazuje věk neplodných. Ukážeme si, že věkové limity pro léčbu neplodnosti se mnohem více týkají žen než mužů a jak je tento rozdíl v médiích diskurzivně budován. Dalším významným rysem všech tří debat je rozpor mezi „přirozeností“ touhy po reprodukci (viz výše) a klesající plodností populace na jedné straně a „nepřirozeností“ některých metod léčby na straně druhé. Toto napětí dobře ilustruje právě první námi zvolený příklad – náhradní mateřství.

5.1.3 Matkou v zastoupení

Náhradní mateřství – kdy žena donosí a porodí dítě jiného páru a nemá s ním tedy žádnou genetickou vazbu - není v ČR umožněno.¹³³ Jeho zavedení není doporučeno centrální etickou komisí při Ministerstvu zdravotnictví a výklad zákona o rodině (matkou je ta, která dítě porodila) její provádění znemožňuje.

¹³¹ Pitáková, Š. 2002. „Hon na spermii.“ *Květy* 2002 (21): 10-11.

¹³² Vopavová, M. 1996. „Jak se přichází do jiného stavu.“ *Mladá fronta DNES* 12. 10. 1996: 1.

¹³³ Jeho provádění je dovoleno pouze v některých státech USA (kde je rozšířeno nejvíce), a také ve Velké Británii, Francii, na Kypru, v Maďarsku, Belgii a Nizozemsku. Až na USA o každém individuálním případě rozhodují soudy – zda vůbec bude konkrétnímu páru a klinice povoleno tuto metodu použít a komu patří touto metodou počaté a narozené dítě (srov. Kirejczyk 2000; Van Niekerk 1995).

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

V médiích je ale tato metoda diskutována. Obecně nacházíme dva obrazy náhradních matek i párů, které tento typ léčby neplodnosti využívají. Na jedné straně je náhradní mateřství popisováno jako altruistický dar jedné ženy druhé ženě, v rámci rodiny či přátelských vztahů – náhradní matky poskytují dar rodičovství. Ženám žádajícím o tuto metodu osud či nehoda odepřely možnost donosit dítě. Je zde medicínská indikace – absence dělohy, opakované potraty – neléčitelná patologie těla ženy. Motivy obou stran jsou v těchto případech akceptovány jako legitimní, motivy těch, které žádají o náhradní mateřství, jsou biologické, a v některých státech vedly k zákonnému zakotvení výjimek ze zákazu náhradního mateřství.¹³⁴

Z druhé strany je ale náhradní mateřství zobrazováno jako průmysl na výrobu dětí – náhradní matky jsou popisovány buď jako vykořisťované ženy z nižších společenských tříd, případně ze zemí třetího světa a/nebo jako ženy, kterým jde primárně o peníze s touto službou spojené. Páry žádající o tuto metodu jsou potom z vyšších tříd a dostatečně bohaté. Ženy se snaží vyhnout těhotenství ze „sobeckých“ důvodů: kvůli kariéře, kvůli zachování štíhlé postavy. Důvody leží zcela mimo medicínu.¹³⁵

Od konce 90. let ale přibývá článků, které náhradní mateřství popisují jako legitimní způsob léčby neplodnosti a to i s odkazem na praxi v zemích, které je povolují. Tato metoda již není v médiích skandalizována, články naopak dávají zaznít názorům lékařů, kteří ve velké většině její zavedení u nás prosazují a problém spatřují pouze v zatím neexistující legislativě, která by umožnila přímé adopce. Česká mediální debata o náhradním mateřství přitom neprobíhá pouze na základě dění mimo ČR. V roce 1998 byl na stránkách veřejného tisku, v právnických časopisech, v etických komisích a centrech asistované reprodukce diskutován případ mladé ženy, která měla málo vyvinutou dělohu a jejíž matka se nabídla dítě donosit (Zamykalová 2002a).

Tato žena byla v jednom brněnském centru přijata s indikací na IVF. Teprve v situaci, kdy již byla připravena embrya k transferu, se zjistilo, že žena má dělohu o velikosti palce a že není možné embrya zavést. Vznikl problém, co s embryi. Matka mladé ženy, které bylo 44 let, se nabídla k donošení embryí pro svou dceru. Lékaři byli rozhodnutí toto přání obou žen splnit. Po diskusi s právníky byli upozorněni, že podle zákona by matkou dítěte byla žena, která jej porodila, tedy jeho genetická babička. Ani řešení dodatečnou adoptí nebylo možné, protože české zákony zakazují adopci mezi příbuznými. To vedlo lékaře k odmítnutí provedení IVF. Celý případ následně posuzovala etická komise – šlo o rozhodnutí, co udělat s nevyužitými embryi, lékaři je chtěli použít na výzkum. Média tuto situaci komentovala velmi emocionálně:

„Věda tvrdí, že uměle vytvořené dítě je výrobkem genů své biologické matky a biologického otce. Táž věda však tuší, že zážitek z mateřského lůna, ještě před narozením, ovlivňuje budoucí duši více než cokoli jiného. Čí novorozenec tedy je? ... Existuje však jeden naprosto nevyvratitelný důvod, proč mu (náhradnímu mateřství) nebránit. Člověk zasahuje už dnes mnohem brutálněji do přirozeného běhu věcí: potrat čili vražda nenarozeného dítěte je prakticky ve všech civilizovaných zemích povolený, ba

¹³⁴ Viz např. red. „Děti cizího lůna.“ 2002. Týden 11: 14; Riebauerová, M. 2002. „Umělé oplodnění plodí „zázraky“ i dilemata.“ *Mladá fronta DNES* 28. 6. 2002: 5.

¹³⁵ Viz např. red. 1999. „Indka porodí německé ženě dítě.“ *Slovo* 30. 1. 1999: 5; Kučerová, M. 1995. „Náhradní mateřství je u nás zakázáno.“ *Lidové noviny* 24. 11. 1995: 14.

5. Mediální reflexe bezdětnosti v české společnosti mezi lety 1994-2004

běžný. Tam, kde je možno nenarozené děti usmrcovat, nikdo nemá ani stín práva bránit jiným, aby je přiváděli na svět sebedivnějšími metodami.“¹³⁶

Tento komentář redakce je zajímavý hned z několika důvodů. Je jedním ze silných vyjádření důvodů pro povolení náhradního mateřství v českém tisku. Použité diskurzivní argumentace jsou pro debatu o neplodnosti a její léčbu typické. Původ rodičovství je lokalizován do genetického jádra buňky. „Dítě je výrobkem genů“. Náhradní mateřství toto biologické pouto znejasňuje. Dále se pracuje s tvrzeními vědy, nikoliv vědců. Takové zacházení s pojmy se podobá tzv. empiricistnímu diskurzu, tak jak jej studuje např. Mulkey (1997) či Potter (1996: 151-158).¹³⁷ Ten dělá z vědy pevný celek: „věda tvrdí, táž věda tuší“. Věda je aktér: něco dělá, říká. Zdůrazňování jednoty a celistvosti je znakem diskurzu jednoho hlasu.

Náhradní mateřství je zásahem do „přirozeného běhu věcí“, vedle „brutálnějších“ zásahů, jako je potrat, je ale zásahem ospravedlnitelným. Spojení s potraty je silné, protože je kontrastní: jednou se nenarozené děti zabíjejí, podruhé je cílem jejich narození. Narození dětí je prezentováno jako vždy, za všech okolností pozitivní. Jsou dvě možnosti: (spíše nerealistická) strategie nezasahování do přirozeného řádu, přírody, reprodukce a strategie zasahování. V druhém případě ovšem není jasné, kam položit hranici – jak zasahovat, do jaké míry? Jak jednou začneme, není předem jasné, kde máme skončit. To je další z projevů již zmíněného diskurzu přirozenosti.

Následující ukázka z novinového článku nabízí jinou optiku. Pohled jedince, jeho biografie, jeho osudu.

„Medicína to umí a peníze by se také našly. Dokonce to ani přímo nezakazuje zákon. A přece to nejde ... medicínsky je celý postup běžnou rutinou ... skutečný právní problém nastane až po porodu ... ‚I z hlediska etiky jsou to velice složité věci a nejmíc rozruchu kolem vždycky udělá bolest konkrétních lidí. Tím se ale právo nemůže řídit, právo musí dát obecná pravidla.‘ řekl Jiří Haderka ... Etika především na otázku, zda smíme dělat vše, co umíme, odpovídá ne.“¹³⁸

Perspektivou jedince lze porozumět všem, i těm nejpodivnějším, přáním. Lze se vcítit do pozice lidí žádajících tuto metodu. Problém nastává na rovině společnosti, jakmile důsledky nějakého jednání přesahují jednotlivce a jeho rodinu. Tuto strategii budeme nazývat diskurzem individualizace dopadů. Je používán zejména v kontroverzních situacích a bývá základem argumentací ve prospěch specifikace zákonů ve smyslu definice výjimečných (a tedy individuálních a individuálně posuzovaných) situací. Je vyjádřením snahy o spravedlivé rozhodování, které bude dostatečně univerzální, ale

¹³⁶ Viz Komárek, M. 1998. „Lepší umělé než mrtvé.“ Článek vyjadřující stanovisko redakce, *Mladá fronta DNES*, 22. 9. 1998: 12.

¹³⁷ Empiricistní diskurz je jednou z tzv. externalizujících technik. Je to rétorická strategie, jejímž cílem je popis reality (působící jako) nezávislý na svém producentovi. Strategie konstruuje „realitu tam venku“ (*out-there-ness*) a nezávislého vnějšího pozorovatele. Je jedním z typických diskurzů vědy, zvláště oficiálních odborných textů. Není však zdaleka užíván pouze vědci. Mezi jeho rysy patří gramatická forma minimalizující účast autora (*pasivum* – konstrukce neosobnosti), data jsou primární – data jsou aktér (něco říkají, dokládají) a laboratorní či obecně vědecká práce je charakterizována jako podléhající přísným a univerzálním pravidlům. Věda je chápána jako deponitář pevných objektivních faktů. Existuje jedna objektivní realita, ke které máme všichni stejný přístup.

¹³⁸ Viz Riebauerová, M., I. Karásková. 1998. „Chcete být náhradní matkou? Zapomeňte: stojí před vámi zákon i etické dilema.“ *Mladá fronta DNES* 19. 9. 1998: 1 a 4.

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

nebude paušalizovat. Vezme na zřetel zájmy soukromé i veřejné. Mezi zájmy jedince a společnosti je ale také napětí a může jít i o zájmy zcela protichůdné:

„...vycházím z Helsinské deklarace (práv pacienta). Jestliže ve sporu etických principů proti sobě stojí zájem společnosti nebo lidstva a zájem jedince, dávám vždycky přednost zájmu jedince. A to i v případě, že by z toho pro společnost mohl časem vzniknout nějaký problém. Ostatně společnost je tu od toho, aby problémy řešila.“¹³⁹

Společnost má rozhodovat, „společnost má své důvody“, proč náhradní mateřství zakázat. Společnost má řešit problémy, které mohou nastat v důsledku toho, že medicína často nadřazuje zájem jedince nad zájmy společnosti. Tuto strategii, která činí ze společnosti makroaktéra, jeden kompaktní celek, dobře ohraničenou oblast, do které (pro tuto chvíli) věda a medicína nepatří, budeme nazývat diskurzem jednoho hlasu. Setkali jsme se s ním již v předcházející kapitole o „nové přirozenosti“, kdy „jedním hlasem“ mluvila příroda.

Ne všichni by ale nadřadili zájmy jedince nad zájmy společnosti. Následující ukázka z článku lékaře-etika reaguje na již realizované pokusy o náhradní mateřství. V prvním případě žena odmítla dítě po porodu vydat a soud zamítl žalobu (genetických) rodičů dítěte, v druhém případě se žena, která za tuto službu získala dvě stě tisíc korun, rozhodla pro interrupci poté, co zjistila, že dítě, které se má narodit, bude postižené.¹⁴⁰ Zatím se tedy potvrzují hlasy odpůrců, že tato metoda s sebou nese příliš velká rizika – zdravotní, právní i etická. Vysoká výše „odměny“ navíc vzbuzuje obavy z komercializace.

„Stále více se ukazuje, že individuální přání mít dítě není jen rozhodnutím jednotlivců, ale že se týká celé společnosti. A že mohou existovat subjektivně sice pochopitelné, ale společensky zatím ne zcela přijatelné cíle, které se bude reprodukční medicína také snažit uspokojit. Jakkoli to zní pateticky, ukazuje se, že komercializace reprodukce je s těmito praktikami nevyhnutelně spjata. Vedoucí lékaři těchto projektů si toho snad ještě nejsou vědomi a uklidňují sebe i veřejnost tvrzením, že oni slouží vědě a neplodným párům a jinak že o ničem nevědí. Na jejich pracovištích však již haraší zlo jako oheň pod kotlem. Ekonomika se spojuje s technologiemi a čerta se stará o to, co se vyrábí. I proto se mohou naplňovat obavy (například některých feministek) ze ztráty kontroly nad reprodukcí. Neplodné páry jsou totiž prostřednictvím médií nenápadně manipulovány, aby uskutečnily svůj reprodukční potenciál doslova za jakoukoli cenu - psychickou, tělesnou, ekonomickou i mravní. Pracoviště reprodukční medicíny jsou odkázána na příliv neplodných párů, a je tedy v jejich zájmu, aby neplodnost byla náležitě dramatinována.“¹⁴¹

¹³⁹ Zahradníčková, H. 1999. „Dávám přednost zájmu jedince před zájmem společnosti.“ *Lidové noviny*, příloha Věda, 17. 4. 1999: 9. Rozhovor s Janem Tesaříkem, francouzským embryologem českého původu. Citovaný úryvek je součástí jeho odpovědi na otázku, jak vnímá riziko, že metody asistované reprodukce povedou k narození neplodných dětí.

¹⁴⁰ Viz Riebauerová, M. 2003. „Náhradní matky už i u nás rodí děti.“ *Mladá fronta DNES* 5. 12. 2003: 1; či „Rodit cizí dítě na zakázku? Má to i rizika“ (tamtéž). Popisovány jsou i pokusy úspěšné - Riebauerová, M. 2003. „Nemohla mít dítě a tak jí je porodila sestra.“ *Mladá fronta DNES* 8. 12. 2003: 4.

¹⁴¹ Lajkep, T. 2004. „Starejme se raději o opuštěné děti.“ *Mladá fronta DNES* 12. 10. 2004: 8. Viz také Veselská, R. 2003. „Proč váhat nad náhradním mateřstvím?“ *Mladá fronta DNES* 10. 12. 2003: 9.

5. Mediální reflexe bezdětnosti v české společnosti mezi lety 1994-2004

Vidíme, že jak nerealizované, tak realizované případy náhradního mateřství vyvolaly mediální diskusi. Nad výše citovanými články se následně rozproutila internetová debata, ve které se 70 % hlasujících vyjádřilo pro zavedení této metody u nás.¹⁴²

Obraz náhradního mateřství, jednoho z nejvíce kontroverzních způsobů léčby neplodnosti, je tedy poměrně různorodý. Na jedné straně nacházíme v podstatě „technické“ popisy této metody. Jde o orgány: dělohu, vaječníky a gamety nesoucí genetickou informaci (vajíčka). Pokud se pohybujeme pouze v rámci medicíny, pak některé problémy zmizí. Náhradní mateřství pak představuje pouze jedno z možných uplatnění darovaných vajíček a je v tu chvíli jedno, že dárkyní vajíčka je např. dcera a příjemkyní její matka. To, co se děje po porodu, už medicína neřeší. Čistě technicky jde jen o to, že dárkyně vajíčka (a budoucí příjemkyně dítěte, jeho sociální matka) musí mít funkční vaječníky a v nich zdravá vajíčka. Příjemkyně vajíčka a náhradní matka musí zase mít funkční dělohu schopnou donosit dítě k porodu. Tento typ popisu relativizuje i otázku věku. Zatímco obecně se mateřství žen starších 50 let považuje za společensky nepřijatelné a medicínsky rizikové (viz dále), v případě, kdy jde pouze o těhotenství a porod a nikoli následné mateřství a péči o dítě, je i kategorie věku bezpředmětná.

Na druhé straně stejně častý je popis možného konfliktu mezi dvěma „přirozenými“ touhami – touhou po (geneticky) vlastním dítěti a touhou matky, ponechat si (geneticky cizí) dítě, které porodila. Na něj navazují právní nejasnosti a rizika. Přijímání i kritika, tabuizace i osvěta, obojí je v člancích přítomno a média i do budoucna zůstanou důležitou arénou pro diskusi zavedení či nezavedení takto kontroverzní metody.

5.1.4 Babičky-matky

V současné době u nás platí dvě věkové hranice pro léčbu neplodnosti a obě se vztahují na ženy. Jen do 40ti let věku ženy je léčba hrazena pojišťovnou a v 48 letech se jí uzavírá zcela, bez ohledu na způsob úhrady.¹⁴³ Vzhledem k vysokým finančním nákladům spojeným s asistovanou reprodukcí (dále AR) zůstávají za hranicemi AR nejen páry, kde je ženě více než 48 let, ale také mnoho párů, kde je ženě nad 40 let. Jsou však ženy, které se chtějí stát matkami i ve vyšším věku.

¹⁴² Viz <<http://www.9mesicu.cz>>.

¹⁴³ Třetí hranicí je limit 35 let pro dárkyně vajíčka či dárce spermatu. V obou případech je dárcovství striktně anonymní a peněžní odměna (za vajíčko 5-15 tisíc Kč, za sperma cca 500 Kč za dávku) je definována jako „cestovné a bolestné“ nikoli jako klasický zisk. Okolo této definice ovšem existují mezi zúčastněnými aktéry spory (Zamykalová 2003). Kromě věku platí několik dalších přísných limitů – zejména důkladné zdravotní a genetické vyšetření, včetně testů na HIV. U dárkyní vajíčka také většina klinik vyžaduje, aby byly matkami. Chtějí tak zabránit případné „reklamaci“ darované genetické informace. Dárcovství vajíček není zdaleka tak rozšířeno jako darování spermií (které je ale díky rozvoji nových technik na ústupu). Zmrazování vajíček je totiž v samých počátcích a byť poptávka po nich stále roste, určité skupiny potenciálních žadatelů, např. v této kapitole zmiňované ženy po přechodu či mužské homosexuální páry využívající metody náhradní matky, jsou u nás z přístupu k asistované reprodukci vyloučeny. Na téma dárcovství jsme v námi sledovaném období našli necelé dvě desítky článků, z nichž většina byla informačních a týkala se podmínek dárcovství spermatu a situace v českých spermobankách a část se týkala kontroverzí ohledně porušené anonymity dárců a jejich nečekaných setkání s „jejich dětmi“. Viz např. Macků, P. 1999. „Spermobanka bývá mnohdy pro manžele poslední z možností.“ *Mladá fronta DNES* 4. 2. 1999: 1.; „Klinika má nedostatek dárců“ 2005. *Mladá fronta DNES* 20. 1. 1999: 4 nebo Černohorská H., I. Karásková. 2004. „Dárcovství nemá být kupčením.“ *Mladá fronta DNES* 13. 10. 2004: 2. Téma dárcovství je ale z hlediska diskusí okolo bezdětnosti okrajové, a proto se mu více nevěnujeme.

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

Z medicínského, technického hlediska a v mnoha dalších ohledech je situace postmenopauzálních žen (žen po přechodu) velmi podobná situaci žen v případě náhradního mateřství. Je tu starší žena, která má funkční dělohu, ale nemá již vajíčka nebo má vajíčka špatné genetické kvality, a je tu mladá žena, která vajíčka daruje. Sociální matkou (tedy matkou, která bude dítě vychovávat) chce ale být ta starší z žen. A jak později uvidíme, právě toto její přání je nejvíce problematizováno.

I v tomto případě se v médiích objevují dva základní druhy popisů. První je spíše negativně laděný obraz babiček-matek. Ženy, které nebudou mít dost sil, aby dítě vychovaly až do jeho dospělosti a které se svým dětem díky velkému věkovému rozdílu odcizí. Stejně úvahy nad riziky otcovství v pokročilém věku nejsou příliš často zmiňovány, v kombinaci se starší matkou však vysoký věk otce podle některých vede k riziku, že by asistovaná reprodukce produkovala potencionální sirotky.

Druhý popis je naopak pozitivní a týká se budoucnosti: postmenopauzální mateřství je chápáno jako logické pokračování trendu odkládání sňatků a rození dětí a stále rostoucí emancipace žen. Ženy i muži budují svou profesní kariéru a rození dětí budou postupně odkládat až za hranici přirozených reprodukčních schopností ženy. Až to technologie asistované reprodukce umožní, budou si mladé ženy mrazit svá vajíčka stejně tak jako si muži dnes mrazí sperma. Založení rodiny lidé odloží na dobu, kdy budou již zcela finančně zajištěni a budou se moci plně věnovat pouze výchově dětí. Díky prodlužujícímu se věku dožití a stále se zlepšující zdravotní péči budou tito „předdůchodoví“ rodiče ve skutečnosti docela „mladí“ a své děti budou moci vychovat až do dospělosti (Ginsburg, Rapp 1995; Saetnan 2000).

V českých médiích se lze zatím setkat především s prvním z popisů. Jeho převaha vede k tomu, že do budoucna zřejmě nelze očekávat výrazné posuny věkových limitů pro přístup k léčbě neplodnosti. Argumenty proti i pro otevření léčby i ženám nad 48 let věku, stejně tak jako některé s nimi spojené diskurzivní strategie, jsou podobné situaci v otázce náhradního mateřství. Převažují odůvodnění „přirozenou“ hranicí plodnosti žen, mírou úspěšnosti metod asistované reprodukce a „sociální“ hranicí mateřství. Podívejme se nejdříve na typické ukázky konstrukcí „fakt přírody“.

„...ptáte se, jaký věkový limit jsme stanovili u nás? Při této léčbě by se neměla překračovat přirozená plodnost ženy. A ta končí kolem osmačtyřiceti let ... biologické hodiny prostě nezastavíš.“¹⁴⁴

„Limit možností je ve vaječnicích. V přechodu, to je od 45 – 55 let, se vajíčka unaví. Tvrdnou a pro spermie je těžší se do nich dostat. Nicméně biologické hodiny jdou u každé ženy různě...“¹⁴⁵

Biologické hodiny mohou být u ženy pevně dané – ale u každé ženy jinak. Pevnost přírodních limitů mluví pro rozvolnění hranice, nikoli pro její upevnění. Konkrétní věkový limit by možná měl být opuštěn a hranicí by měly být reprodukční schopnosti jednotlivých žen, přítomnost resp. nepřítomnost menstruace, která signalizuje funkci vaječníků. Problém je lokalizován, spojen s jedním orgánem – s vaječníky. Věk, to je hlavně věk vajíček, a jeho hodiny tikají v každé ženě jinak. Z hlediska medicíny, z hlediska technologie by jako kritérium stačilo zeptat se každé uchazečky, zda menstruuje.

¹⁴⁴ Antonyová, J. 1998. „Vymodlené děti.“ *Květy*, jaro 1998: 24-25.

¹⁴⁵ Vašíčková, M. 2001. „Dítě na stará kolena.“ *Mladá fronta DNES* 10. 11. 2001: 4. Úryvek je citací názoru jednoho z lékařů z pražské kliniky GEST.

5. Mediální reflexe bezdětnosti v české společnosti mezi lety 1994-2004

Zeptat se těla, přírody. Neplodnost žen v menopauze je přirozená, není patologickým stavem, který by měl být předmětem asistované reprodukce.¹⁴⁶ V následujících ukázkách je i tato „přirozená“ hranice relativizována.

„V poslední době se ve světě pracuje na zcela nové metodě umělé reprodukce. Její podstatou je vyjmutí a následné zmrazení neoplozených vajíček. Až si bude žena jistá, že je vhodný čas mít dítě, vajíčko se rozmrazí, oplodní spermatem manžela a zavede do dělohy. Podmínkou je vyjmutí ženina vajíčka před třicítkou ... oplodnění je možné i během přechodu nebo po něm ... biologické hodiny se zastavit nedají, ale je možné je tak trochu ošálit. Díky zmrazenému vajíčku může i šedesátiletá žena porodit své vlastní dítě. A možná to nebude dlouho trvat a své vlastní děti budou rodit osmdesátileté babičky.“¹⁴⁷

„Věkový přechod, který lidstvu odedávna slouží jako přirozená hranice rození dětí, ztrácí nyní svůj smysl a význam. Anglický biolog Edwards, objevitel ‚oplození ve zkumavce‘, a italský gynekolog Antinori, nejznámější praktik v této oblasti, starší matky obhajují a dávají se do boje proti přírodě ... Profesor Edwards dále nechápe, proč se vůbec klimakteriu připisuje takový význam. ‚Ve skutečnosti vůbec není tak důležité. Celý problém spočívá v počtu vajíček, kterých ale nemusí mít dost ani mladé ženy, a v jejich kvalitě. Ale i to lze řešit implantací darovaných vajíček od mladších žen.“¹⁴⁸

Nové metody ale umožní biologické hodiny „ošálit“. Použití vajíček dárkyně relativizuje i otázku věku. Věk vajíček je pro úspěšnost metody důležitější než rodné číslo budoucí matky. I babičky budou rodit děti – i když se v úryvku mluví o 80ti letých babičkách, v jiných článcích se za babičky implicitně považují všechny ženy nad určitý věk (okolo 50ti let), bez ohledu na to, že nejsou ani matkami natož babičkami. Babička je zde nálepkou, vylučující kategorií – nelze být zároveň „babičkou“ a chtít se stát matkou. Vychovávat děti „v babičkovském věku“ je podle lékaře citovaného v následujícím úryvku „výstřednost“ a „etický problém“.

„Za povšimnutí stojí, že stane-li se otcem starší muž, tleská se jeho potenci. Ovšem je-li těhotná starší žena, je to považováno za výstřednost. ‚Není to problém medicínský, umíme to zařídit, ale etický,‘ říká MUDr. Tonko Mardešič. Otázka zní jinak: může matka v babičkovském věku dítě ještě vychovat?“¹⁴⁹

Otázku, zda v „dědečkovském“ věku může dítě vychovat jeho starší otec, si téměř nikdo neklade – „tleská se jeho potenci“. I následující úryvek je typickou ukázkou popisu starších (a slavných) otců. Pozdní otcovství je na rozdíl od mateřství spojováno se samými výhodami a pozitivy. Starší muži omládnou, zúročí své zkušenosti. Jak říká níže citovaný lékař: „Plodnost mužů nemá věkový limit.“ V článku promlouvá lékař, psycholog i sociolog – všechny tyto expertní hlasy dodávají pozdnímu

¹⁴⁶ Objevují se i první články, které zmiňují mužské „biologické hodiny“. I ony začínají rychleji tikat po 35tém roce věku. Viz např. „Muži nad 35 let mají ještě menší šanci mít zdravé děti, než se tušilo.“ 2002. red., *Mladá fronta DNES* 16. 10. 2002: 10. Nicméně, jak uvidíme dále, věk je v případě plodnosti mužů ve většině článků považován za bezpředmětnou kategorii.

¹⁴⁷ Vašíčková, M. 2001. „Dítě na stará kolena.“ *Mladá fronta DNES* 10. 11. 2001: 4.

¹⁴⁸ „Padesátileté (i starší) matky?“ 1994. *Mladý svět* 1994 (30): 18-19.

¹⁴⁹ Plavcová, A. 1998. „Revoluce v rozmnožování.“ *Magazín LN*, Rubrika Věda 1998 (5): 20-22.

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

otcovství legitimitu, o kterou musí starší matky bojovat a obhájit ji pomocí své výjimečné biografie. V závěru článku se navíc dozvíme, že muži na rozdíl od žen mají na své straně i „přírodu“.

„S novým potomkem prý starší muži omládnou. Bývají i lepšími otci, chtějí do otcovství investovat a dokážou zúročit své zkušenosti ... Být otcem je krása v každém věku. Je-li muž navíc starší, může být nejen pyšný, ale vedle svého potomka dokáže i omládnout ... padesátka na krku není žádný problém pro početí nových synů a dcer. Snaha stát se otcem i ve vyšším věku není mužům nijak na škodu, soudí psychologové. A lékaři dodávají, že ani jejich dětem ... Plodnost muže nebo jeho schopnost být otcem nemá žádný věkový limit. Počet spermií se sice stářím snižuje, ale ve statistickém průměru. Takže je to případ od případu. Navíc neexistuje žádný doklad, že by dětem škodilo, když jsou jejich otcové vyššího věku. Mohou tam být trošku větší rizika vrozených vad, ale vůbec ne nijak výrazně,“ tvrdí Karel Řežábek z pražského Centra asistované reprodukce. Jiná situace nastává, chce-li mít dítě starší žena. V takových případech už není verdikt lékařů tak jednoznačný - stoupá totiž riziko poškození plodu, především Downovou nemocí. Existuje teorie, podle níž to tak úmyslně zařídila sama příroda. V lidské populaci se prý postupně vyselektovaly ženy, které ztrácejí ve vyšším věku plodnost. Díky tomu mohou pomáhat s dětmi svým dcerám a společně jich tak více přivedou k dospělosti. K mužům se příroda zachovala přívětivěji. Vzkázala jim, že mohou být šťastnými otci i ve věku dědečků a pradědečků.“¹⁵⁰

Média ale občas přinášejí i příběhy žen, které si své mateřství ve vyšším věku vybojovaly. „Mamin-ky ve věku babiček se začínají objevovat stále častěji i u nás ... ,Napřed jsem chtěla studovat a cestovat. Pak jsem v práci dostala nabídku vést dlouhodobý projekt. Do toho všeho se dítě nějak nevešlo,“ přiznává padesátiletá Marie Malá, kolem které se točí čtyřletá Maruška. „Bylo těžké si to vybojovat, ale nakonec se to povedlo.“¹⁵¹

Příroda tedy nedává jednoznačné vodítko – zejména v případě žen. K přechodu dochází v různém věku a věk sám je při dnešních možnostech asistované reprodukce také relativní kategorií – něco jiného je věk kalendářní, věk biologický, věk vajíček atd. V rozhovoru novinářky s ředitelem jednoho z center asistované reprodukce je proto rozhodování delegováno na společnost.

„VS: Kde vy vidíte etické hranice asistované reprodukce?”

JK: Jedním z těch pravidel je třeba horní věková hranice 46 let. Starším ženám už tento zákrok neprovádíme. Chceme především, aby se o těchto problémech hovořilo, aby společnost dala najevo, co je pro ni přijatelné, a co už ne...

VS: Nebylo by však pro vás jednodušší, kdybyste se mohli držet pevné normy...?”

JK: No samozřejmě, že bylo. My ale dnes a denně sledujeme, jak jsou životní situace pestré. Těžko je můžete stlačit do nějakých regulí. Každý lidský osud má svou cenu, je neopakovatelný...“¹⁵²

¹⁵⁰ Garkish, D., L. Holmerová. 2004. „Starší muži – novopečení otcové.“ *Mladá fronta DNES* 7. 5. 2004: 1.

¹⁵¹ Vašíčková, M. 2001. „Dítě na stará kolena.“ *Mladá fronta DNES* 10. 11. 2001: 4.

¹⁵² Suchá, V. 2001. „Lidský osud se do žádných pravidel nevtěsná. „Kdo si vezme na svědomí zakazovat chtěné dítě?“ ptá se ředitel Centra asistované reprodukce.“ *Mladá fronta DNES* 28. 4. 2001: 3.

5. Mediální reflexe bezdětnosti v české společnosti mezi lety 1994-2004

„Společnost má dát najevo, co je pro ni přijatelné“. Zároveň je poukázáno na to, že stanovení pevné hranice je vždy těžké, neboť individuální situace jsou jimi těžko zobecnitelné. Opět přichází ke slovu vlivný diskurz individualizace dopadů – na jedné straně je tu kompaktní kategorie společnosti, která jako celek rozhoduje (diskurz jednoho hlasu) a zároveň nekonečná různorodost biografii, která dosažení společenského konsensu velmi ztěžuje.¹⁵³

Můžeme se zeptat ještě jinak. Čí vliv na rozhodování je v praxi nejsilnější? Nejsilnější, ve smyslu nejviditelnější, je hlas lékařů a pojišťoven. Zodpovědnost rozhodovat je delegována právě na ně a především na jejich statistiky. Toto jejich postavení je posilováno mediálními reprezentacemi – v každém článku je citován některý z lékařů, případně čísla ze statistik. Hlas pacientů a pacientek je slabší. Na druhou stranu může být i velmi vlivný. Jak jsme viděli, je to nakonec často síla životního příběhu, která rozhodne o významu věkové hranice. To, že pár přijde při nehodě o své jediné dítě, je nakonec důležitější než to, jestli daná žena menstruuje, a je tedy přirozeně plodná, jestli jsou statistiky úspěšnosti v její věkové kategorii téměř rovny nule či jestli jsou matky padesátnice společensky přijímané. Síla těchto příběhů ale klesá s četností jejich užívání. Jejich síla je v jejich výjimečnosti, na tom je založena jedna z podob diskurzu individualizace (dopadů). Jakmile by se argumentace „dramatickými“ osudy stala příliš častou, ztratila by svou přesvědčivost.

Podobně odkaz na objektivní fakta přírody, přirozenou a pohyblivou hranici plodnosti žen danou přítomností menstruace, není v současné době tím nejdůležitějším. Úspěšnost léčby u žen nad 40 a zvláště nad 45 let je natolik nízká, že je podle mnohých vlastně jedno, jestli bude hranice definována věkem nebo pohyblivě. I proto je nakonec za rozhodující považována společenská definice legitimní podoby mateřství (rodičovství). Je definována jako rozhodující, neboť odkaz na ní je morálně přijatelnější než odkaz na (ekonomickou) efektivitu léčby. Lze tedy očekávat, že zvýšením úspěšnosti asistované reprodukce, s vývojem nových metod a rostoucí poptávkou ze strany žen, bude důležitost přisuzovaná společnosti spíše klesat. Hlas společnosti může být pak definován i jako diskriminující. Dnes tomu ale tak není.

5.1.5 Vyměříme. Po meči?

Viděli jsme, že popis ženské neplodnosti a některých způsobů její léčby může být různorodý i plný kontroverzí. Naproti tomu popis mužské neplodnosti se nese spíše v neutrálním duchu a takřka v čistě medicínském rámci. Jedinou výjimkou z tohoto pravidla tvořila výše analyzovaná debata nad jednou z nových léčebných metod – ICSI.

¹⁵³ Poukázání na tento rozpor není náhodné, je použito v situaci, kdy se někteří lékaři a etici snaží vyvolat diskusi o nutnosti přijetí specifického zákona o asistované reprodukci, který by dnes poměrně svobodně vyjednávané okolnosti praxe pevně stanovil. Tato diskuse byla iniciována případem posmrtného otcovství, kdy žena žádala o použití spermií svého zesnulého manžela. Klinika, na které si muž léčící se na rakovinu spermie nechal zmrazit, zákrok odmítla s odkazem na možné právní problémy. Žena se obrátila na soud, který vyhrála. Dnes je matkou chlapce, který se narodil dva roky po smrti svého otce. Nad případem se rozproudila diskuse v médiích. Viz např. „Češku oplodní sperma mrtvého.“ 2001. *Blesk* 2. 3. 2001: 12; „Ženu lékaři oplodní spermatem zemřelého manžela.“ 2001. red., *Mladá fronta DNES* 2. 3. 2001: 3; „Lékaři poprvé oplodní ženu spermatem po zemřelém.“ 2001. red., *Mladá fronta DNES* 3. 3. 2001: 4; „Soud povolil umělé oplodnění i po smrti manžela.“ 2001. red., *Lidové noviny* 3. 3. 2001: 3; Holecová, S. 2001. „Žena počne dítě již mrtvého muže.“ *Mladá fronta DNES* 5. 3. 2001: 3; Suchá, V. 2001. „Jaká mají být pravidla pro umělé oplodnění – Zákon už vzniká.“ *Mladá fronta DNES* 28. 4. 2001: 3; Suchá, V. 2001. „Lidský osud se do žádných pravidel nevtěsná.“ *Mladá fronta DNES* 28. 4. 2001: 3.

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

Obecně ale přání neplodných mužů stát se otci – ať už v jakémkoli věku a jakýmkoli způsobem – není zpochybňováno.¹⁵⁴ O čem se tedy v souvislosti s mužskou neplodností píše? Zejména o celkové klesající plodnosti, o úbytku spermií.¹⁵⁵

„Dílem žertem, dílem se skutečnou obavou lékaři prorokují, že za dvacet třicet let budou moci ženy a dívky zahodit antikoncepční pilulky a bez bázně z nechtěného těhotenství se věnovat sexu. Mužů, kteří by je dokázali přivést do jiného stavu během normálního pohlavního styku, zbude totiž v civilizovaných zemích hrstka. Spermioqram ostatních klesne pod magickou hranici schopnosti stát se otcem.“¹⁵⁶

„Muži se nyní nebezpečně blíží k samé hranici plodnosti. „K oplození vajíčka musí být alespoň dvacet milionů spermií v jednom mililitru spermatu. Když je jich méně, není pravděpodobné, že se mezi nimi najde vynikající jedinec, který dokáže prorazit všechny bariéry. A to ještě alespoň polovina spermií musí být normálně pohyblivá, což také nebývá pravidlem,“ vysvětluje Sobotka. Jak spermie ubývají, mají muži čím dál větší podíl na problémech s početím.“¹⁵⁷

Půjde-li vývoj tímto tempem dál, potom podle autorů některých článků relativně brzy vymřeme – po meči – nebo se staneme zcela závislími na asistované reprodukci. I proto mnoho článků apeluje na muže, aby více dbali o své zdraví a způsob života a nesnižovali své vyhlídky na otcovství. Za hlavního viníka současného stavu je však považované zhoršující se životní prostředí, zejména vyšší znečištění.

„Průměrná koncentrace spermií se snížila v letech 1989-2002 z 87 milionů na 62 milionů v jednom mililitru ejakulátu – téměř o třetinu! ... Za posledních deset let se stal mužský faktor dominantním, soudí Mrázek ... Podepisuje se na tom více faktorů: muži jsou vystaveni rostoucímu množství chemikálií, stresů, jejich spermie poškozuje užívání všech druhů drog, obezita, dokonce i příliš těsné kalhoty.“¹⁵⁸

„Za kritickou hranici plodnosti se totiž považuje pět milionů spermií. Kdyby jejich úbytek pokračoval stejným tempem jako dosud, za chvíli by mohli být muži na nule a s normálním rozmnožováním by byl amen. Máme snad pokorně vymřít? To snad ne! Umíme děti plodit i uměle ... vajíčka jsou však nepostradatelná. Letní přemítání laika tak může skončit závěrem, z jehož nevědeckosti asi vědcům zatrne: nevymře lidstvo, vymřou muži. Pozůstalé ženy se nebudou milovat, ale průmyslově klonovat. Děti nebude nosit čáp a vrána, leč paní doktorka. Představa je to děsivá. Pročež vyzývám všechny muže: Zahodte mobily, nepijte, nekuřte, vyhýbejte se horké koupeli, chřipkám a polyesteru. Zachraňte spermie, zachraňte lidstvo! Důležitější poslání pán tvorstva stejně nemá.“¹⁵⁹

¹⁵⁴ Stranou nyní necháváme homosexuální páry (mužské i ženské), kterým se skrze některé technologie asistované reprodukce otevírá cesta ke genetickému rodičovství. Média se tomuto problému věnují pouze okrajově. Více viz Zamykalovou 2002b.

¹⁵⁵ To, že muži někdy bývají v rámci léčby neplodnosti v podstatě redukováni na genetickou informaci, je předmětem několika zahraničních sociologických studií, zejména analýz fungování spermobank. (Viz Daniluk, Webb 1999; nebo Van der Ploeg 1995). Analogicky lze podobnou analýzu redukce žen na jejich (nefunkční) reprodukční orgány nalézt např. u Cussins (1996).

¹⁵⁶ Vopavová, M. 1996. „Jak se přichází do jiného stavu.“ *Mladá fronta DNES* 12. 10. 1996: 1.

¹⁵⁷ Ondřichová, L. 2004. „Mužům ubývá spermií.“ *Mladá fronta DNES* 19. 11. 2004: 4.

¹⁵⁸ Bobůrková, E. 2004. „Plodnost mužů je ohrožena.“ *Mladá fronta DNES* 10. 1. 2004: 12.

¹⁵⁹ Bendová, J. 2001. „Poslání mužů.“ *Mladá fronta DNES* 17. 8. 2001: 3.

5. Mediální reflexe bezdětnosti v české společnosti mezi lety 1994-2004

Vedle těchto popisů „děsivé“ budoucnosti bez mužů ale nacházíme články, které naopak oslavují konec mužské neplodnosti.

„Díky reprodukční medicíně již dnes není mnoho párů, kterým by nebylo možné pomoci. Například téměř neexistují neplodní muži.“¹⁶⁰

„S trochou nadsázky lze například prohlásit, že již téměř neexistují neplodní muži. Pokud totiž v ejakulátu nejsou vůbec přítomny spermie, je dnes už možno použít takové mikrochirurgické metody, pomocí kterých lze spermie získat operativně z tkáně varlat nebo nadvarlat.“¹⁶¹

Zvláštní rozpor či paradox? Nikoli, spíše součást jednoho příběhu, kde na pomoc rostoucímu počtu neplodných mužů přichází asistovaná reprodukce. A jak jsme navíc viděli v jedné z předcházejících ukázek – podíl mužské neplodnosti neroste (jen) absolutně, ale díky lepší diagnostice a úspěchům na poli léčby ženské neplodnosti, se kterou se začínalo mnohem dříve.

Jaký je tedy převažující mediální obraz neplodnosti? „Ženský“ nebo „mužský“? Na jednu stranu je neplodnost stále častěji popisována jako problém mužů – alespoň z hlediska lékařských diagnóz a vývoje nových metod léčby, které se stále více zaměřují na zachování genetické vazby dítěte na otce. Na druhou stranu, z hlediska limitů – ať už těch právně závazných nebo nepsaných a společensky sankcionovaných - je česká mediální diskuse o neplodnosti v mnoha ohledech diskusí o ženách. Ukazuje se, že – společnost, věda a koneckonců i příroda, přijmeme-li dělení běžné v člancích – mnohem více limitů váže na ženy. Sice se stále více píše o rostoucí mužské nikoli ženské neplodnosti, na druhou stranu zdaleka ne každé mateřství (touha po něm, způsob jeho dosažení) je považováno za legitimní. Na otcovství nejsou kladeny zdaleka takové nároky. Část těchto limitů je fixována zákonem, část je výsledkem nepsaného konsensu mezi klinikami. Speciální zákon o asistované reprodukci, který by léčbu neplodnosti upravoval, však v ČR nemáme. Jeho zavedení, resp. novelizace existujících podzákonných norem je v médiích diskutována od poloviny 90. let.

5.1.6 Zrození podle paragrafů

Takřka ve všech těchto citovaných člancích je neplodnost různými strategiemi propojena s nemocí. Navazující otázka zní, jaká z těchto neplodností je chápána jako taková nemoc, která by měla být hrazena ze zdravotního pojištění. Která si zaslouží solidaritu ostatních pojištěnců. „Kam sahá hranice nemoci?“, ptá se v jednom článku Martina Riebauerová, když popisuje neplodnost jako nepřirozenou patologii, jako situaci těch, kdo „prohrávají v boji s přírodou“. I příroda tak může být konstruována jako nepřirozená a patologická.

„Rozvoj lékařské vědy, stále dokonalejší v možnostech stvořit lidskou bytost, zdokonalit ji zášahem do genů či prodloužit jí život, je fascinující. A zároveň z něj běhá mráz po zádech. Otázky, jež navozuje, nejsou jen etické, ale i ekonomické ... ptejme se, čím vším můžeme a také chceme být jako plátcí povinného pojištění solidární s těmi, kteří prohrávají v boji s přírodou ... neschopnost počít dítě

¹⁶⁰ Rybáková, A. 1999. „Každé sté dítě je počato ve zkumavce.“ *Hospodářské noviny* 23. 11. 1999: 4.

¹⁶¹ Rybáková, A. 1998. „Naděje zrozená ve zkumavce.“ *Magazín Slovo* 1998 (30): 4-5.

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

neohrožuje život, umělé oplodnění zase není léčbou. Máme se však zcela otočit zády k těm, jimž příroda nepřála a pro něž je představa nemít dítě totéž, co pro jiné nemoci dýchat?¹⁶²

Tento článek byl publikován v roce 1996. Tehdy se na ministerstvu zdravotnictví projednávalo, co vše má být hrazeno ze zdravotního pojištění. Chvíli to vypadalo, že nejen antikoncepce, ale i asistovaná reprodukce ztratí status léku, respektive léčebné metody, bude definována jako nadstandard a plně hrazena pacienty. Lékaři protestovali a nakonec se naopak podařilo zvýšit počet do té doby hrazených cyklů ze dvou na tři, resp. tři a čtvrtý neúplný. Jak píše autorka – neplodnost sice neohrožuje život a vzato do důsledku asistovaná reprodukce není léčba – ale touha po dítěti si zaslouží naši pomoc. Pomoc společnosti a státu.

Role státu v léčbě neplodnosti není zdaleka vyjasněná. Apel na jeho větší zapojení se v tisku začal objevovat až ke konci 90. let a to zejména v otázce rozšíření definice standardní léčby, která by mohla být hrazena z veřejného zdravotního pojištění. V otázce zavedení speciálního zákona, který by nahradil dnes flexibilně vyjednávaná pravidla praxe asistované reprodukce, nejsou hlavní aktéři – tj. zejména lékaři – zajedno.

Stát je mobilizován zejména skrze širší pojetí neplodnosti jako nemoci. Nejenže je neplodnost nemocí orgánů (těla), nepřírozeným stavem soužití muže a ženy, je to především „epidemie neplodnosti“? V novinách velmi často čteme tyto a podobné titulky¹⁶³: „Plodnost mužů se prudce snižuje“, „Početí? Stále větší problém“, nebo „Neplodných párů stále přibývá“. Neplodnost je (v kontextu stárnutí populace) socioekonomický problém, stát by proto její léčbu měl podporovat. Zde opět dochází k propojení s diskusí o nízké porodnosti.

„Neplodnost není pouze problémem daného páru, ale jde o širší socioekonomický problém. „Musíme myslet na budoucnost a investovat do ní. Bude-li málo dětí, bude jednou i málo pracovních sil. Kromě toho se o bezdětné páry bude muset postarat stát“, vysvětlil emeritní profesor univerzity v Tel Avivu, Bruno Lunefeld.“¹⁶⁴

„Zatímco biologické problémy spojené s asistovanou reprodukcí se někdy řeší až s převratnou rychlostí, vývoj věd společenských včetně právních vázne ... Ročně v ČR přibývá deset tisíc neplodných párů. I když to samozřejmě není hlavní důvod rekordně nízké porodnosti, stát by měl podpořit svůj zájem na zvýšení porodnosti a na pomoci rodinám štedřejší účastí při úhradě léčby. Počet zemřelých je u nás vyšší než počet narozených, takže vymíráme. Ani za války se u nás nerodilo tak málo dětí jako v současné době. Díky asistované reprodukci lze k biologickému potomkovi dopomoci jen těm, kdo jsou bezdětní nedobrovolně. Ukazuje se však, že jich je stále víc, což jen podtrhuje význam oboru.“¹⁶⁵

¹⁶² Riebauerová, M. 1996. „Kam sahá hranice nemoci.“ *Mladá fronta DNES* 6. 5. 1996: 13. Viz také „Úředníci uvažují, co pacient zaplatí.“ 1996. red., *Mladá fronta DNES* 24. 6. 1996: 8; „Pacienti patrně nebudou zatím platit o mnoho víc.“ 1996. red., *Lidové noviny* 29. 6. 1996: 11; Riebauerová, M. 1996. „Parlament nemůže řídit zdravotnictví.“ *Mladá fronta DNES* 9. 7. 1996: 12.

¹⁶³ Grosmanová, M. 2001. „Plodnost mužů se prudce snižuje.“ *Lidové noviny* 14. 8. 2001: 14; Lesková, I. 2001. „Početí? Stále větší problém.“ *Mladá fronta DNES* 9. 5. 2001: 1; Kobesová, J. 1998. „Neplodných párů stále přibývá.“ *Lidové noviny* 17. 2. 1998: 6.

¹⁶⁴ „Dvě procenta dětí v ČR se rodí díky asistované reprodukci.“ 2000. red., *Metro* 29. 2. 2000: 8.

¹⁶⁵ Rybáková, A. 1998. „Neplodnost už není noční můrou.“ *Hospodářské noviny* 25. 8. 1998: 6.

5. Mediální reflexe bezdětnosti v české společnosti mezi lety 1994-2004

„Epidemie neplodnosti“ není jen problémem jedinců, stále silnější měrou se podílí na klesající porodnosti. Už proto by stát do její léčby měl podle citovaných lékařů více investovat. Stát, ministerstvo či poslanci ale nemají být hlavními rozhodovateli. Rozhodovat by měla veřejnost. Nebo spíše, za (laickou) veřejnost by měli rozhodovat odborníci - lékaři.

„V přehršli otazníků je rozhodně jisté jedno. Je nedůstojné, aby hledání odpovědi na ně bylo ohraničeno teritoriem ministerských pracoven. V nich se už sice jedná, ale jak se ukázalo, právě v případě antikoncepce a umělého oplodnění, veřejnost o tom málem ani neví.“¹⁶⁶

„Otázka zůstává, zda je parlament k projednávání takového problému (speciální zákon o AR) vůbec to pravé místo. Demokracie má své meze. V parlamentu sedí laici, kteří se zabývají nejméně stovkou jiných důležitých věcí ... ne všichni si uvědomují, že rozhodnout o umělém těhotenství může být těžší, než třeba rozdělit republiku.“¹⁶⁷

„Demokracie má své meze“. To jsou silná slova. Jinými slovy – o vědě se nehlasuje. Politici jsou v tomto případě laiky, kteří nedisponují tím pravým věděním a kompetencemi rozhodovat. Vztahy v trojúhelníku politici – veřejnost – experti jsou v případě léčby neplodnosti pojednány způsobem typickým pro českou mediální arénu. Jakmile se jedná o problém nějak související s vědou, pak již politici nejsou dostatečnými reprezentanty občanů, svých voličů. Rozhodování o asistované reprodukci nemá být politické, ale (čistě) expertní. Role veřejnosti ve většině článků spočívá v pasivním přijímání informací od expertů.

Často uváděným důvodem pro převahu expertního rámování nad politickým je odlišný a oddělený vývoj vědy a společnosti. Vedle „závratné rychlosti“ řešení biologických problémů je tu „váznutí“ při řešení souvisejících otázek společenských a právních. Toto zaostávání společnosti za vědou je jedním z důsledků diskurzivní strategie konstruujících vědu, společnost a přírodu jako tři oddělené oblasti (diskurz jednoho hlasu). Role vědy jako reprezentantky přírody je přitom nadřazena společnosti. Věda (asistovaná reprodukce) se s přírodou vždy nějak „dohodne“. A lidský řád se musí přizpůsobit, jak se píše v jednom z článků:

„České zákony se musí poopravit. Oplodňovací schopnost mužů výrazně klesá, ženy mají problémy otěhotnět. Abychom nevymřeli, abychom se nemuseli vzdát touhy předávat své geny dál, děti, ze zkumavky ... bude stále přibývat. I tak to budou lidé jako všichni ostatní – stvoření ze spermií otce a vajíček matky. Ani od sebelepších zákonů si však nemůžeme slibovat, že dokážou postihnout každý lidský osud. Ne každé jedinečné zrození člověka se totiž dá vtěsnat do regulí ... věda bude vždy krok před zákony. Vždy budou její současníci řešit nějaké etické, právní, filozofické spory. Vždy se budou ptát, jak moc smí člověk fušovat přírodě či Stvořiteli do exkluzivních práv ... Z řádu přírody či Stvořitele jakkoli umělé početí z muže a ženy nevybočuje. Lidský řád se musí pouze přizpůsobit.“¹⁶⁸

¹⁶⁶ Riebauerová, M. 1996. „Kam sahá hranice nemoci.“ *Mladá fronta DNES* 6. 5. 1996: 13.

¹⁶⁷ Čermák, M. 1995. „Děti z montážní linky. Léčba neplodnosti se potýká s etickými i legislativními problémy.“ *Nedělní Příloha LN* 8. 7. 1995: 10-11. Autor článku parafrázuje jednoho z českých lékařů, ředitele soukromého centra asistované reprodukce. Tímto úryvkem celý článek končí, je součástí jeho pointy.

¹⁶⁸ Bendová, J. 2001. „Chtěné děti.“ *MF Dnes* 8. 4. 2001: 8. Článek vyjadřuje stanovisko redakce.

5.1.7 Shrnutí

Jaký obraz biologické bezdětnosti – neplodnosti – česká média prezentují? A čí hlas je v diskusi nejsilnější? Diskuse o neplodnosti je diskusí o hranicích její léčby (asistované reprodukce). Problematika alternativních řešení bezdětnosti – např. adopce – je vytlačena na okraj zájmu. Je to diskuse o hranicích přirozeného (způsobu rozmnožování) a o hranicích legitimního (rodičovství).

Neplodnost ve smyslu biologické bezdětnosti je definována jako nemoc zasluhující si solidari- tu zdravých pojištěnců, a asistovaná reprodukce se tak stává legitimním způsobem léčby a hlavním obsahem článků. Zpočátku líčená jako revoluční a ne-přirozená technologie se postupně mění na technologii rutinní a vlastně přirozenou, protože nabízející bezpečný způsob reprodukce. Diskurzivně je tento přerod budován zejména skrze rétorické strategie, které jsme nazvali diskurzem přirozenos- ti a diskurzem jednoho hlasu. Příroda, věda a společnost v člancích vystupují jako oddělené entity s vlastními pravidly (a zájmy). Jako takové se mohou různě „obcházet“, „předbíhat“ a „překonávat“. „Umělé“ oplodnění je popisováno jako „přirozené“, protože umožňuje naplnění touhy po dítěti, „pomá- há přírodě“, nejde proti ní. Léčba neplodnosti překonává hranice přirozenosti, nebo je spíše redefinu- je. Příroda a přirozené jsou dnes (i) výsledkem práce laboratoře. Nemít děti je proti „přirozenosti“, mít je za pomoci stále sofistikovanějších medicínských technologií naopak „přirozené“ je. Dá se říci, že v tomto smyslu mediální re(prezentace) významně pomáhají etablovat se jednomu lékařskému oboru a ovlivňují veřejné mínění směrem k jeho přijímání.

Neplodnost má také svou ženskou a mužskou stránku a oběma je v tisku věnována přibližně stej- ná pozornost. Zatímco popis, (příčin) mužské neplodnosti a její léčby zůstává v podstatě čistě medi- cínský, na ženskou neplodnost, resp. na způsoby a možnosti jejího překonání je kladeno více limitů, a to i společenských. Na druhou stranu lze zaznamenat i takové popisy – využívající specifičnosti biografii zainteresovaných žen – které signalizují možnost změny. Média tak vlastně testují připrave- nost veřejnosti na případné zavedení nových způsobů (asistované) reprodukce. Kromě této rétorické strategie (diskurz individualizace) je dále používán již zmíněný diskurz přirozenosti, konstruuje jak přírodu, tak „novou přirozenost“ asistované reprodukce.

Ale probíhá vůbec o problematice neplodnosti a její léčby veřejná diskuse? Spíše nikoli. To, co nacházíme na stránkách tisku, je zejména více či méně uzavřená diskuse expertní a dále jednostranné působení expertů na laiky ve smyslu jejich informování. Je-li hlas veřejnosti kritický, je často v člán- cích „demonizován“ jako iracionální a neopodstatněný strach z nového a neznámého, jako nepochop- ení laiků. To, že diskuse ve smyslu výměny názorů různých skupin u nás prakticky neprobíhá, je mimo jiné i tím, že zde „provokatéři“ typičtí v jiných zemích - katolická církev ani např. feministické hnutí u nás nemají silnou pozici.¹⁶⁹

Nejsilnější ve smyslu nejviditelnější je tak v definici problému neplodnosti hlas lékařů a vědců. Jejich nejsilnějším „spojencem“ je nemoc. Neplodnost jako nemoc – nemoc jako spojenec. Zejména pak „epidemie neplodnosti“, která umožňuje na svoji stranu získat stát či veřejné mínění. Převaha

¹⁶⁹ V posledních letech se začínají více objevovat internetová diskusní fóra, ať už v reakci na publikované články nebo samostatná. Zde lze pozorovat zárodky veřejné diskuse. Tu však prozatím necháváme stranou a budeme se jim věnovat v budoucnu v samostatné analýze.

5. Mediální reflexe bezdětnosti v české společnosti mezi lety 1994-2004

lékařů v článkách o neplodnosti je důsledkem medikalizace problému (biologické) bezdětnosti a je také ukázkou typického způsobu (českého) referování o vědě.¹⁷⁰

Nejen praxe klinik a podoba zákonů tedy ovlivňují osudy (nechtěně) bezdětných. Média – to, o čem a jak píší – významně přispívají k tomu, jak definujeme neplodnost, jak chápeme legitimní rodičovství, co považujeme za přirozené.

5.2 Mediální obraz nízké plodnosti a porodnosti

V tomto textu se budeme věnovat bezdětnosti „sociální“. Bezdětnosti, která je důsledkem volby určitého životního stylu, jak se často dočteme. Píše se také o změnách v hodnotovém žebříčku mladé generace, mluví se o napětí mezi kariérou na jedné a rodinou na druhé straně. Debata o bezdětnosti ve smyslu snižující se porodnosti je na témata a motivy bohatá. Těm klíčovým z nich se budeme na dalších stránkách věnovat podrobněji.

Nejdříve se ale pokusíme navázat na předcházející kapitoly malým srovnáním, či propojením. Jestliže debata o biologické bezdětnosti je převáděna na referování o technologiích asistované reprodukce, pak debata o poklesu porodnosti jako takovém se realizuje v několika navzájem propojených diskusích. A stejně tak, jako asistovaná reprodukce redefinuje neplodnost a neplodné, tak podobný efekt má i převádění problematiky snižující se porodnosti do diskuse o stárnutí populace a kolapsu důchodového systému, do diskuse o vymírání českého národa a kultury nebo do diskuse o „kariérychtivých“ ženách, hédonistických a sobeckých mladých lidech či do diskuse o špatných socioekonomických podmínkách a státu bez koncepce prorodinné politiky.

Rámování diskuse je i zde často v rukou expertů, tentokrát z různých oborů sociálních věd (demografie, sociologie, politologie, psychologie, ekonomie). Slovo dostávají ale i lékaři – porodníci. Téměř v každém článku jsou citováni někteří z nich, jejich prognózy, analýzy, statistiky. Opakuje se hrstka jmen – Kučera, Rychtaříková, Aleš (demografové), Možný, Rabušic, Večerník (sociologové). Ovšem na rozdíl od (v podstatě) „čistě“ vědeckého rámování debaty o neplodnosti, je problematika nízké porodnosti i významným politickým tématem. Je předmětem prohlášení lídrů vládnoucích stran i opozice či tématem analýz politologů. Tato diskuse je politická i v méně tradičním slova smyslu – výměny názorů o dělbě rolí mezi muži (otci) a ženami (matkami), o okolnostech každodenního života, které mohou založení rodiny ztěžovat či být jeho alternativou, nejsou o nic méně politické než předvolební sliby či komentáře kroků vlády.¹⁷¹ Diskuse o bezdětnosti tedy není jen expertizována, ale také politizována.

V úvodu kapitoly o neplodnosti jsme představili normativní „příběh“ reprodukce, který nové medicínské technologie významným způsobem tvarují a upevňují. Analýzu debat o bezdětnosti můžeme rovněž zahájit jakýmsi rámuujícím příběhem. Jeho různé podoby a části lze mezi řádky i více

¹⁷⁰ Podobu textů samozřejmě ovlivňují jejich autoři. Téma neplodnosti a její léčby (a další medicínská a vědecká témata) mají často v jednotlivých novinách na starosti určité osoby, které svým přístupem ovlivňují způsob zpracování tématu.

¹⁷¹ Politizována je i debata o biologické bezdětnosti (neplodnosti), i když to na první pohled nemusí být tak patrné.

Fenómén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

či méně explicitně číst v mnoha publikovaných článcích. Je to vlastně docela podobný příběh. Mohl by znít třeba takto:

„Dříve se lidé brali v mnohem nižším věku a brzy po sňatku také měli děti. Mimo jiné i proto, že nebylo tolik rozšířené používání antikoncepce. Dnes mladí lidé uzavírání manželství i rození dětí odkládají do stále vyššího věku. Mají mnohem více možností, jak prožít svůj život. Společenské změny ale nepřinesly jen nové svobody – možnost cestovat, studovat, budovat kariéru – ale také (staro)nové limity. Mladí lidé mají problém sehnat dostupné bydlení a sehnat a udržet si zaměstnání. Roste počet párů, které z mnoha různých důvodů zůstávají bezdětné. Odborníci se neshodnou, zda za tímto vývojem stojí spíše neutěšená sociální a ekonomická situace, nejistota mladých párů nebo změna hodnotového žebříčku směrem k individualismu a vývoj kopírující západní trendy. Podobně rozdílné názory panují v tom, zda do procesu rozhodování o založení rodiny má zasahovat stát skrze různá propopulační opatření. Někteří dnešní mladou generaci odsuzují jako sobeckou, jiní ji chápou jako generaci, pro níž je obtížnější zakládání rodiny, než tomu bylo dříve. Každopádně se všichni shodují, že změny reprodukčního chování budou mít dalekosáhlé důsledky do budoucna. Populace stále stárne a stávající systém důchodového pojištění založený na mezigenerační solidaritě se brzy stane neudržitelným. Než doufat, že lidé začnou opět mít tři a více dětí a zvrátí tak vymírání české populace, bude zřejmě nutné mnohem více otevřít zemi přistěhovalcům, reformovat důchodový systém a obecně připravit společnost na její ‚zestárnutí‘ jako na přirozený jev.“

V tomto modelovém příběhu se objevuje hned několik paralelně se rozvíjejících motivů a témat. Než se budeme věnovat těm nejzajímavějším z nich, přibližme si nejdříve obecné charakteristiky debaty, její vývoj v čase.

5.2.1 Od naděje ke skepsi

Zaměříme-li se na období po roce 1989, pak se články o klesající porodnosti objevují od samého počátku devadesátých let. Jeden z prvních „varovných“ článků vyšel v dubnu 1992 v týdeníku Prostor. Jmenoval se „Nechte maličkým přijít ... pokud budeme dnes lehkomyšlní, můžeme být zítra slabomyšlní.“ Autor v něm komentuje pokles počtu narozených dětí v roce 1991.¹⁷² Text začíná těmito slovy:

„Bez nějaké laciné touhy po senzaci musím napsat, že je to trochu šok. V loňském roce se v ČSFR narodilo necelých 208 tisíc dětí, což je vůbec nejmenší počet, jaký byl v Československu zaznamenán od vzniku republiky. Co tento zarážející fakt signalizuje? Je to jenom obyčejná náhoda nebo jakási předzvěst velké změny v myšlení mladých lidí?“

Následuje výčet čísel, kolik lidí se narodilo v roce 1922, 1937, 1947, 1958 či 1974.

„Všechny tyto zarážející skutečnosti je třeba si uvědomit, pokud se chceme zamyslet nad tím, co se vlastně loni stalo.“

¹⁷² Hušek, P. 1992. „Nechte maličkým přijít...“ Prostor 16. 4. 1992: 3.

5. Mediální reflexe bezdětnosti v české společnosti mezi lety 1994-2004

„Co se to stalo?“, ptá se autor. Na počátku 90. let nikdo – ani na pomoc přivolaný demograf – nečekal, že reakce lidí na změnu společenských podmínek bude tak razantní a následování vývoje západu tak rychlé.

„Dá se bohužel vyzorovat, že rozvinuté tržní hospodářství a s ním související životní styl příliš nepřejí rození dětí,“ pokračuje Dr. Aleš a má pravdu. Svobodné podmínky člověku nabízejí daleko větší škálu životních možností než za totality.

Autor uzavírá svůj článek slovy: „Můžeme říci, že vykračujeme do Evropy. Některé děti přitom necháváme doma.“ Už od prvních článků je zřejmé, že hodnocení klesající porodnosti a rostoucí bezdětnosti je převážně negativní. Je to stav, který by bylo žádoucí změnit. Nebo přesněji – je popisován se směsicí obav i smutku, mísí se zde pocity pochopení pro mladou generaci s jejím poměrně příkrým odsuzováním. Konstatování „vědeckých“ fakt o neúprososti vývoje jde často ruku v ruce s morálními až moralistními úvahami o konzumerismu a sobectví mladých.

Od této chvíle budou velmi podobně strukturované články vycházet každý rok. Každý rok bude rokem, kdy se narodilo nejméně dětí v české (československé) historii, každý rok se bude rodit méně a méně dětí. Statistiky vyjadřující míry porodnosti, sňatečnosti a rozvodovosti, počet ročně narozených dětí, podíl dětí a důchodců v populaci – i tato čísla se budou rok co rok opakovat. Tento empiricistní diskurz, se kterým jsme se setkali už při analýze debat o neplodnosti, je i zde velmi vlivný a přesvědčivý. Dodává popisům fakticitu, nezpochybnitelnost, pevnost, nádech vědeckosti. Čísla přece nelžou. Navíc grafickou podobu mnoha článků určují různé tabulky a grafy – klesající křivky porodnosti, rostoucí křivky rozvodovosti a počtu lidí v důchodovém věku.

„V loňském roce se narodilo nejvíce dětí od roku 1995 – 93 685. Ani to však nestačí a jako národ stále vymíráme. Loni totiž zemřelo o 17,6 tisíce více osob, než kolik se narodilo dětí. Mírný nárůst počtu obyvatel Česka tak zachraňují jen přistěhovalci ... 28,5% dětí se narodilo mimo manželství.“¹⁷³

Stejně tak se budou opakovat komentáře a analýzy demografů, sociologů a dalších odborníků. A také fotografie malých dětí a miminek, které svou velikostí a svým umístěním textu článku často dominují. Od samého počátku zde krystalizuje poměrně stabilní forma popisu situace, objevují se hlavní aktéři, hlavní způsoby vysvětlení. Objevují se první obavy ze stárnutí populace, z vymírání národa. Objevuje se také tendence feminizovat problém bezdětnosti – mnohem častěji se píše o ženách odkládajících mateřství, nikoli o mužích odkládajících otcovství. Feminizaci diskurzu bezdětnosti se budeme podrobněji věnovat v jedné z dalších podkapitol.

„M. Kučera se domnívá, že i u nás se ženy budou rozhodovat mezi dětmi a kariérou, dobře vybaveným bytem či dovolenou u moře. Dítě je totiž brzdi v ambicích a zájmech.“¹⁷⁴

V člancích však lze stále nalézt „nadějný“ tón – v první polovině devadesátých let je jedním z převažujících vysvětlení změna režimu otevírající nové možnosti realizace a vedoucí k odkládání rození

¹⁷³ Vavroň, J. 2004. „Děti se loni narodilo nejvíce od 1995.“ *Právo* 26. 3. 2004: 6.

¹⁷⁴ Blažková, J. 1993. „Prognóza pro příští století: Méně dětí, delší život.“ *Lidové noviny* 16. 7. 1993: 8, sekce Společnost. Podtitul – „Potomci nebo kariéra?“

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

dětí do vyššího věku. Teprve když se tyto naděje a prognózy nenaplní, začíná – od druhé poloviny 90. let – přibývat článků, které jsou jednak stále kritičtější k chování mladé generace a dále začínají více rozebírat možná řešení situace, roli státu a politiků, dopady stárnutí populace.

„Pokud se nebudou rodit děti, tak na starší generaci v důchodu nebude mít kdo pracovat. Rodina je základ státu, ale i ekonomickou podmínkou, aby mohla tržní ekonomika vůbec fungovat ... Rozhodnutí mít dítě a založit rodinu se často musí prosazovat proti společenským podmínkám, což vyžaduje velmi silnou motivaci.“¹⁷⁵

„Vzděláváme se, honíme kariéru, peníze, cestujeme a vůbec žijeme svobodně. Někdy jenom to. Ne každý umí se honit za tím či oním. A založit rodinu je v současném světě dokonce přepych, ne-li překážka.“ Nebo je to jinak? „My porodníci neovlivníme klesající porodnosti. To může pouze stát a tato otázka patří politikům.“¹⁷⁶

Na přelomu tisíciletí a zejména pak v letech 2002-2004 přibývá více analytických článků. V této době už je poměrně jasné, že trend snižování porodnosti se nezvrátí a to i přes její mírný nárůst v roce 2004. Jen některá odložená rodičovství byla realizována. Na stránkách hlavních českých deníků – *Mladé Fronty DNES* a *Lidových novin* – v těchto letech probíhaly zajímavé výměny názorů mezi politiky, žurnalisty, politology, spisovateli a dalšími veřejně činnými osobami.¹⁷⁷ Téměř každý polemický článek na téma snižující se porodnosti/bezdětnosti je doprovázen diskusí čtenářů a narůstá počet internetových diskusních fór.¹⁷⁸

Jak již naznačily první citace, debata o bezdětnosti má několik základních rysů či témat, kterým bychom se chtěli více věnovat. Prvním a hlavním z nich je dvojí hodnocení motivů a jednání mladé generace. Dalším pak kritika role státu a národnostního rámování debaty. Posledním je přenášeni zodpovědnosti za bezdětnost na ženy a zároveň kritika této „feminizace“ problému.

¹⁷⁵ Vavroň, J. 2002. „Politici chtějí podnitit rodiny, aby měly děti.“ *Právo* 1. 3. 2002: 4.

¹⁷⁶ Štompf, P. 1997. „Konec Slovanů v české kotlině.“ *Večerník Praha* 8. 8. 1997: 12-13.

¹⁷⁷ Do debaty se zapojili např. Jiří Pehe, Eva Hauserová, Petr Zídek (žurnalista), Milan Kučera, Vladimír Špidla, Miloslav Kalousek, Jiří Karas a další. Více viz níže.

¹⁷⁸ Viz např. diskuse o bezdětnosti na <<http://www.christnet.cz>>, <<http://www.zena-in.cz>> aj. Obecně lze říci, že základní témata i diskurzivní praktiky jsou na internetových fórech shodné jako v publikovaných článcích. Co se liší, je míra konkrétnosti a detailů. Diskusní fóra většinou obsahují výměny mezi postupně se formující skupinou účastníků (mezi 5-20, maximálně 30). Ti se většinou rozdělí na dvě polemizující skupiny, případně vzniká třetí – „usmiřovací“ skupina. Na rozdíl od článků se zde setkáme s konkrétními příběhy lidí, s argumenty založenými na každodenních zkušenostech, nikoli pouze na statistikách a prognózách. Některá fóra jsou navíc dlouhodobě aktivní, např. na <<http://www.zena-in.cz>> probíhá již rok debata o tom, v jakém věku je nejvhodnější mít dítě (dětí). Této debaty se účastní pouze ženy a velmi záhy byla debata převedena na otázku, zda vůbec mít děti a proč. Jádro diskutujících tvoří skupina asi 10ti žen, dalších 30-40 účastnic se během roku postupně obměnilo. Jak jsme ale již zmínili výše, internetové diskuse budou předmětem samostatných analýz a zde se jim budeme věnovat jen okrajově.

5.2.2 Hodnocení mladé generace

Jak jsme viděli, již v prvních člancích se objevují názory odborníků - demografů. Postupně se přidávají další: sociologové, politologové, ekonomové, psychologové. A právě hlas těchto aktérů je v debatě slyšet nejvíce, právě oni (a ony) určují, co je důležité, co do debaty patří a co ne, kde hledat vysvětlení. Někteří z nich sice píšou články i sami, v naprosté většině případů jsou však do článku „vtaženi“ jejich autory, tedy novináři.

Jedním z důsledků této expertizace problému bezdětnosti je neustále se objevující dvojí vysvětlení změn reprodukčního chování mladých lidí. Každé z nich má „svou“ skupinu odborníků, která ji zaštiťuje. Fungují však již nezávisle na expertech, kteří je vytvořili. Podle první teorie je zde nemalá část párů, které by dítě chtěly, ale nemohou si je pořídit (zejména) kvůli zhoršení sociálních a ekonomických podmínek. Pro nemalou část mladých lidí je obtížné ne-li nemožné sehnat dostupné bydlení a (zejména v některých regionech) je velmi těžké najít a udržet si práci. Tuto teorii v médiích zastává část demografů (často bývá takto citována např. Rychtaříková). Její zastánci také mnohem více volají po zásazích státu. Nejedná se ale rozhodně o výlučný příklon pouze k jednomu typu vysvětlení, ale spíše o míru důrazu na jedno z nich. Ovšem je nutné si uvědomit, že demografové, sociologové a další odborníci nebývají většinou samostatnými autory článků, ale jsou citováni novináři.

Podle druhé teorie (kterou v člancích zastává většina k této diskusi často oslovovaných sociologů, např. Rabušic, Možný) mladí lidé pouze s určitým zpožděním následovali trendy, které na západě začaly už v 60. letech. Mluví se o tzv. druhé demografické tranzici, pro kterou je typické např. snížení počtu narozených dětí a zvýšení věku prvorodiček. Změna režimu tuto demografickou změnu v ČR nepřinesla, ale tento proces pouze urychlila a „radikalizovala“. Dnešní mladá generace má mnohem více možností, jak naložit se svým životem. Založení rodiny je odsouváno do stále vyššího věku a přednost dostává budování kariéry, cestování, volný čas. Mladí lidé také kladou větší důraz na zajištění kvalitního zázemí – zejména bydlení. Podle některých se tento trend silněji projevuje u žen, jejichž postavení na trhu práce je mateřstvím (byť jen potenciálním) ohroženo. Zastánci této teorie považují zásahy státu spíše za nežádoucí resp. nikoli za rozhodující motiv k rozhodování mladé generace.

Ve většině analyzovaných článků se objevují oba typy vysvětlení. Od druhé poloviny 90. let začíná jako hlavní stále více převažovat vysvětlení druhé.

„Zasáhlo nás to, čemu se říká moderní (západní) styl života. Mladí lidé, mladé páry mají jiné hodnoty, jiné šance. Už neplánují svůj život výlučně z hlediska dítěte. Chtějí cestovat, studovat, budovat kariéru, užívat si. Ženy se touží uplatnit ve své profesi podobně jako muži. Odborníci se proto domnívají, že i kdyby v uplynulých letech životní úroveň mladých rostla, bylo by dost bytů, počet dětí by se nijak zvlášť nezvýšil.“¹⁷⁹

„Čím dál víc se mezi mladými rozmáhá přání nemít děti vůbec, případně jen jedno. Chtějí cestovat, dělat kariéru a být v pohodě. Děti? Jestli, tak až kolem třicítky, až si všeho užijeme, a hlavně se zajistíme a zabydlíme. Proč? Především jsme se přizpůsobili trendu západní civilizace. Ta dospěla do

¹⁷⁹ Bendová, J. 1999. „Ani vláda, jen my sami.“ *Mladá fronta DNES* 2. 9. 1999: 10.

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

stavu, kdy středem všeho je jedinec, nejvyšší hodnotou jeho osobní uspokojení, svoboda a nezávislost - a to i nezávislost na odpovědnosti za blízké.“¹⁸⁰

Socioekonomické limity (zejména bytová situace) stále zůstávají ve hře, většina komentátorů však dodává, že i přes zlepšení bytové politiky by se (zřejmě) více dětí nenarodilo. Narůstá ale také rozdílnost hodnocení těchto „nevyhnutelných“ změn. Proti sobě stojí ti, kdo považují tento vývoj za hodnotově spíše neutrální, a ti, kteří chování mladé generace odsuzují jako sobecké. Negativní hodnocení začíná postupně převažovat. Podívejme se nyní, jakými diskurzivními strategiemi získává tento popis situace převahu a přesvědčivost. V roce 2004 proběhly v denících *Mladá fronta DNES* a v *Lidových novinách* na dané téma zajímavé debaty mezi „intelektuály“, můžeme-li pod tuto nálepku shrnout skupinku diskutujících zahrnující politology, demografy, spisovatele, novináře a politiky. Do diskuse (nad internetovými verzemi článků) se zapojili i čtenáři – veřejnost.

Debata v *Lidových novinách* probíhala od února do března a zahájila ji úvaha Jiřího Pehe nazvaná „Podivná debata nad vymíráním Čechů“. Autor v ní mimo jiné píše:

„Ještě nikdy se neměli Češi tak dobře jako nyní. Důvod je přesně opačný: konzumeristická přesycenost, doprovázená prachobyčejným sobectvím. Plus rozpad tradičních hodnot, které stavěly rodinu na první místo. Je to snad jen náhoda, že Češi jsou v Evropě pravděpodobně nejméně nábožensky založený národ a zároveň mají nejnižší porodnost? Je neupřímné na jedné straně vyznávat konzumerismus a vypjaté uspokojování individualistických potřeb ‚teď‘ a ‚tady‘ a zároveň se děsit vymírání vlastního národního společenství, které taková filozofie plodí. Nelze chtít všechno.“¹⁸¹

Hodnocení situace je negativní. Snižující se porodnost je kladena za vinu dnešní mladé generaci, jejímu individualistickému až sobeckému a konzumnímu stylu života, který převážil nad vírou a tradičními hodnotami rodiny. Rostoucí kritika ovšem nezůstala bez odezvy a tak začíná přibývat i obranných článků. Diskuse se začíná vyhraňovat. Jako první reagovala Eva Hauserová, která namísto odsudku mladé generace navrhuje zaměřit svou pozornost na ženy:

„Místo různých úvah o vzrůstající síle konzumerismu a sobectví nebo o ztrátě rodinných hodnot a rozpadu rodiny, způsobených zlými ateisty, je možná užitečně se podívat, jak žijí skutečné, konkrétní ženy. Popřípadě se jich zeptat, proč odkládají mateřství na později a omezují se na jedno dítě ... Jistě ne proto, že větší počet dětí znamená omezení životního standardu, nebo aspoň ne v první řadě proto. Hlavním důvodem je skutečnost, že mateřství ženě znemožní jiné způsoby seberealizace.“¹⁸²

S „Obranou bezdětných“ následně přichází přímo jeden z novinářů *Lidových novin*, Petr Zídek.

„Rozhodování ‚mít či nemít‘ se ovšem odehrává ve společnosti, která nabízí každému téměř bezbřehé množství možností, jak smysluplně prožít svůj život. Mít dítě je pouze jednou z těchto možností. Homogenní společnost a patriarchální rodina, v nichž byli bezdětní sociálně marginalizováni, se již jistě nevrátí. Nejhloupější možný přístup, který k fenoménu bezdětnosti můžeme zaujmout, je

¹⁸⁰ Bendová, J. 2003. „Bude nás jen pět milionů?“ *Mladá fronta DNES* 9. 10. 2003: 8.

¹⁸¹ Pehe, J. 2004. „Podivná debata o vymírání Čechů.“ *Lidové noviny*, rubrika Úhel pohledu 5. 2. 2004: 1 a 10.

¹⁸² Hauserová, E. 2004. „Přestaňme oddělovat rodinu od práce, jinak tichá stávka žen neskončí.“ *Lidové noviny*, rubrika Úhel pohledu 21. 2. 2004: 1 a 10.

5. Mediální reflexe bezdětnosti v české společnosti mezi lety 1994-2004

moralizování ... Rodičovství je otázka volby a k odmítání dětí existuje mnoho dobrých a úctyhodných důvodů. Přestaňme se proto rozhořčovat nad sobectvím mladé generace a začněme respektovat, že každý má právo zařídit si vlastní život podle svého.“¹⁸³

Toto je jedna z mála skutečně silných argumentací na podporu (čistě) individuálních rozhodnutí v otázkách volby životního stylu a založení (či nezaložení) rodiny. Není mnoho jiných článků, které by bezdětnost definovaly jako volbu rovnocennou s ostatními. I proto vyvolal tento článek nejsilnější reakce. Jednou z nich je jakási „obrana rodičovství“ demografa Milana Kučery:

„Oddělení reprodukce lidského rodu od sexuálního života a likvidace dřívějšího univerzálního modelu života mladých žen rozšířilo volbu způsobu života, přineslo pro některé přímo ‚bezbřehé množství možností‘ (například pro Petra Zídka). Proto se objevuje Zídkova otázka - k čemu jsou vlastně děti dobré? Kdyby se kdysi takto ptali rodiče takovýchto tazatelů, mnoho z nich by se možná nenarodilo. Nikdo u nás nenutí mladé lidi, aby měli děti, ať v manželství, nebo mimo ně. Nemají-li ‚potřebu‘ seberealizace i v životě s dětmi, ať si je ‚nepořizují‘: sotva by jim mohli připravit šťastné roky dětství. K čemu jsou tedy děti dobré? Jsou prostě naplněním života, pokračováním jeho trvání v dalších generacích shodných jmény, vlastnostmi a vyznávanými hodnotami pro život člověka nezastupitelnými.“¹⁸⁴

Založení rodiny považuje autor za „přirozený“ smysl života – děti jsou prostě „naplněním života“. Přes kritický popis změn hodnotového žebříčku mladé generace patří k hlavním zastáncům teorie o výrazném ekonomickém zhoršení situace mladých rodin a podpůrcům silnější propopulační politiky státu. Tedy, jak jsme již zmínili v úvodu, autoři většinou oba základní způsoby explanace poklesu porodnosti zmiňují, ale různým způsobem je kombinují a zejména kladou větší důraz na jeden z nich.

V popisech mladé generace nacházíme také srovnávání dnešního stavu s jakýmsi ideálnětypickým „tradičním“ způsobem života. Oba tyto motivy jsou přítomné i ve výše zmíněné diskusi – Jiří Pehe mluví o „rozpadu tradičních hodnot“, Milan Kučera o „univerzálním modelu života mladých žen“. Všimněme si, že „tradice“ a „univerzální model“ není dále specifikován. To je pro strategii, kterou můžeme nazvat diskurzem tradice, typické. Z čtení mezi řádky si lze dovodit, že pod tradicí se skrývá směs chování typického pro 19. století (kdy lidé měli pět, šest a více dětí) a unifikovaných životních drah minulého režimu (kdy založení nejčastěji dvoudětné rodiny a její kladení na první místo bylo ovšem v mnoha ohledech „znouzectností“). Jako by odkaz na tradici, tradiční a minulé mluvil sám za sebe a evokoval jakýsi až idylický (a ideálnětypický) svět. Tento (ztracený) svět je pak v kontrastu s chováním dnešních mladých lidí, kteří studují, cestují, budují kariéru ale (zatím) nemají děti. Navíc tyto aktivity jsou často líčeny jako (nadbytečný) luxus. Když se píše o cestování, tak jde např. rovnou o „trekking v Himálaji a o mořské pláže“.¹⁸⁵

¹⁸³ Zídek, P. 2004. „Obrana bezdětných.“ *Lidové noviny* 1. 3. 2004: 1 a 10.

¹⁸⁴ Kučera, M. 2004. „K čemu jsou děti dobré? Jsou prostě naplněním života.“ *Lidové noviny* 30. 3. 2004: 1 a 10.

¹⁸⁵ Nepopíráme, že jsou mladí lidé, kteří jezdí do Himálaje, na luxusní dovolené k moři a nakupují si drahá auta a zároveň nemají či nechtějí mít děti. Na co chceme upozornit, je, že „luxusní dovolená“ se stává jedním z diskurzivních znaků, které jsou v článkách připisovány celé mladé generaci, nebo alespoň její významné části.

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

„Míříme k vnitřnímu rozdělení společnosti na populaci rodin a populaci ‚singlů‘, neboli lidí žijících bez dětí. Ti mají jiné priority, potřeby a zájmy. Vidí svět jinak než člověk, který má na krku dva ‚sviště‘. Rodiny s dětmi tak budou čelit na jedné straně tlaku zvětšujícího se počtu starých lidí a na druhé straně dynamickým ‚singlům‘, kteří se v pětatřiceti letech nerozhodnou na poslední chvíli založit rodinu. Raději pojedou na trekking do Himálaje.“¹⁸⁶

„...současná mladá generace sice přemýšlí o založení rodiny, ale zatím v drtivé většině upřednostňuje maximální materiální vyžití v dresu sólového útočníka. Nepřipouští si proto, že momentálně dosažené cíle v podobě drahého zahraničního vozu, každoroční dovolené u mořských pláží a bůhví co ještě nejsou zrovna měřítkem hodnot.“¹⁸⁷

„Míříme k rozdělení společnosti“, varuje sociolog Ivo Možný. A přispívají k tomu i média a jejich „typické“ příběhy mladých, kterými často ilustrují statistiky o klesající porodnosti. Podívejme se na jeden z nich:

„Tradiční pár“ vypráví: „Lukáš a Lenka. On úspěšný živnostník v letech Kristových. Ona o čtyři roky mladší magistra přírodních věd, toho času na mateřské dovolené. Pět let žijí ve spokojeném manželství a vychovávají roční dcerku Annu ... ‚Annu jsme naplánovali skoro stejně jako ve filmových básnících: byt, auto, jen ta Jugoslávie chyběla‘, směje se Lukáš. ‚Další mimino přichází bez ohledu na naše plány‘ ... ‚Na Janička se rozhodně těšíme, ale máme obavy, jak to všechno zvládneme. Babičky jsou daleko, naše společné příjmy rozhodně nejsou astronomické, takže guvernanku si dovolit nemůžeme. Jsme odkázáni skoro jen na sebe a manžel musí čas od času ukrojit něco z pracovních povinností. Myslím, že ho to ve srovnání s konkurencí mírně diskvalifikuje‘, konstatuje Lenka ... Kromě dětí nemáme sice úplně všechno, co bychom si přáli, ale pokud bychom čekali na to, až to mít budeme, tak se dětí asi nedočkáme.“

„Mladí a úspěšní“ vyprávějí: „Tomáš a Daniela. On osmadvacetiletý počítačový grafik. Ona šestadvacetiletá asistentka v reklamní agentuře. Ano si před svědky řekli před dvěma týdny. Teď se pomalu připravují na exotickou svatební cestu. V jejich půdní garsoniéře je mezi batohy a svršky poněkud těsno. ‚Dovedete si představit, že byste jel s malým dítětem do Indonésie? Jedině letět první třídou a z letiště klimatizovaným taxíkem do čtyřhvězdičkového hotelu. Na to tedy nemáme, a chceme se tam přeci aspoň jednou podívat‘, kroutí hlavou Daniela ... tady nejde jen o hloupou dovolenou. Jde především o to, jaký standard jste schopni dětem zajistit ... naší prioritou je kvalitnější bydlení ... já pracuji v branži víc než sedm let. Myslím, že mám jméno, ale musím se pořádně ohánět, abych se udržel. Nejprve si musím vybudovat opravdu pevnou pozici a pak se uvidí‘, svěřuje se Tomáš. Ani Daniela nehodlá slevit z kariérních plánů. ‚Chci se tady vypracovat. Je důležité mít kontakty a kvalitní životopis. V obrovské konkurenci můžete bez něj po mateřské dělat už jen profesionální matku, nebo začínat znovu, a to se mi nechce. Takže si takových pět let počkáme.“¹⁸⁸

¹⁸⁶ Možný, I. 2004. „Více dětí nebude. To spíš přijdou zemětřesení.“ *Hospodářské noviny* 28. 1. 2004: nestránkováno (viz též <<http://www.ihned.cz>>).

¹⁸⁷ Štrompf, P. 1997. „Konec Slovanů v české kotlině.“ *Večerník Praha* 8. 8. 1997: 12-13.

¹⁸⁸ Špona, T. 2002. „Když nejsou děti ... Česká populace beznadějně stárne.“ *Mladá fronta DNES*, Víkend – téma 29. 6. 2002: 3. Podtitul – „V České republice se rodí stále méně dětí. Naše populace nezadržitelně stárne, počet obyvatel klesá a nikdo nezná jednoznačný recept, jak propad zastavit.“ Článek vyplňující celou A3 dominuje veliká fotografie asi pětileté holčičky držící plyšového medvěda.

5. Mediální reflexe bezdětnosti v české společnosti mezi lety 1994-2004

Pár, který má děti, patří ke střední třídě živnostníků a nemá luxusní koníčky, je označen za „tradiční“. I toto je jedna z podob (diskurzu) tradice. Druhý pár, který se chystá do Indonésie a kde se setkáváme s počítačovým grafikem a pracovnící v reklamě, je označen za „mladý a úspěšný.“ Zmíněné socioekonomické charakteristiky jsou typické. Pro ilustraci bezdětných, kteří dávají přednost kariéře, jsou často vybíráni zástupci reklamních agentur, finančníci či realitní makléři. Naproti tomu, příběhy o mladých rodinách či o párech, kterým v založení rodiny brání ekonomické limity, jsou nejčastěji o drobných živnostnících, lékařích a učitelích (nebo spíše lékařkách a učitelkách). Noviny tak kromě obecných debat intelektuálů nabízejí i poměrně konkrétní – ale také svým způsobem černobílý – obraz různých skupin mladé generace. Podívejme se na příběh lékařky Jiřiny (a jejího manžela, učitele):

„Teď začnu pracovat ve své odbornosti a vidím to tak nejméně na dva roky, abych se vůbec v oboru chytla, nabrala pacienty, vydělala alespoň na základní živobytí. To už mi bude třicet a jako doktorka vím, že to je nejvyšší čas na první těhotenství. Ale když zůstanu doma tři roky, což bych musela, protože babičky máme daleko, jesle tu nejsou a chůvu nezaplatím, budeme zase tam, kde jsme teď – z manželova platu nevyjdeme a já ztratím pacienty, vypadnu z profese, jen co jsem začala. Skoro to nemá řešení.“¹⁸⁹

V dalších článcích se můžeme setkat s mnoha podobnými příběhy – s příběhem 28leté učitelky Renaty, která s manželem byla donucena uvažovat o druhém dítěti „s kalkulačkou v ruce“ a nakonec se rozhodli zůstat u jednoho.¹⁹⁰ Nebo naopak příběhy „mladých a úspěšných“ – 31leté finanční analytičky Moniky a 29leté makléřky Gabriely, které děti plánují, ale zároveň se chtějí hned po šestineděli vrátit do zaměstnání a na péči o dítě si najmout zdravotní sestřičku.¹⁹¹ Dalším „typickým singlem“, se kterým se můžeme na stránkách tisku setkat, je Karolina:

„Konečně mám slušný příjem a dobrý post v reklamní agentuře,“ říká spokojeně sedmadvaceti-letá Karolina. Je zvyklá na peníze a nijak se s tím netají. Má sice přítele s bytem, raději ovšem bydlí v podnájmu. „Nechci se vázat“, vysvětluje žena, jejímž nejoblíbenějším časopisem je prestižní Elle.¹⁹²

Tyto a podobné příběhy nejsou v článcích použity pouze jako ilustrace či „osvěžení“ statistických údajů. Mají vysvětlovat – jsou brány stejně doslovně jako fakta vědy, jako čísla. Někdy články rámuji jako jejich motto, jindy následují hned po položení některé z řečnických otázek typu: „Od roku 1986 nás ubývá, proč tomu tak je?“, případně jsou uzavřeny větou: „A to je důvod, proč nás každým rokem 20 000 ubývá.“ Vznikající obraz bezdětných je silně typifikovaný, ač se snaží vzbudit zdání různorodosti. Jakoby všichni ti, kdo děti (zatím) nechtějí, byli spíše lidé s vyššími příjmy, pracovníci bank a reklamních agentur, kteří jezdí na exotické dovolené. Takovýto obraz bezdětnosti může přispívat k tomu, proč jsou i diskuse na internetu poměrně nesmířlivé a bezdětnost odsuzující jako sobectví pohodlných jedinců.¹⁹³

¹⁸⁹ Tamtéž.

¹⁹⁰ Štěpánková, V. 1999. „Čáp letí...“ *Vlasta* 1999 (30): 20-21.

¹⁹¹ Tamtéž.

¹⁹² Čermáková, D. 1997. „Zachrání nás manželství?“ *Zemské noviny* 7. 1997: 11. Citovaný úryvek se nachází hned pod názvem, uvozuje celý článek.

¹⁹³ Vypadá to, že mladé bezdětné bráníme. A je to tak trochu pravda. Nelze být zcela nezaujatý v analýze diskuse, která má silně generační rysy. 28letá autorka textu je v současné době doma s roční dcerou, ale velká část jejích přátel stále spadá do kolony bezdětní. Jejich biografie a osudy jsou mnohem různorodější než ty, které nabízejí média.

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

Nejen napětí mezi „dětnými“ a bezdětnými, ale, jak jsme již zmínili, také mezi individuálním a společenským je v člancích přítomno. Ve výše uvedené citaci Petr Zídek mluví o „právu zařídit si vlastní život podle svého“. Podobně – odkazem na „svobodnou vůli“ - argumentuje např. Štefek:

„...v této nejintimnější oblasti svého života by se měl každý člověk rozhodovat na základě svobodné vůle. Veškeré opatrovnické a sociálně-inženýrské zásahy společnosti a státu jdou v mnoha ohledech přesně opačným směrem, jsou mnohdy kontraproduktivní a ke kýženému cíli zcela zaručeně nevedou.“¹⁹⁴

Diskuse o klesající porodnosti a reprodukčním chování mladých tak získává obecnější rozměr debaty o vztahu občana a státu. Tomu, jak je tento vztah popisován, se budeme věnovat v následující podkapitole.

5.2.3 Role státu

Nenajdeme článek o tom, že rozhodování o založení rodiny patří pouze do rukou společnosti, o právu jedince rozhodovat nikdo nepochybuje. Na druhou stranu za čistě individuální oblast volby explicitně a otevřeně označuje založení či nezaložení rodiny jen málo autorů. Velká část článků zatahuje do hry stát a to zejména skrze podpůrná propopulační opatření. Rozhodování o založení rodiny je často činěno proti tlakům (tržní) společnosti na flexibilitu, individualitu a bezdětnost.

„Iluze věčného mládí, kterou prodával komunismus a prodává ji daleko úspěšněji i kapitalismus, skutečně zabírá. Jakmile máte děti, je s touto iluzí konec. A celá ekonomika je založena na tom, že každý rok koupíme o něco víc. Abychom mohli nakupovat, musíme mít dost času a svobody k vydělávání peněz. A bychom mohli vydělávat víc, musíme být dynamičtí a flexibilnější. Děti to komplikují, proto ve společnosti sílí tlak na bezdětnost.“¹⁹⁵

Stát by proto měl tyto tlaky vyvažovat podpůrnými opatřeními:

„Je depresivní představa, že za 30 let nebudeme potřebovat školky a učitele, a ti se přetransformují na domovy důchodců a na pečovatele. Bude hrozné všude vidět jen staré lidi. Společnost, která rezignuje na svoji reprodukci a obnovování, musí zahynout. Co dělají politici? Někteří se naivně vyjadřují ve smyslu, že porodnost je osobní věcí lidí. Co je to za hloupost?“¹⁹⁶

„Mít nebo nemít dítě je svobodné rozhodnutí rodičů, a zda rodině, zvláště pak mladé rodině, pomůže někdo - prarodiče, přátelé, příbuzní, stát - řešit problémy, má na toto rozhodování mít jenom částečný vliv. Ale nepodceňoval bych ho. Ve chvíli, kdy demografické údaje dokazují, jak se bude naše vymírání zrychlovat a jak bude narušena rovnováha základních solidarit společnosti, je zesměšňová-

¹⁹⁴ Štefek, J. 2004. „Mladí nebudou mít děti jen proto, že jim na ně dá vláda peníze.“ *Lidové noviny* 7. 6. 2004: 8.

¹⁹⁵ Možný, I. 2004. „Více dětí nebude. To spíš přijdou zemětřesení.“ *Hospodářské noviny* 28. 1. 2004: nestránkováno (viz též <<http://www.ihned.cz>>).

¹⁹⁶ Beneš, J. 2002. „Kdo se nestará o děti, měl by platit vyšší daně.“ *Mladá fronta DNES* 29. 5. 2002: 12, dopis čtenáře.

5. Mediální reflexe bezdětnosti v české společnosti mezi lety 1994-2004

ní a zpochybňování snahy státu tento proces ovlivňovat a podporovat rodinu krajně nešťastné. Děti zůstávají jedinou nadějí a šancí lidské společnosti.“¹⁹⁷

Porodnost není osobní věcí lidí, je zájmem společnosti udržet svou reprodukci, píše jeden z čtenářů. Další píše o rovnováze základních solidarit společnosti. Nízká porodnost bude mít nejen individuální dopady (život bez dětí) ale zejména dopady společenské (méně školek, více domovů důchodců). V jiných článcích se v podobně „depresivním“ duchu píše o prázdných čekárnách dětských ordinací a poloprázdných třídách základních škol.¹⁹⁸ Bezdětnost se zhmotňuje, nejsou to jen statistické údaje. Tento typ popisu využívá strategie, kterou budeme nazývat diskurzem společenských dopadů. Ten, na rozdíl od svého protipólu (diskurz individualizace dopadů) zdůrazňuje změny na makroúrovni, obecně oproti jedinečnosti biografii s cílem legitimovat případné zásahy státu (ať už formou prorodinných opatření či daňových znevýhodnění bezdětných). A nejde vlastně jen o dopady, ale také o důvody. Vždyť ve většině článků je za zlom, který nastartoval nebo minimálně zrychlil změny v reprodukčním chování, označována sametová revoluce roku 1989. „Dnešní generaci zastihla tato společenská změna v kritickém věku“, říká v jednom z rozhovorů Ivo Možný.¹⁹⁹ Společnost (jejímž synonymem či alter egem je v mnoha článcích stát) je s problémem bezdětnosti spojena od samého počátku.

Na druhou stranu jsou jakékoli, byť dobře míněné, zásahy často hodnoceny jako sporné či kontraproduktivní. Stát by se neměl snažit ovlivnit jednání mladých lidí, ale měl by řešit systémové otázky vzdělání populace, základní sociální podpory a stárnoucí společnosti.

„Stát může nanejvýš vypomoci - aby rodiny našly snadno byt, aby je narození dítěte neuvrhlo do nouze, aby další mladé generace dostaly kvalitní vzdělání. Stačí se podívat po světě a zjistíme, že počet obyvatel ještě nedělá nějakou zemi chudou či bohatou, šťastnou či nešťastnou. Politici by se proto neměli trápit tím, jak málo máme dětí. Měla by je trápit úroveň jejich vzdělání, penzijní a zdravotní systém, které nejsou na vymírání a stárnutí národa připraveny. S tím totiž, na rozdíl od naší vůle rodit děti, něco mohou udělat.“²⁰⁰

Jinými slovy – „Nikdo nemá být k tomu, aby měl děti, přemlouván či lákán“. Tak začíná Ivo Možný svou odpověď na otázku, zda stát může a má něco dělat, když síly rodiny nestačí.²⁰¹ Roli státu spatřuje zejména v podpoře bydlení a snaze „smířit“ péči o děti se zaměstnáním obou rodičů. Tedy spíše nepřímá podpora, to je role, kterou státu přiděluje většina článků.

V roce 2004 ale poslanec za KDU-ČSL přišel s návrhem mnohem silnějšího zásahu státu. Jeho článek „Zvýšme daně bezdětným“ nastartoval intenzivní výměnu názorů. Vyšší zdanění bezdětných považuje za „přirozenou“ cestu ke zvýšení porodnosti.

¹⁹⁷ Jelínek, J. 2003. „Demagogie a nesmysly kolem rodiny.“ *Mladá fronta DNES* 19. 12. 2003: 7.

¹⁹⁸ Např. Heinovská, E. 2003. „Na brášku zapomeň. Rodí se nám nejméně dětí z celé Evropy a stáváme se tak národem jedináčků. Brzy toho budeme litovat.“ *Lidové noviny*, příloha Pátek LN 30. 5. 2003: 21-24; nebo Nádvoříková, L. 1999. „Děkuji, nechci. Dítě si teď nemůžeme dovolit. Na vymření nám stačí tři sta let.“ *Týden* 1999 (13): 24-25.

¹⁹⁹ Možný, I. 2004. „Rodina potřebuje také peníze.“ *Hospodářské noviny* 15. 10. 2004: nestránkováno (staženo z <<http://www.ihned.cz>>).

²⁰⁰ Bendová, J. 1999. „Ani vláda, jen my sami.“ *Mladá fronta DNES* 2. 9. 1999: 10.

²⁰¹ Možný, I. 2004. „Rodina potřebuje také peníze.“ *Hospodářské noviny* 15. 10. 2004: nestránkováno (viz též <<http://www.ihned.cz>>).

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

„Logickým zdrojem financování základny budoucích daňových poplatníků, a tedy i příštího financování důchodů všech občanů včetně těch, kteří se na reprodukci obyvatel z různých důvodů nepodílejí, může být jen navýšení daně z příjmů bezdětných osob. Ve skupině bezdětných ve věku od 19 do 60 let je u nás cca jeden milion občanů ... Takovou přirozenou cestou můžeme i u nás překonat populační krizi a během příštích dvaceti let zcela obrátit vývoj - od vymírání k orientaci na trvalý přírůstek.“²⁰²

Nesouhlasné reakce čtenářů i kritické články na sebe nedaly dlouho čekat. Odpůrci Karasova návrhu zdůrazňovali individuální charakter volby pro rodičovství či bezdětnost. Stát se má snažit změnit systém (důchodový), nikoli občany, kteří do něj přispívají. Ti by měli mít co největší svobodu v nakládání se svým výdělkem právě proto, aby mohli vytvořit zázemí pro případné založení rodiny.

„Mít či nemít děti je svobodným rozhodnutím každého z nás, a pokud se rozhodnu je nemít, nemůže mě za to stát trestat vyššími daněmi! Jestliže státu leží na srdci klesající porodnost v Česku, může pro to udělat jediné dvě správné věci - deregulovat nájemné a snižovat daně, čili nechat lidem peníze, které si vydělají, a nechat na nich, do čeho je investují.“²⁰³

„Pokud páni poslanci mají pocit, že rodiny nezakládáme proto, že chceme cestovat po světě nebo dělat kariéru, tak jsou vedle jak ta jedle. Když chcete mít rodinu, musíte mít kde bydlet. A když chcete dnes bydlet, tak do bydlení musíte investovat a potom potřebujete dva příjmy, abyste to bydlení zaplatili.“²⁰⁴

„Co mě však zaráží, je možnost regulovat porodnost nějakými ekonomickými pákami. Koho to vůbec napadlo, mluvit lidem do tak závažné věci, jakou je početí?“²⁰⁵

Napětí mezi společenským a osobním, veřejným a soukromým se opět projevilo v plné míře. Většina rozhořčených pisatelů kromě „nedotknutelnosti“ osobní volby a nelegitimnosti zásahů státu zdůrazňovala skrytou diskriminaci, které by se tento návrh dopouštěl na nechtěně bezdětných, tedy neplodných. Toto je další z míst, kde se obě debaty o bezdětnosti propojují.

„Svůj názor by však měl jít sdělit do čekáren klinik pro umělou reprodukci a říci to do očí těm tisícům lidí, kteří marně o potomka usilují. Především ženy, které opakovaně (a tedy velmi často bezvýsledně) podstupují nepřilíš příjemné a zdaleka ne bezbolestné zákroky, aby jednou přivedly na svět dítě, by jistě na tvrzení pana poslance hleděly s údivem. Dozvěděly by se, že pokud jim jejich snaha o otěhotnění (opět) nevyjde, hrozí jim, že jednou budou platit vyšší daně.“²⁰⁶

Do diskuse se zapojili i zastánci návrhu. Argument, že pan Karas takřkajíc hází do jednoho pytle chtěnou i nechtěnou bezdětnost, relativizují, a to zejména odkazem na malý podíl neplodných v populaci. Údaj „10-20 %“, se kterým se v souvislosti s neplodností v člancích opakovaně setkáváme,

²⁰² Karas, J. 2004. „Zvyšme daně bezdětným.“ *Mladá fronta DNES* 26. 8. 2004: 6.

²⁰³ Hřebíčková, I. 2004. „Nemorální daně.“ *Mladá fronta DNES*, fórum čtenářů 27. 8. 2004: 7.

²⁰⁴ Kašpar, V. 2004. „Mít děti jako smetí.“ *Mladá fronta DNES*, fórum čtenářů 27. 8. 2004: 7.

²⁰⁵ Wenig, V. 2004. bez názvu, *Mladá fronta DNES*, fórum čtenářů 30. 8. 2004: 7.

²⁰⁶ Žižka, P. 2004. „Dělá z obětí viníky.“ *Mladá fronta DNES* 27. 8. 2004: 8.

5. Mediální reflexe bezdětnosti v české společnosti mezi lety 1994-2004

lze tedy interpretovat různě. Zastánci také oponují tvrzení o čistě osobním charakteru rodičovství či jeho absence. Jedním z nich je Michal Semín, člen Občanského institutu.²⁰⁷

„Poslanec za KDU-ČSL Jiří Karas píchl do vosího hnízda a nikoli poprvé vyvolal na stránkách listu vášnivou polemiku. Jeho moralizující oponenti využili toho, že Karasův návrh na vyšší zdanění bezdětných párů má diskutabilní aspekty, a dali zřetelně najevo, že do ochoty mít děti nikomu nic není, že je to ryze soukromá záležitost ... Upřednostnění rodin s dětmi před bezdětnými není zobecňujícím odsudkem těch, kdo děti nemají. Jak poznamenává Petr Žižka, je dnes mnoho manželů bezdětných, aniž si to přejí. Z vlastního okolí však vím, že jde o zanedbatelnou menšinu v poměru k těm, kdo anti-koncepčně upřednostňují profesní kariéru před založením rodiny. Jejich převaha není nijak překvapivá, je jen jedním z výrazů neochoty moderně uvažujícího člověka smýšlet jinak než jen s ohledem na vlastní, ryze praktický prospěch.“²⁰⁸

Autor píše o „moderně uvažujícím člověku“, který upřednostňuje své vlastní potřeby na úkor ostatních. Kritici bezdětných se v imaginárním souboji individuálního a společenského příklánějí na stranu společnosti. Vyzývají tradici, která, jak jsme již naznačili, může mít různé podoby. Protipólem člověka moderního myslí pan Semín tradiční manželský pár, kde žena zůstává doma s dětmi. Píše o „páru otevřeném životu“ (tj. majícím hodně dětí). Zdaněním bezdětných by stát vyjádřil svou podporu (tradičním) rodinám.

„Stát má řešit a prosazovat řešení, které je výhodné pro něj (tedy stát) na úkor ‚sobeckých‘ jedinců. Myslím, že dodatečné, a to citelné daňové znevýhodnění ‚singl a párů‘ (tak 2-3násobek daňového, sociálního a hlavně zdravotního zatížení ‚normálních lidí s dětmi‘) by bylo prostě jen vyjádření, co ‚singl‘ v důchodu spotřebuje, a není to kryto odvody jeho následovníků. Jsem si vědom, že některé ‚ženy‘ nebudou ani děti, ani mateřství, že je lepší mít doma psa (neobracím se proti opravdu nemocným ženám, které nemohly mít, nikdy mezi 18-35 lety), kterému se dá poručit, a pokud neposlechne, tak se dá nechat utratit, stejně jako nenarozené dítě interrupcí (neposlechlo, že ho nechci).“²⁰⁹

Autor citovaného příspěvku z internetové diskuse nad návrhem poslance Karase vyjadřuje nejen přesvědčení, že stát má hájit svůj zájem – reprodukci – ale svou pozornost a kritiku zaměřuje i proti ženám. Nebo spíše proti „ženám“ – použitím uvozovek pisatel zpochybňuje ženství těch, které nemají děti. Výjimku činí u žen „opravdu“ nemocných. Ve svém postoji není sám, naopak, jak uvidíme v následující podkapitole, debata o bezdětnosti je ve velké míře debatou o bezdětných ženách.

5.2.4 Bezdětnost – problém žen?

Ženský obraz bezdětnosti je jedním z nejvýraznějších rysů studované diskuse. Už některé titulky mluví samy za sebe, např.: „Ženy velmi často odmítají rodit kvůli kariéře“ (Jiří Karban, *Telegraf*, 23. 4. 1997), „Baby boom se v České republice nekoná. Aby ženy chtěly dvě až tři děti, musí mít rodiny k dispozici

²⁰⁷ Pan Semín je sám otcem početné rodiny – má pět dětí. Jeho žena je doma a děti nechodí do školy, ale vzdělávají se v rámci domácí výuky. Jeho rodina byla jednou z těch, které mimo jiné popisuje článek „Děti jako smetí“ (*Instinkt*, red., 2004 (15)), kde je svým způsobem dávana za vzor.

²⁰⁸ Semín, M. 2004. „Disident doby.“ *Mladá fronta DNES* 30. 8. 2004: 7.

²⁰⁹ Z internetové diskuse nad článkem Jiřího Karase.

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

více peněz“, upozorňuje profesor Šembera (*Lidové noviny*, red., 4. 4. 2004), „České ženy přestaly čekat a mají děti“. (*Mladá fronta DNES*, red., 24. 6. 2004)

Co nám tyto titulky říkají o našem chápání bezdětnosti? Že je to na ženách, ženy odkládají rození dětí, ženy dávají přednost kariéře před rodinou – to je poselství mnoha článků. Bezdětnost žen je oproti bezdětnosti mužů více viditelná. Absence mateřství je společensky mnohem více sankcionována než absence otcovství.

Bezdětné ženy bývají nezdávka popisovány jako ambiciózní kariéristky. I tak lze interpretovat vyznění následujících citací názorů demografa a sociologa v podání novinářky i v autorských článcích.

„Milan Kučera se domnívá, že i u nás se ženy budou rozhodovat mezi dětmi a kariérou, dobře vybaveným bytem či dovolenou u moře. Dítě je totiž brzdi v ambicích a zájmech.“²¹⁰

„Evropa totiž, kromě toho, že se tu mateřská kariéra otevírá ženě později, se vyznačuje také tím, že se pro významný podíl žen neotevírá vůbec: nahrazuje ji kariéra profesní anebo prostě konzumní způsob života.“²¹¹

Bezdětnost žen je navíc i lépe „sledovatelná“. Ženy, nikoli muži, jsou hlavními jednotkami populačních statistik. Otcovství lze skrýt, mateřství nikoli. A podobně nemohou ženy skrýt ani bezdětnost. Bezdětnost je ve spojitosti s ženami vnímána jako nepřírozená, nenormální.

„Přeženu-li to, tak život bez dětí není normální. Nikdo nemůže popřít, že pocházíme z přírody, a příroda každému tvorů odjakživa káže ‚rozmnožovat se‘. Neboť bez rozmnožení druhu by si druh sám přivodil zánik. Chce-li žena zůstat bezdětná, je to její volba, má na to právo a není správné ji za to odsuzovat. Nicméně normální je se rozmnožovat, a celá společnost by toto měla vědět a ctít.“²¹²

Vedle kritických článků, které bezdětné ženy popisují jako sobecké či „nenormální“, přibývá – zvláště od konce 90. let – článků, které s tímto pohledem polemizují a nabízejí odlišný pohled na „ženskou otázku“. Kritika – stejně tak jako v případě hodnocení mladé generace – vyvolává reakci a obrannou argumentaci. Nepřekvapí, že autory těchto článků jsou takřka výhradně ženy.²¹³ Jejich pohled na vývoj porodnosti je následující.

Nových možností se po roce 1989 chopili muži i ženy se stejnou vervou. Dnešní mladé ženy už odmítají dlouho zažitý model, kdy po práci (která je často existenční nutností pro zabezpečení rodiny), nastupují doma na „druhou směnu“. Stále chtějí rodinu kombinovat s prací, ale jiným způsobem.

²¹⁰ Blažková, J. 1993. „Prognóza pro příští století: Méně dětí, delší život.“ *Lidové noviny* 16. 7. 1993: 8. Podtitul článku – Potomci nebo kariéra?

²¹¹ Možný, I. 2004. „Rodina potřebuje také peníze.“ *Hospodářské noviny* 15. 10. 2004: nestránkováno (staženo z <<http://www.ihned.cz>>).

²¹² Hurychová, M. 2004. „Mít či nemít děti, toť otázka...“ *Mladá fronta DNES*, fórum čtenářů 7. 10. 2004: 7.

²¹³ Jedná se o vzdělané ženy – je mezi nimi galeristka, spisovatelka, režisérka.

5. Mediální reflexe bezdětnosti v české společnosti mezi lety 1994-2004

„Dnešní mladé ženy pak kvůli uplatnění nežádoucí odmítají opakované mateřské „obětování“ (jednou a dost!). Jsou vzdělané, jako muži se chtějí realizovat i v práci, netouží být závislé na manželovi a jeho penězích. Z jednoho platu se ostatně těžko vyžije ... Aby mnohé ženy byly ochotné mít děti, musí mít šanci uspokojit i profesní ambice a také neživořit.“²¹⁴

„Ano, pečovat o malé děti je přirozené a myslím, že je také správné strávit první roky s dětmi doma. Neznamená to však, že se proměnou z ženy v matku stáváme nesvéprávními tvory na úrovni dvouletého dítěte. Vždycky mě fascinovaly skryté poznámky lidí, kteří se mi snažili sdělit, že když mám malé děti, je ‚nenormální‘ točit filmy, protože teď jsem především ‚matka‘. Nikdy mi nepřišlo, že by se má práce a mé děti měly vzájemně vylučovat; naopak si myslím, že mateřství obohacuje a přináší do života schopnost rozlišovat podstatné věci od těch méně důležitých.“²¹⁵

„Bouří se proti stereotypním představám o mužské a ženské roli – žena patří k plotně, muž, živitel rodiny, pracuje nebo se chodí bavit.“²¹⁶ Ženy chtějí být matkami a chtějí pečovat o své děti, odmítají však být jedinými a výhradními pečovatelkami. Chtějí si samy organizovat život a žít podle svých představ.

„Přenesení odpovědnosti za péči o děti výhradně na matku patří k největším zločinům moderní doby. Dítě potřebuje ke šťastnému životu také širší rodinu babiček, dědečků, strýců a tet; o tatínkovi nemluvě. Matky musí mít prostor pro svůj osobní život, svůj ‚vlastní pokoj‘, možnost promluvit si také s někým dospělým, aby se mohly plně energie vracet ke svým dětem.“²¹⁷

Nejde ale jen o problém, jak skloubit péči o dítě s prací či jinou formou seberealizace nebo jak lépe a spravedlivěji distribuovat péči o dítě. Jde o celkové naladění společnosti, o postavení žen ve veřejném prostoru.

„Český veřejný prostor je zatím vyhrazen bohužel především mužům. Matky malých dětí by se z něj neměly nechat vykázat. Spíše by se měly začít více podílet na samosprávě a politickém životě. Jenže k tomu jim žádné ministerstvo nepomůže; i kdyby se jmenovalo ministerstvo pro rodinu.“²¹⁸

A o veřejný prostor jde i v jiném, doslovném slova smyslu. Jde o veřejná prostranství a prostory – galerie, restaurace, obchody – z nichž většina není uspořádána tak, aby se v ní našlo místo pro děti (a kočárky). Změny, které autorky ve výše citovaných i dalších článcích navrhují, jsou tedy komplexní – od stavebních úprav, přes podporu flexibilních forem zaměstnání až po větší zapojení žen do (politického) rozhodování. Obracejí se tak na širokou paletu aktérů (např. zaměstnavatele či úředníky samosprávy), rozhodně ne především na stát – neboť, jak v závěru svého textu píše výše citovaná Monika Elšíková, problém s bezdětností žádné ministerstvo nevyřeší, „ani kdyby se jmenovalo Ministerstvo pro rodinu“.

²¹⁴ Bendová, J. 2003. „Bude nás jen pět milionů?“ *Mladá fronta DNES* 9. 10. 2003: 8.

²¹⁵ Elšíková, M. 2004. „Ani nesvéprávná bytost...“ *Mladá fronta DNES* 14. 3. 2004: 8.

²¹⁶ Bergerová, Š. 2002. „Nasaďte nám burky a bude nás víc!“ *Mladá fronta DNES* 26. 7. 2002: 7.

²¹⁷ Elšíková, M. 2004. „Ani nesvéprávná bytost...“ *Mladá fronta DNES*, 14. 3. 2004: 8.

²¹⁸ Tamtéž.

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

Jeden z důvodů odkládání mateřství přesto autorky trápí nejvíce – omezení jiných forem seberealizace a (finanční) závislost na partnerovi. Nebo přesněji, nesouhlasí s představou (společnosti, mužů), že mateřství s sebou automaticky a přirozeně nese rezignaci na vše ostatní.

„Ženy jsou stále v mnoha případech vychovávány, aby se dobře vdaly, aby se o ně muž postaral. A právě v onom postarání se je háček. Mateřstvím se žena stává na muži zcela závislou. Alespoň po dobu, kdy jsou děti malé. Pokud nemá žádný jiný příjem než minimální mateřský příspěvek a vztah mezi manželi není harmonický, zůstává v manželství ze strachu o pouhé biologické přežití své a svého dítěte. Proto se nelze divit také tomu, že stárneme a vymíráme. Ona kombinace osobní svobody, širší možnosti uplatnění a neochota nechat se ‚ochočit‘ a stát se služkou způsobuje, že ženy dávají přednost jiné seberealizaci, než je mateřství a výchova dětí.“²¹⁹

„Rostoucí bezdětnost je reakcí žen na znevýhodnění (a jednostranné hodnoty) ve společnosti. Je to svým způsobem úspěšná strategie přežití. Prostě být ženou, natož matkou, se v této společnosti nerentuje ... ženy jsou v první řadě osobnosti, respektujme je jako takové. Měli bychom přestat zahánět ženy do izolace domova. Naopak, vláda může daňově ulevit firmám, které zaměstnávají rodiče pečující o děti (i na menší, pohyblivý úvazek) a vytvářejí pro ně specifické pracovní podmínky. Je načase sblížovat sektor soukromý a pracovní - tím se upevní komunita - prosazovat ‚rodinné hodnoty‘ i v podnikatelském sektoru a v politice. ‚Buď kariéra, nebo rodina,‘ je dilema falešné.“²²⁰

„Naprostá většina lidí, žen i mužů, potřebuje ke šťastnému a harmonickému životu nějakým způsobem kombinovat rodinu s prací, nebo řekněme s osobním růstem, kariérou, nějakou zajímavou činností - nazvěte si to, jak chcete. Současné uspořádání společnosti tomu ale nepřeje. Každý jedinec je tlačěn k co nejvyšším výkonům, zisku, soutěživosti - tak získá mnohem větší prestiž, než když se věnuje rodině. Tohle byla původně mužská hra, ale dnešní mladé ženy na ni přistoupily také a nelze se jim divit.“²²¹

Navíc je dnešní společnost nastavena na „mužský“ způsob života. Tomu, jak ženy v této „mužské hře“ obstávají, se věnuje nemalý počet článků. Přinášejí příběhy žen, které daly přednost kariéře a mateřství odkládaly. Některé příběhy končí „šťastně“, tedy narozením dítěte v pozdějším věku, jako např. u 38leté Evy.

„Nejdřív jsem se potřebovala ve své profesi etablovat a později už jsem nedovedla zařadit pauzu. Když člověk jen s obtížemi opustí rozpracovaný projekt na týdenní dovolenou, těžko si dovede představit půlroční mateřskou. Nakonec jsem podlehla naléhání neukojených babiček, které také slíbily plnou podporu. Otěhotněla a porodila jsem úplně normálně, bylo mi třicet šest ... ale druhé dítě rozhodně nechci. To už bych se skutečně mohla rozloučit s kariérou a to nepadá v úvahu.“²²²

Jiné příběhy končí bezdětností a „ponaučením“ pro čtenáře a zejména čtenářky – odkládat založení rodiny nelze donekonečna. Na konci takových odkladů může čekat „zatrpklé stáří“, jak

²¹⁹ Bergerová, Š. 2002. „Nasaďte nám burky a bude nás víc!“ *Mladá fronta DNES* 26. 7. 2002: 7.

²²⁰ Kotišová, M. 2003. „Ty ženy se nám nerentují!“ *Mladá fronta DNES* 15. 7. 2003: 8.

²²¹ Hauserová, E. 2004. „Přestaňme oddělovat rodinu od práce, jinak tichá stávka žen neskončí.“ *Lidové noviny*, 21. 2. 2004: 1 a 10. Rubrika Úhel pohledu.

²²² Hejková, K. 1999. „Matky v akci.“ *Mladý svět* 1999 (16): 28-31. Podtitul článku – „Jedináčci jedináčků“.

5. Mediální reflexe bezdětnosti v české společnosti mezi lety 1994-2004

zaznělo v nedávné mediální diskusi nad otázkou, zda mohou bezdětné ženy vést plnohodnotný život. Polemiku nastartoval článek Scarlett Wilkové, která v něm upozorňuje, že bezdětné ženy nejsou v Čechách novinkou 21. století, ale že mnoho takových žen nacházíme např. i v období první republiky a to zejména mezi umělkyněmi a intelektuálkami, tedy ženami, které ve své době také daly přednost kariéře před rodinou.²²³ V reakci na to vycházejí další tři vzájemně polemizující články, z nichž citujeme.

Autorka prvního z nich nepovažuje život bezdětných žen za plnohodnotný. K „normálnímu“ životu podle ní patří mateřská a otcovská role a ženy, které tráví své stáří pěstováním koníčků a nikoli péčí o vnoučata, jsou v jistém smyslu „nedospělé“.

„Ženy, které takzvaně dělají kariéru, obyčejně na konci svého života spláčou nad výdělkem, protože je čeká nudné a zatrpklé stáří. To, co dříve vyplňovalo jejich život – práce, návštěvy přátel, koníčky – ztrácí na své důležitosti. Zájmy třiapadesátileté rakouské političky Benity Ferrero-Waldnerové, která přiznala, že jí nejvíce vyhovuje její způsob života – ‚cestování, golf a plesy‘ – nesevďčí o ničem jiném než o tom, že dosud ještě úplně nedospěla a možná, že se také marně snaží oddálit přicházející stáří. Je na tom stejně jako bezdětné ženy po padesátce, které se své okolí mnohočetnými plastickými operacemi snaží přesvědčit, že jsou stále mladé. Bohužel, nemají ve svém okolí žádné dcery ani vnučky, které by jim mohly nastavit zrcadlo. Život bez potomků lze strávit péčí o jiné děti – bezmocné či opuštěné nebo děti jiných rodičů. V tomto případě mohou ženy pracovat na své ženské roli a necítit se neužitečné a osamělé. A že mezi ženské role patří těhotenství, porod, kojení a péče o mláďátka, na tom trvám, ačkoliv některé feministky budou jistě odlišného názoru. Nemám nic proti ženám, které se dobrovolně rozhodnou nemít děti. Ve svém okolí několik takových žen mám a vidím, že se ať už přiznaně, nebo skrytě trápí ... Takový život si ovšem vybraly nebo prostě neměly jinou možnost. V každém případě je to jejich věc. Přejde mi však divné, když se svým způsobem smutné životní story bezdětných žen vydávají za způsob, jak také ‚plnohodnotně‘ prožít život. Protože ať už je jejich život o čemkoliv, plnohodnotný jistě není a ani být nemůže.“²²⁴

Další dvě autorky jí oponují a upozorňují na to, že děti spokojené stáří nezaručí a nutit lidi mít děti z pocitu povinnosti či podpůrnými opatřeními může být kontraproduktivní.

„I lidé, kteří děti nechtějí, mají právo na svou volbu a neměli by být diskriminováni, ale ani nikým označováni za sobce či podivíny. Velký tlak, kromě obecného nastavení společnosti, působí i jednotlivci. Tedy zapřísáhlé rodinné typy, které často podsouvají ženám, že bez rodiny nebudou celými lidmi, že po ní stejně tajně touží a že žena bezdětná rovná se frustrovaná, opuštěná nebo bezohledná kariéristka. Nemít děti je přece tak nenormální, kdo by to dobrovolně chtěl? Stejně zkresleným a generalizujícím pohledem se však lze podívat i na rodiny a tvrdit, že děti si pořizují lidé jen z nudy, kteří nevědí co by, nemají si co říct. Matky lze vnímat i jako ženy neschopné, neperspektivní a bez motivace, které rezignují na svoji kariéru a osobní plány, aby se oddaly nekonečnému šíšlení, přebalování a okřikování potomků, přičemž na ně samy jim nezbývá čas.“²²⁵

²²³ Wilková, S. 2004. „Máme všechno. Kromě dětí.“ *Magazín Mladé fronty DNES* 5. 8. 2004: 20-22.

²²⁴ Elšíková, M. 2004. „Milujte se a množte se.“ *Mladá fronta DNES* 4. 10. 2004: 7.

²²⁵ Boehmová, T. 2004. „(Milujte se a množte se) ... ale ne proto, že vám to vláda zaplatí.“ *Mladá fronta DNES* 4. 10. 2004: 7.

Fenoménn beždětnosti v sociologické a demografické perspektivě

„Kde bere Monika Elšíková ... jistotu, že život beždětné ženy ‚nemůže být plnohodnotný‘? Myslíím, že dnes se již každý může rozhodnout, zda děti mít bude, nebo ne. A co muži, nestrádají také, jestliže jsou beždětní? Navíc píše, že kariéristky čeká jen nudné a zatrpklé stáří. Proč - nemohou snad pěstovat své koníčky, kterými vyplňují svůj prázdny život? A co ženy, jejichž děti se odstěhují na druhý konec světa? Ty skutečně neměly mnoho času na nejrůznější hobby, a třeba v padesáti se jim už nechce s něčím novým začínat. Tak co zbude jim? Virtuální vnoučátka? Už jsem zase zapoměla, jistě je hřeje dobrý pocit, že dostaly své životní roli. Ten pocit si mohou posadit naproti sobě ke kuchyňskému stolu.“²²⁶

„Co muži, nestrádají také, že jsou beždětní?“, ptá se autorka námi citovaného úryvku. Jistě ano, možná stejně, možná více, možná méně než beždětné ženy – na úrovni individuálních životních příběhů. V médiích ale beždětnost zůstává (převážně) ženským problémem a to na mnoho různých způsobů. Příběhy beždětných žen výrazně převažují nad příběhy beždětných mužů. Beždětnost žen je mnohem více kritizována, je považována za nepřirozenou (sociálně i biologicky). Ženy však nejsou jen pasivními objekty kritiky, zejména od konce 90. let sílí jejich aktivní účast na (re)definici problému nízké porodnosti. Problém beždětnosti zasazuje do širšího kontextu postavení žen v rodině a ve společnosti, (stereotypního) vnímání ženských a mužských rolí a zároveň jej dovedou popsat na úrovni každodenních, praktických starostí (zaměstnaných) žen a matek.

5.2.5 Nacionální rámování

Posledním tématem, které chceme představit, je nacionální rámování. Mezi řádky a v podtextu nalézáme jeho stopy v mnoha článcích, zejména těch, kde je jedním z klíčových slov „vymírání“ – a to vymírání českého národa. Samotný pokles populace by většinu pisatelů v globalizujícím se (a přelidněném) světě tolik neděsil, ve spojení s národnostní identitou však nabývá „hrozivých“ rozměrů. „Jsme na vymření?“²²⁷ „Vymřeme po přeslici?“²²⁸ „Nastává možná poslední století českého národa“.²²⁹ „Konec Slovanů v české kotlině.“²³⁰

Názvy některých článků působí velmi naléhavým dojmem. Můžeme mluvit o diskurzu strachu. Jak se projevuje? Následujícím stylem popisu situace: Změny jsou „hluboké“, propad „nezadržitelný a prudký“, vývoj „katastrofální a nezvratný“. Klesající porodnost je popisována jako hrozba, je vážným varováním. Čeká nás „budoucnost bez dětí“, „poslední století českého národa“. Toto jsou typické ukázky této diskurzivní strategie. Strach není ale jen v podtextu referování o vývoji populačních statistik. Je spojen s otázkou přistěhovalectví, jako často navrhovaného možného řešení snižování počtu obyvatel. Diskurz strachu posiluje obavy z jinakosti, ať už jakékoli. V kontextu nedávného vstupu ČR do EU se tento strach z jinakosti spojuje se strachem z „rozpuštění“ malého českého národa ve velké Evropě, se strachem ze ztráty národní identity.

²²⁶ Ramešová, B. 2004. „Co beždětní muži? Fórum čtenářů.“ *Mladá fronta DNES* 7. 10. 2004: 7.

²²⁷ Kakáčová, M. 2001. „Jsme na vymření?“ *Příloha Právo* 17. 3. 2001: 10-11.

²²⁸ Zázvorka, J. 1997. „Po přeslici?“ *Mladý svět* 1997 (15): 12-13.

²²⁹ Tomčíková, M. 1999. „Budoucnost bez dětí. Nastává možná poslední století českého národa.“ *Respekt* 1999 (49): 9.

²³⁰ Štrompf, P. 1997. „Konec Slovanů v české kotlině.“ *Večerník Praha* 8. 8. 1997: 12-13.

5. Mediální reflexe bezdětnosti v české společnosti mezi lety 1994-2004

„Vláda pokračuje v krátkozrakém plánu nahradit vymírající českou populaci stále vyššími počty cizinců. Při současné podpoře konzumního přístupu k životu a nedocení mateřského poslání ženy však není reálné, že by počet třicetiletých rodiček skokem stoupl ... Chceme-li slabším pomáhat, měli bychom jim naopak odborníky poskytnout. Jakkoli je zatracována státní podpora porodnosti, dnes není jiné cesty k udržení sociálního smíru. Českého penzistu nezachrání Kazach ani Chorvat či Ukrajinec, který míří ‚za lepším‘, ale česká vícedětná rodina. Jen musí dostat podmínky, aby mohla plnit své hlavní poslání.“²³¹

Avšak takřka stejně často jako se strachem pracují články s ironií namířenou proti nacionálně zabarveným obavám.

„Obrozenci minulých století by zplakali nad výdělkem. Jejich proslovy, že národ nezahyne, zdají se liché. Paradoxně v čase, kdy národ konečně žije v téměř zaručené svobodě, po níž buditelé tolik toužili. A také v čase, kdy se stal ve své zemi jasně dominantním. Dosáhli jsme všeho, co jsme pro zdárný národní vývoj potřebovali ... Vyexpedovali jsme Germány. Rozloučili se se Slováky, čímž jsme se jedním vrzem zbavili i „kluků maďarských“, kteří nám přidělovali jen problémy, jak už dobře věděl Švejkův kamarád sapér Vodička. Už jen ti Romové zůstali ... V národním pelíšku dostali jsme příležitost ukázat světu, jací jsme pašáci. A my zatím vymíráme. Jako na smilování musíme čekat, zda k nám opět zavítají nějakí cizáci, aby pomohli zachovat proslulý středoevropský rod.“²³²

„Obrozenecký komplex“ malého českého národa bývá popisován se shovívavostí a nadhledem, ale strach z přistěhovalectví je podroben kritice.

„Proč chceme, aby bylo etnických Čechů víc? Možná je to vzpomínka na dávné vlastenectví. ‚Jsme malí, slabí, dosti těchto řečí...‘ Hledá se jakoby rozumné zdůvodnění - potřebujeme hodně dětí, aby měl kdo vydělávat na důchodce. Tento argument neobstojí, neboť důchodci je úplně jedno, zda na něj vydělává etnický Čech, nebo etnický Vietnamec či Ukrajinec.“²³³

„Celá tato debata je poněkud scestná. Tak především není jasné, proč by mělo být deset nebo dvanáct milionů Čechů žijících za padesát let lepším číslem než třeba osm nebo jen šest. Učiní růst populace český národ politicky silnější, kulturnější, nebo prostě lepší? ... Zdá se, že v podtextu se tedy skrývá přesvědčení, že narozený Čech je lepší než třeba narozený Ind, nebo že narozený příslušník západní civilizace je lepší než novorozenec z jiných civilizačních okruhů. To je ovšem v lepším případě filozoficky těžko obhajitelná, v horším případě prostě rasistická teze.“²³⁴

V internetových diskusích nad některými články nezaznívá jen strach z cizinců, kteří postupně v „české kotlině“ nahradí původní obyvatelstvo. Znovu se otevírá rómská otázka – vysoká porodnost Romů, kterou účastníci diskuse často popisují s opovržením a zároveň s obavami.

²³¹ Karas, J. 2003. „Imigranti důchody nespasí.“ *Hospodářské noviny* 3. 10. 2003: nestránkováno (viz též <<http://www.ihned.cz>>).

²³² Kučera, V. 2003. „Obrozenci, plačte!“ *Mladá fronta DNES* 16. 10. 2003: 8.

²³³ Komárek, M. 2004. „Vzhůru k větší dětnosti v této pětiletce!“ *Mladá fronta DNES* 27. 8. 2004: 7.

²³⁴ Pehe, J. 2004. „Podivná debata o vymírání Čechů.“ *Lidové noviny* 5. 2. 2004: 1 a 10.

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

„Nejvíc dětí má bohužel právě ona neschopná spodina, co se neumí postarat ani o sebe, natož o dítě. Nechci tu začínat nářky na téma Romové a spol., jen bych tě na to rád upozornil.“²³⁵

„Má vůbec smysl podporovat v plození dětí takové rodiče, které již samotným způsobem svého života ‚programují‘ své potomstvo k tomu, aby žilo stejně jako oni ze sociálních dávek (tj. z práce jiných), nebo je pro celou tuto společnost smysluplnější podporovat spíše ty rodiny, které namísto budoucích příjemců sociálních dávek vychovávají budoucí daňové poplatníky?“²³⁶

Nacionální rámování ale není tím, které by v diskusi o nízké porodnosti převažovalo, nejčastěji se s ním setkáme pouze v titulcích článků, to však neznamená, že není vlivné. Vždyť jsou to právě titulky, které upoutávají čtenářovu pozornost a směřují jeho zájem. Média ani nemohou být otevřeně rasistická, ale – a to se může odrazit právě v názvech článků – dovedou „zabrnkat“ na tu správnou strunu a ta se naplno rozezní až v internetových debatách nad danými články, které k otevřenému rasismu velmi často sklouzávají.²³⁷

5.2.6 Shrnutí

Jak je to tedy se založením rodiny? Je bezdětnost čistě osobní volbou nebo svrchovaně společenskou záležitostí? Je (převážně) ženským nebo i mužským problémem? Způsob, jakým je nad touto a dalšími otázkami vedena debata v médiích, nás upozorňuje na problematičnost takto „ostře“ kladených otázek. Rozhodnutí o dětech nikdy nemůže být čistě osobní – vždy je tu vliv mnoha dalších aktérů: rodiny, okolí, přátel a i médií a státu a jeho politik (bytové, sociální apod.). Rozhodování je vždy situační a vzhledem k různorodosti biografii nelze účinky případných propopulačních opatření ani zaručit, ani předvídat. Média s tímto rozporem pracují, vlastně jej (spolu)vytvářejí. Problém, o který jde, o kterém se píše, nejsou ani tak osobní volby jednotlivých párů mít či nemít děti, ale teprve agregovaný souhrn mnoha takových rozhodnutí – jejich statistické vyjádření. Co novináře, politiky či demografy děsí, jsou zejména čísla – míry porodnosti a úmrtnosti a na ně navazující projekce populačního vývoje. Tato čísla jsou zároveň velmi konkrétní i velmi abstraktní.

Podobně se jednoznačnému hodnocení vymyká „ženský“ charakter snižování porodnosti. Podobně jako u debaty o biologické bezdětnosti (neplodnosti), i zde je mnohem větší pozornost věnována ženám. Ženy ale do debaty o poklesu porodnosti aktivně vstupují a podílejí se na redefinici pohledu na příčiny tohoto fenoménu i na návrzích jeho možných řešení. Mimo jiné tím, že poukazují na nutnost redefinice ženských a mužských rolí.

Debata o snižující se porodnosti je zejména debatou o dnešní mladé generaci – o jejích hodnotách, postojích i o socioekonomické situaci, se kterou se musí potýkat. Změny reprodukčního chování mladých lidí jsou kritizovány, popisovány jako nevyhnutelný sociální fakt a důsledek následování vývoje

²³⁵ Z internetové diskuse nad článkem Iva Možného („Více dětí nebude. To spíš přijdou zemětřesení.“ 2004). Staženo 29. 1. 2004.

²³⁶ Z internetové diskuse na <<http://www.novinky.cz>> (stránky deníku Právo a internetového vyhledavače Seznam). Staženo 26. 5. 2004.

²³⁷ Viz např. část diskuse na <<http://www.novinky.cz>> – nad článkem „ČR má druhou nejnížší porodnost na světě“.

5. Mediální reflexe bezdětnosti v české společnosti mezi lety 1994-2004

v západní Evropě, ale jsou také s porozuměním chápány jako následek socioekonomických nejistot a nových rizik. Hlavními aktéry diskuse jsou experti, odborníci z různých oborů sociálních věd, zejména demografové, sociologové a politologové. Také díky nim dochází často k rozšíření diskuse na obecné téma vztahu jedince a společnosti (státu) či svobody osobní volby a povinností vůči společenství. Navazující a často diskutovanou otázkou je, jakou roli by v ovlivňování porodnosti měl hrát stát.

Převažující diskurzivní strategií, kterou tito (i ostatní) aktéři používají, je zejména diskurz tradice mobilizující ideálnětypický až „idylický“ obraz doby, kdy se rodilo více dětí, a diskurz společenských dopadů, jež problém bezdětnosti sleduje makro-optikou statistik. Čísla a grafy jsou vedle fotografií dětí hlavním vizuálním prostředkem k zdůraznění významu článku a k upoutání pozornosti čtenářů. Podobnou roli hrají titulky, které často nabízejí nacionální (a emocionální) rámování tématu a problém snižující se porodnosti „dramatizují“. Využívají přitom diskurzu strachu. Vymírání, to je výraz, který spojuje texty jinak značně různorodé, z tzv. seriózního i bulvárního tisku.

Diskuse o nízké porodnosti nabízí poměrně širokou paletu témat a účastníků. Vedle expertů, jejichž role je - podobně jako v případě debaty o neplodnosti - velká, se zde aktivně zapojují i čtenáři. V tomto smyslu je diskusí veřejnou.

5.3 Závěr

Viděli jsme, že fenomén bezdětnosti je tématem, které hýbe společností a dostává se mu pozornosti médií. V době, kdy tento text dopisujeme, přibývá na ulicích kočárků. Porodnost začíná mírně stoupat a sociologové mluví v televizních zpravodajstvích o tom, že se začínají realizovat odložená těhotenství populačně silných ročníků ze 70. let minulého století.²³⁸ Plodnost - jakožto statistická veličina - se o trochu zvýšila. Uvidíme, jak bude vývoj porodnosti pokračovat a zda a jak na něj zareagují média.

Nyní shrňme nejzajímavější momenty debaty o bezdětnosti, která v českých médiích probíhala v posledních deseti letech. Jak jsme již zmínili v úvodu, neprobíhá jedna, ale dvě oddělené a jen částečně na sebe odkazující diskuse - o biologické bezdětnosti (neplodnosti) a o sociální bezdětnosti (nízké porodnosti). Hlavní rysy těchto debat již byly shrnuty v závěrech jednotlivých podkapitol, zde se chceme pokusit o malé srovnání a zamyšlení nad tím, co toto oddělování říká o fenoménu bezdětnosti a také o českém mediálním prostoru.

Hlavním dělítkem je vůle a schopnost ovlivnit svou reprodukci. Bezdětnost „biologická“ a „nechtěná“, způsobená (pověětšinou) zdravotními problémy, přírodou, je popisována jako stav zasluhující si soucit a pomoc společnosti. Je vnímána jako společenský a politický problém do té míry, v jaké jde o proplácení její léčby z veřejného zdravotního pojištění. To je také téma, kde se obě debaty překrývají, neboť klesající čísla porodnosti jsou jedním z prostředků, kterými lze působit na stát, aby více podpořil asistovanou reprodukci. Debata nad ní je ale nejčastěji vedena mezi vědci a lékaři, je silně expertní, více než o neplodnosti a neplodných se diskutuje o možnostech její léčby. Převažuje

²³⁸ Viz např. slova Ladislava Rabušice v hlavních zprávách ČT1 (25. 6. 2005).

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

model jednostranného působení expertů na laiky – veřejnost, čtenáře. Ti jsou skrze média informováni o nejnovějším vývoji na poli reprodukční medicíny, i o jeho kontroverzních aspektech.

Pokles porodnosti je naopak palčivým společenským a politickým problémem. Je popisován v termínech viny, morálky a žebříčků hodnot. Bezdětnost „sociální“, „chtěná“, je někdy popisována s pochopením, někdy jako nevyhnutelný sociální fakt, který přišel s integrací do západní Evropy, a jindy jako morální odsouzení mladých konzumeristů. Někdy dopadá na společnost podobně nevyhnutelně jako na jedince „nepřejícnost“ přírody v případě neplodnosti. Častěji je ale kritizována, vnímána s nepochopením až odsudkem. Debata nad ní se často také nese v expertním duchu – tentokrát však věd společenských.

Silná role expertů není jediným společným rysem. Obě debaty jsou „feminizovány“, nikoli (jen) ve smyslu převahy autorek článků nad autory, ale v definici problému bezdětnosti jako problému žen – jejich emancipace, odkládání těhotenství, honby za kariérou, ale také horší pozicí na trhu práce a větší náchylností k nezaměstnanosti a závislosti. Ženský obraz bezdětnosti ale nabývá různých podob. Zdaleka se neomezuje jen na kritické hodnocení „nové role“ žen. Ženy, zejména v diskusích o volbě mezi založením rodiny a bezdětností, stále aktivněji prosazují své názory a pohled na věc. Podobně neplodnost není popisována jen jako ženský problém, stále více se naopak píše o klesající plodnosti mužů. Způsob, jakým je debata o neplodnosti vedena – absence veřejné diskuse – však na druhou stranu zakrývá to, že důsledky její léčby a rizik s ní spojených dopadají mnohem více na ženy než na muže (Zamykalová 2002a).

Různorodý a zároveň podobný je i způsob, jakým je v obou debatách tematizována role státu. V představách pisatelů i většiny reagujících čtenářů má být spíše pasivní – ať už se jedná o legislativní úpravy léčby neplodnosti či ambice ovlivňovat porodnost propopulační politikou. Pod „státem“ se ale rozumí různí aktéři – od institucí výkonné moci (ministerstva, vláda), přes jeho legislativní funkci (parlament, zákony) až po ztotožnění státu se společností. Zejména v diskusích nad poklesem porodnosti se téma státu rozšiřuje na vztah soukromého a veřejného (zájmu), na vztah jedince a společnosti.

A konečně různorodé a zároveň opakující se jsou i rétorické strategie – diskurzy – se kterými námi analyzované texty pracují. Je tu strach, emoce, různé podoby přirozenosti a přírody, tradice, osobní příběhy bezdětných i zobecňující úvahy nad statistikami.²³⁹ Mediální obraz bezdětnosti možná zprvu působí jednoduším dojmem, při bližším zkoumání se ale objeví poměrně pestrá paleta témat a názorů a (zejména v případě diskusí o nízké porodnosti) také zárodky skutečné veřejné diskuse všech zainteresovaných stran.

²³⁹ Zde je na místě poznámka, že s různými diskurzivními strategiemi pracujeme všichni, tedy i autorka tohoto textu, není to jen něco, co odhalujeme u jiných.

Literatura a zdroje dat

Literatura

- Cussins, Ch. 1996. „Ontological Choreography: Agency through Objectification in Infertility Clinics.“ *Social Studies of Science* 26 (3): 575-610.
- Daniluk, J. C., R. E. Webb. 1999. „The End of the Line. Infertile Men's Experiences of Being Unable to Produce a Child.“ *Men and Masculinities* 2 (1): 6-25.
- Ginsburg, F. D., R. Rapp (eds.). 1995. *Conceiving the New World Order. The Global Politics of Reproduction*. Berkeley (USA): University of California Press.
- Hašková, H. 2001. *Názorové diference k současným změnám v českém porodnictví*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Hašková, H. 2004a. „Rodičovství a bezdětnost očima českých mužů a žen.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 5 (2-3): 13-16.
- Hašková, H. 2004b. „Fenomén bezdětnosti v kontextu sociálních změn v ČR.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 5 (2-3): 11-13.
- Huxley, A. 1998. *Konec civilizace*. Praha: Maťa. Přeložili Josef Kostohryz a Stanislav Berounský.
- Kirejczyk, M. 2000. „Enculturation through Script Selection: Political Discourse and Practice of In Vitro Fertilization in the Netherlands.“ Pp. 183-206 in A. R. Saetnan, N. Oudshoorn, M. Kirejczyk (eds.). *Bodies of Technology. Women's Involvement with Reproductive Medicine*. Columbus: Ohio State University Press.
- Mulkay, M. 1997. *The Embryo Research Debate: Science and the Politics of Reproduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Potter, J. 1996. *Representing Reality: Discourse, Rhetoric and Social Construction*. London: Sage.
- Saetnan, A. R. 2000. „Users and the Cultural Appropriation of Fetal Diagnostics.“ Pp. 305-308 in A. R. Saetnan, N. Oudshoorn, M. Kirejczyk (eds.) *Bodies of Technology. Women's Involvement with Reproductive Medicine*. Columbus: Ohio State University Press.
- Saetnan, A. R., N. Oudshoorn, M. Kirejczyk (eds.). 2000. *Bodies of Technology. Women's Involvement with Reproductive Medicine*. Columbus: Ohio State University Press.
- Šalamounová, P., G. Šamanová. 2005. „Potratovost bezdětných žen.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 6 (1): 14-18.
- Van der Ploeg, I. 1995. „Hermafrodite Patients: In Vitro Fertilization and the Transformation of Male Infertility.“ *Science, Technology & Human Values* 20 (4): 460-482.
- Van Niekerk, A. 1995. „The Ethics of Surrogacy: Women's Reproductive Labour.“ *Journal of Medical Ethics* 21 (6): 345-349.
- Zamykalová, L. 2001. „Otcem po smrti?: Management trajektorií v asistované reprodukci.“ *Cargo. Časopis pro kulturní/sociální antropologii* 2001 (3-4): 242-279. Praha: Cargo Publishers o. p. s.
- Zamykalová, L. 2002a. *Asistovaná reprodukce: Problém ustavování hranic*. Diplomová práce. Praha: FSV UK.
- Zamykalová, L. 2002b. „Otcem po smrti? Management trajektorií v asistované reprodukci.“ *Cargo. Časopis pro kulturní/sociální antropologii* 3-4: 242-279.
- Zamykalová, L. 2003. „Kdo smí participovat na asistované reprodukci?“ *Biograf* 31: 26-50.

Zdroje dat

Citované články

- Antonyová, J. 1998. „Vymodlené děti.“ *Květy*, jaro 1998: 24-25.
- Bendová, J. 1999. „Ani vláda, jen my sami.“ *Mladá fronta DNES* 2. 9. 1999: 10.

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

- Bendová, J. 2001. „Chtěné děti.“ *Mladá fronta DNES* 28. 4. 2001: 8.
- Bendová, J. 2001. „Poslání mužů.“ *Mladá fronta DNES* 17. 8. 2001: 3.
- Bendová, J. 2002. „Sláva, je tu člověk! Záleží na tom, jak bylo dítě zplozeno?“ *Mladá fronta DNES* 12. 6. 2002: 8.
- Bendová, J. 2003. „Bude nás jen pět milionů?“ *Mladá fronta DNES* 9. 10. 2003: 8.
- Bendová, J. 2004. „Narodí se člověk. Co je důležitější.“ *Mladá fronta DNES* 10. 11. 2004: 6.
- Beneš, J. 2002. „Kdo se nestará o děti, měl by platit vyšší daně.“ *Mladá fronta DNES* 29. 5. 2002: 12.
- Bergerová, Š. 2002. „Nasaďte nám burky a bude nás víc!“ *Mladá fronta DNES* 26. 7. 2002: 7.
- Blažková, J. 1993. „Prognóza pro příští století: Méně dětí, delší život.“ *Lidové noviny* 16. 7. 1993: 8.
- Bobůrková, E. 2004. „Plodnost mužů je ohrožena.“ *Mladá fronta DNES* 10. 1. 2004: 12.
- Boehmová, T. 2004. „(milujte se a množte se) ... ale ne proto, že vám to vláda zaplatí.“ *Mladá fronta DNES* 4. 10. 2004: 7.
- Čermák, M. 1995. „Děti z montážní linky. Léčba neplodnosti se potýká s etickými i legislativními problémy.“ *Nedělní příloha LN* 8. 7. 1995: 10-11.
- Čermáková, D. 1997. „Zachrání nás manželství?“ *Zemské noviny* 7. 11. 1997: 6.
- Černohorská H., I. Karásková. 2004. „Dárčovství nemá být kupčením.“ *Mladá fronta DNES* 13. 10. 2004: 2.
- Duchoň, R. 2005. „Adopce? Připravte si pevné nervy.“ *Mladá fronta DNES* 2. 6. 2005: 3.
- Elšíková, M. 2004. „Ani nesvéprávná bytost...“ *Mladá fronta DNES* 14. 3. 2004: 8.
- Elšíková, M. 2004. „Milujte se a množte se.“ *Mladá fronta DNES* 4. 10. 2004: 7.
- Grossmanová, M. 2001. „Plodnost mužů se prudce snižuje.“ *Lidové noviny* 14. 8. 2001: 14.
- Hauserová, E. 2004. „Přestaňme oddělovat rodinu od práce, jinak tichá stávká žen neskončí.“ *Lidové noviny* 21. 2. 2004: 1 a 10.
- Heinovská, E. 2003. „Na brášku zapomeň.“ *Lidové noviny (příloha Pátek)* 30. 5. 2003: 21-24.
- Hejková, K. 1999. „Matky v akci.“ *Mladý svět* 1999 (16): 28-31.
- Holecová, S. 2001. „Žena počne dítě již mrtvého muže.“ *Mladá fronta DNES* 5. 3. 2001: 3.
- Hosmanová, I. 2005. „Mít mámu a tátu je pro někoho věčným snem.“ *Mladá fronta DNES* 23. 5. 2005: 5.
- Hrbek, M. 1999. „Rodiče se za děti ze zkumavky nestydí.“ *Slovo* 6. 9. 1999: 11.
- Hřebíčková, I. 2004. „Nemorální daně.“ *Mladá fronta DNES* 27. 8. 2004: 7.
- Hurychová, M. 2004. „Mít či nemít děti, toť otázka...“ *Mladá fronta DNES* 7. 10. 2004: 7.
- Hušek, P. 1992. „Nechte maličkým přijít...“ *Prostor* 16. 4. 1992: 3.
- Janoutová, V. 1996. „Mardešič dělá „děti ze zkumavky“.“ *Blesk* 4. 6. 1996: 7.
- Jelínek, J. 2003. „Demagogie a nesmysly kolem rodiny.“ *Mladá fronta DNES* 19. 12. 2003: 7.
- Kakáčková, M. 2001. „Jsme na vyměření?“ *Příloha Právo* 17. 3. 2001: 10-11.
- Karas, J. 2003. „Imigranti důchody nespasí.“ *Hospodářské noviny* 3. 10. 2003: (nestránkováno).
(viz též <<http://www.ihned.cz>>).
- Karas, J. 2004. „Zvyšme daně bezdětným.“ *Mladá fronta DNES* 26. 8. 2004: 6.
- Karásková, I. 1998. „Dělám to proto, že chci těm ženám pomoci.“ *Lidové noviny* 23. 12. 1998: 24.
- Kašpar, V. 2004. „Mít děti jako smetí.“ *Mladá fronta DNES* 27. 8. 2004: 7.
- Kobesová, J. 1998. „Neplodných párů stále přibývá.“ *Lidové noviny* 17. 2. 1998: 6.
- Komárek, M. 1998. „Lepší umělé než mrtvé.“ *Mladá fronta DNES* 22. 9. 1998: 12.
- Komárek, M. 2004. „Vzhůru k větší dětnosti v této pětiletce!“ *Mladá fronta DNES* 27. 8. 2004: 7.
- Kotišová, M. 2003. „Ty ženy se nám nerentují!“ *Mladá fronta DNES* 15. 7. 2003: 8.
- Kučera, M. 2004. „K čemu jsou děti dobré? Jsou prostě naplněním života.“ *Lidové noviny* 30. 3. 2004: 1 a 10.
- Kučera, V. 2003. „Obrozenci, plačte!“ *Mladá fronta DNES* 16. 10. 2003: 8.
- Kučerová, M. 1995. „Náhradní mateřství je u nás zakázáno.“ *Lidové noviny* 24. 11. 1995: 14.
- Lajkep, T. 2004. „Starejme se raději o opuštěné děti.“ *Mladá fronta DNES* 12. 10. 2004: 8.
- Lesková, I. 2001. „Početí? Stále větší problém.“ *Mladá fronta DNES* 9. 5. 2001: 1.
- Macků, P. 1999. „Spermobanka bývá mnohdy pro manžele poslední z možností.“ *Mladá fronta DNES* 4. 2. 1999: 1.

5. Mediální reflexe bezdětnosti v české společnosti mezi lety 1994-2004

- Možný, I. 2004. „Více dětí nebude. To spíš přijdou zemětřesení.“ *Hospodářské noviny* 28. 1. 2004: nestránkováno (viz též <<http://www.ihned.cz>>).
- Možný, I. 2004. „Rodina potřebuje také peníze.“ *Hospodářské noviny* 15. 10. 2004: nestránkováno (viz též <<http://www.ihned.cz>>)
- Nádvorníková, L. 1999. „Děkuji, nechci. Dítě si teď nemůžeme dovolit“ Na vyměření nám stačí tři sta let.“ *Týden* 1999 (13): 24-25.
- Ondřichová, L. 2004. „Mužům ubývá spermií.“ *Mladá fronta DNES* 19. 11. 2004: 4.
- Pavelková, A., R. Wallerová. 2004. „Chceme dítě, ale nedaří se to.“ *Mladá fronta DNES* 30. 4. 2004: 1.
- Pehe, J. 2004. „Podivná debata o vymírání Čechů.“ *Lidové noviny* 5. 2. 2004: 1 a 10.
- Petr, J. 2000. „Lidstvo čeká genetický ráj, ale jen pro bohaté.“ *Lidové noviny*, Rubrika Věda 13. 5. 2000: 12.
- Pitáková, Š. 2002. „Hon na spermií.“ *Květy* 2002 (21): 10-11.
- Plavcová, A. 1998. „Revoluce v rozmnožování.“ *Magazín LN* 1998 (5): 20-22.
- Ramešová, B. 2004. „Co bezdětní muži? Fórum čtenářů.“ *Mladá fronta DNES* 7. 10. 2004: 7.
- Riebauerová, M. 1996. „Kam sahá hranice nemoci.“ *Mladá fronta DNES* 6. 5. 1996: 13.
- Riebauerová, M. 1996. „Parlament nemůže řídit zdravotnictví.“ *Mladá fronta DNES* 9. 7. 1996: 12.
- Riebauerová, M., I. Karásková. 1998. „Chcete být náhradní matkou? Zapomeňte: stojí před vámi zákon i etické dilema.“ *Mladá fronta DNES* 19. 9. 1998: 1 a 4.
- Riebauerová, M. 2002. „Umělé oplodnění plodí „zázraky“ i dilemata.“ *Mladá fronta DNES* 28. 6. 2002: 5.
- Riebauerová, M. 2003. „Náhradní matky už i u nás rodí děti.“ *Mladá fronta DNES* 5. 12. 2003: 1.
- Riebauerová, M. 2003. „Nemohla mít dítě a tak jí je porodila sestra.“ *Mladá fronta DNES* 8. 12. 2003: 4.
- Rybáková, A. 1998a. „Neplodnost už není noční můrou.“ *Hospodářské noviny* 25. 8. 1998: 6.
- Rybáková, A. 1998b. „Naděje zrozená ve zkumavce.“ *Magazín Slovo* 1998 (30): 4-5.
- Rybáková, A. 1999. „Každé sté dítě je počato ve zkumavce.“ *Hospodářské noviny* 23. 11. 1999: 4.
- Semín, M. 2004. „Disident doby.“ *Mladá fronta DNES* 30. 8. 2004: 7.
- Sobotková, A. 1996. „Děti ze zkumavky měly slet – v Hloubětínském Centru asistované reprodukce umějí zázraky.“ *Mladá fronta DNES* 7. 10. 1996: 13.
- Sobotková, A. 2000. „Štěstí žvatlalo dětskými hlásky.“ *Blesk* 11. 9. 2000: 9.
- Suchá, V. 2001. „Jaká mají být pravidla pro umělé oplodnění – Zákon už vzniká.“ *Mladá fronta DNES* 28. 4. 2001: 3.
- Suchá, V. 2001. „Lidský osud se do žádných pravidel nevtěsná.“ *Mladá fronta DNES* 28. 4. 2001: 3.
- Špona, T. 2002. „Když nejsou děti ... Česká populace beznadějně stárne.“ *Mladá fronta DNES*, Víkend – téma 29. 6. 2002: 3.
- Štefek, J. 2004. „Mladí nebudou mít děti jen proto, že jim na ně dá vláda peníze.“ *Lidové noviny* 7. 6. 2004: 8.
- Štěpánková, V. 1999. „Čáp letí...“ *Vlasta* 1999 (30): 20-21.
- Štrompf, P. 1997. „Konec Slovanů v české kotlině.“ *Večerník Praha* 8. 8. 1997: 12-13.
- Tomčíková, M. 1999. „Budoucnost bez dětí. Nastává možná poslední století českého národa.“ *Respekt* 1999 (49): 9.
- Vašíčková, M. 2001. „Dítě na stará kolena.“ *Mladá fronta DNES* 10. 11. 2001: 4.
- Vavroň, J. 2002. „Politici chtějí podnitit rodiny, aby měly děti.“ *Právo* 1. 3. 2002: 4.
- Vavroň, J. 2004. „Děti se loni narodilo nejvíce od 1995.“ *Právo* 26. 3. 2004: 6.
- Veselá, J. 1999. „Děti ze zkumavky poznaly své klinické „tatínky“.“ *Zemské noviny* 8. 11. 1999: 8.
- Veselská, R. 2003. „Proč váhat nad náhradním mateřstvím?“ *Mladá fronta DNES* 10. 12. 2003: 9.
- Vopavová, M. 1996. „Jak se přichází do jiného stavu.“ *Mladá fronta DNES* 12. 10. 1996: 1.
- Wenig, V. 2004. bez názvu, fórum čtenářů, *Mladá fronta DNES* 30. 8. 2004: 7.
- Wilková, S. 2004. „Máme všechno. Kromě dětí.“ *Magazín Mladé fronty Dnes* 5. 8. 2004: 20-22.
- Zahradníčková, H. 1999. „Lékař českého původu objevil, jak pomoci neplodným.“ *Lidové noviny*, příloha Věda 17. 4. 1999: 9.
- Zahradníčková, H. 1999. „Dávám přednost zájmu jedince před zájmem společnosti.“ *Lidové noviny*, příloha Věda 17. 4. 1999: 9.
- Zázvorka, J. 1997. „Po přeslici?“ *Mladý svět* 1997 (15): 12-13.

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

Zídek, P. 2004. „Obrana bezdětných.“ *Lidové noviny* 1. 3. 2004: 1 a 10.

Žižka, P. 2004. „Dělá z obětí viníky.“ *Mladá fronta DNES* 27. 8. 2004: 8.

Citované redakční články

„Co nedokázala příroda, umí doktor Mrázek.“ *Večerník Praha* 14. 9. 2001: 7.

„Češku oplodní sperma mrtvého.“ *Blesk* 2. 3. 2001: 12.

„Děti cizího lůna.“ *Týden* 2002 (11): 14.

„Dítě i zkumavka jsou zdravý.“ *100+1 1978* (24): 17-19. Převzato z *Time*, Londýn, U.S. News and World Report, Washington a *Komsomolskaja Pravda*, Moskva.

„Dvě procenta dětí v ČR se rodí díky asistované reprodukci.“ *ČTK, Metro* 29. 2. 2000: 8.

„Indka porodí německé ženě dítě.“ *Slovo* 30. 1. 1999: 5.

„Klinika má nedostatek dárců.“ *Mladá fronta DNES* 20. 1. 2005: 4.

„Lékaři poprvé oplodní ženu spermatem po zemřelém.“ *Mladá fronta DNES* 3. 3. 2001: 3.

„Muži nad 35 let mají ještě menší šanci mít zdravé děti, než se tušilo.“ *Mladá fronta DNES* 16. 10. 2002: 10.

„Nejistý osud dětí ze zkumavky.“ *Týden*, rubrika Události 1996 (23): 24.

„Pacienti patrně nebudou zatím platit o mnoho víc.“ *Lidové noviny* 29. 6. 1996: 11.

„Padesátileté (i starší) matky?“ *Mladý svět* 1994 (30): 18-19.

„Rodit cizí dítě na zakázku? Má to i rizika.“ *Mladá fronta DNES* 5. 12. 2003: 1.

„Soud povolil umělé oplodnění i po smrti manžela.“ *Lidové noviny* 3. 3. 2001: 4.

„Úředníci uvažují, co pacient zaplatí.“ *Mladá fronta DNES* 24. 6. 1996: 8.

„Ženu lékaři oplodní spermatem zemřelého manžela.“ *Mladá fronta DNES* 2. 3. 2001: 3.

Shrnutí

V těchto Sociologických studiích jsme představili výzkum „Fenomén bezdětnosti v kontextu sociálních změn v české společnosti“, v němž zkoumáme jednak bezdětnost dobrovolnou, a jednak bezdětnost nedobrovolnou. Konkrétně jsme se zde soustředili na vytvoření širšího výzkumného rámce pro studium bezdětnosti, poklesu plodnosti a odkládání rodičovství do pozdější doby v české společnosti.

V úvodu Sociologických studií ukazuje Hana Hašková na různé formy bezdětnosti – např. dobrovolnou, nedobrovolnou, dočasnou nebo konečnou (celoživotní) bezdětnost, neplodnost, sterilitu anebo bezdětnost z důvodů kulturních či sociálních. Dále identifikuje studium bezdětnosti z pohledu různých vědních oborů. V neposlední řadě pak argumentuje důležitost reflexe přímých nebo zprostředkovaných dopadů takto zaměřených výzkumů na společnost. Zamýšlí se tak nad diverzitou bezdětnosti, jejího výzkumu i jejich společenské reflexe. Zároveň také uvádí jednotlivé následující stati Sociologických studií.

V druhé stati mapuje Hana Hašková základní demografická data o bezdětnosti v české společnosti, analyzuje odbornou diskusi nad aktuálním růstem bezdětnosti, poklesem plodnosti a odkládáním rodičovství do pozdějšího věku v ČR a v dalších státech střední a východní Evropy, a identifikuje základní teorie stejně tak jako i metodologické mezery ve výzkumu bezdětnosti v české společnosti. Následně ukazuje cestu k dalšímu možnému teoretickému a metodologickému vývoji v této oblasti.

V rámci odborné diskuse nad aktuálním růstem bezdětnosti, poklesem plodnosti a odkládáním rodičovství do pozdějšího věku v ČR a v dalších státech bývalého východoevropského bloku identifikuje několik základních dimenzí: dimenzi kulturních a strukturálních faktorů ovlivňujících diskutované sociodemografické změny, dimenzi pozitivních a negativních dopadů socioekonomických a politických transformací ve zkoumaném regionu, dimenzi similarity a difference hodnot relevantních sociodemografických ukazatelů v Evropě, dimenzi hodnocení proměn reprodukčního chování jako krize nebo přechodu, dimenzi individualismu a kolektivity v rámci „řešení“ aktuálních proměn reprodukčního chování, a dimenzi změny a stability vědeckých diskurzů o proměnách reprodukčního chování. S ohledem na teoretické zázemí odborné diskuse nad aktuálním růstem bezdětnosti, poklesem plodnosti a odkládáním rodičovství v zemích střední a východní Evropy identifikuje autorka využití zejména teorií individualizace a kulturní změny, teorií racionální volby a teorie sociální anomie. Dále pak argumentuje pro zahrnutí dalších teoretických přístupů do výzkumu současných změn reprodukčního chování ve sledovaném regionu, jmenovitě teorie sociálních sítí a teorie genderové rovnosti. Z metodologických mezer dosavadního výzkumu bezdětnosti v české společnosti poukazuje zejména na nedostatečné propojení kvalitativních a kvantitativních výzkumných přístupů, oddělení retrospektivních a prospektivních výzkumů a dílčí genderovou a generační slepost výzkumů. Krátkou ilustrací hlavních výzkumných otázek, metodologie a konceptuálního modelu výzkumného projektu

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

„Fenomén bezdětnosti v kontextu sociálních změn v české společnosti“ pak autorka uvádí příklad výzkumu, který se snaží o zaplnění výše jmenovaných výzkumných mezer.

V pořadí třetí stati zasazuje Petra Šalamounová výzkum bezdětnosti a s ní souvisejících sociodemografických jevů v české společnosti do kontextu historického vývoje hodnot různých relevantních demografických ukazatelů plodnosti a sňatečnosti v jednotlivých evropských zemích, a to sice v transverzálním a generačním pohledu. Konkrétně srovnává v transverzálním pohledu mezi evropskými zeměmi a) základní charakteristiky prvorodiček, b) míry plodnosti dětí prvního pořadí, c) strukturu narozených dětí podle pořadí a d) míry úhrnné plodnosti. V generačním pohledu pak srovnává mezi evropskými zeměmi a) podíly nevdaných žen a b) konečnou plodnost žen narozených v roce 1965. Kombinací transverzálního a generačního úhlu pohledu autorka zvolila proto, že první sice zaznamenává nejnovější trendy plodnosti, ale není příliš vhodný v době významných demografických změn, a druhý lze zase používat v daném kontextu jen pro generace, které již ukončily reprodukci. Svůj rozbor zakončuje srovnáním podílů bezdětných žen v evropských zemích a prognózou budoucího vývoje jejich zastoupení v Evropě. Důraz klade na identifikaci pozice hodnot relevantních sociodemografických ukazatelů ČR v rámci Evropy.

Co se týče věku matky při narození prvního dítěte, zjišťuje autorka v roce 2000 výrazné rozdíly mezi bývalými státy východoevropského bloku a ostatními evropskými zeměmi. ČR a ostatní země střední a východní Evropy se nelišily pouze relativně nízkými transverzálními hodnotami plodnosti prvního dítěte ve vyšším věku, což by bylo možné vysvětlit faktorem odkládání narození prvního potomka, ale současně i relativně vyšší plodností v nižším věku. Je tedy patrné, že přestože došlo na „východě“ k výrazným změnám v reprodukčním chování směrem k reprodukčnímu chování na „západě“, je reprodukční chování žen ve státech bývalého východoevropského bloku v současné době odlišné od chování ostatních Evropanek. Na druhou stranu, ve struktuře narozených dětí podle pořadí nešlo proložit žádnou dělicí hranici mezi „východem“ a „západem“. Státy Evropy se v tomto ohledu stále více připodobňují. Obdobně bude podle autorkou vybrané demografické prognózy docházet ve všech zemích Evropy k nárůstu trvale bezdětných žen, a to nejvíce u nejmladších dosud sledovaných generací (narozených v roce 1970 a 1975). Konečná bezdětnost u těchto žen v ČR by se však podle této prognózy měla pohybovat stále ještě na spodní hranici evropského průměru.

V následující stati zkoumá Hana Víznerová postoje specifické a výzkumně obtížně dosažitelné dostatečně velké skupiny lidí, kteří si zvolili život bez dětí. Za tímto účelem analyzuje veřejnou emailovou v anglickém jazyce vedenou diskusi lidí, kteří se rozhodli pro život bez rodičovství, a v této virtuální komunitě hledají zejména porozumění od lidí, kteří učinili obdobné životní rozhodnutí. V rámci analýzy autorka identifikuje témata, která vnášejí a rozvíjejí v rámci diskuse její aktéři a aktérky – tzv. „childfree“ lidé. Jedná se zejména o téma sobectví a nezodpovědnosti, nikoliv však pouze dobrovolně bezdětných (pohled majoritní populace v rámci společností euroamerické civilizace), ale rodičů nebo rodičovství plánujících lidí. Dalším významným tématem v emailové diskusi je intolerance rodičů a rodičovství plánujících lidí vůči „childfree“ lidem. Autorkou je však odhalena také intolerance „childfree“ lidí vůči rodičům. Obdobně i analýza ostatních identifikovaných dominantních témat emailové diskuse (genderové vztahy, partnerství a rodičovství) nastavuje zrcadlo normám a hodnotám společností soudobé euroamerické civilizace z marginalizovaného úhlu pohledu. Kapitola autorka uzavírá kategorizací „childfree“ lidí, kteří přispívají do diskuse, podle jejich důvodů k bezdětnosti a postoje k dětem a k majoritní společnosti.

Shrnutí, Summary, Zusammenfassung

V poslední stati prezentuje Lenka Zamykalová nejdříve analýzu českého mediálního obrazu biologické bezdětnosti, a posléze nízké plodnosti a porodnosti. Zjišťuje, že tyto dvě mediální diskuse na sebe odkazují pouze částečně. Bezdětnost „biologická“ je popisována jako stav zasluhující si soucit a pomoc lékařů. Jako společenský a politický problém je vnímána pouze do té míry, v jaké jde o proplácení její léčby z veřejného zdravotního pojištění. Pokles plodnosti je naopak definován jako palčivý společenský a politický problém. Je popisován v termínech viny, morálky a žebříčků hodnot. Obě diskuse se nesou v expertním duchu – jednou věd lékařských a podruhé věd společenských. Obě debaty jsou také „feminizovány“, a to nikoli (jen) ve smyslu převahy autorek článků nad autory, ale také v sociální definici bezdětnosti jako problému žen.

Celkově tak dochází v těchto Sociologických studiích k rámování výzkumu bezdětnosti, poklesu plodnosti a odkládání rodičovství do pozdějšího věku v české společnosti jejich odbornou a mediální reflexí a jejich zasazením do kontextu relevantních mezinárodních demografických dat i postojů v této oblasti aktivních občanských a lobbyistických skupin.

Summary

This volume of Sociological Studies introduces readers to the research project 'The Phenomenon of Childlessness in the Context of Social Changes in Czech Society'. The aim of the research is to examine voluntary and involuntary childlessness. In this volume of Sociological Studies a broader theoretical framework for the study of childlessness, fertility decline, and the postponement of childbearing in Czech society is established.

In the introduction, Hana Hašková describes various forms of childlessness – for example, voluntary, involuntary, temporary, or completed (lifetime) childlessness, infertility, sterility, or childlessness based on cultural or social reasons. She also looks at the study of childlessness from the perspective of different scientific fields and argues that the direct or indirect effects on society of scientific reflections obtained in this kind of research are important. The diversity of childlessness, the study of childlessness, and its reflection in society are thus discussed. The author then introduces the individual chapters contained in this volume of Sociological Studies.

In the second chapter Hana Hašková maps out the basic demographic data on childlessness in Czech society and analyses the professional discourse surrounding the current rise in childlessness, the decline in fertility, and the postponement of childbearing in the Czech Republic and other Central and Eastern European states. She presents the basic theories and the methodological gaps in research on childlessness in Czech society and then highlights the path of possible further theoretical and methodological development in this field. The author identifies several basic dimensions to the professional discourse on the current rise in childlessness, decline in fertility, and postponement of childbearing in the Czech Republic and other states in the former Eastern block: the dimension of cultural and structural factors that affect these socio-demographic changes, the dimension of the positive and negative effects of the socio-economic and political transformations in the region under observation, the dimension of the similarities and differences in the values of relevant socio-demographic indicators in Europe, the dimension of the assessment of changes in reproductive behaviour as a crisis or transition, the dimension of individualism and collectivism in the framework of 'solving' the current changes in reproductive behaviour, and the dimension of change and stability in the scientific discourses on changes in reproductive behaviour. In the theoretical background to the professional discourse on the current rise in childlessness, fertility decline, and postponement of childbearing in Central and Eastern European countries the author identifies in particular the theory of individualisation and cultural change, rational choice theory, and the theory of social anomy. She goes on to argue in favour of including other theoretical approaches in the research on the contemporary changes in reproductive behaviour in the region under observation, in particular the theory of social networks and the theory of gender equity. The methodological gaps in the research to date on childlessness in Czech society indicate mainly the inadequate use of qualitative and quantitative research approaches in combination, the existence of a division between retrospective studies and studies on future

developments, and partially also the gender and generational blindness of the studies. There is also a brief illustration of the main research questions, the methodology, and the conceptual model used in the project 'The Phenomenon of Childlessness in the Context of Social Changes in Czech Society', the example of study that has attempted to fill in all the above-mentioned research gaps.

In the third chapter Petra Šalamounová places the research on childlessness and the related socio-demographic phenomena in Czech society in the context of how the values of various relevant demographic indicators of fertility and nuptiality have evolved over time in individual European countries, examined from a transversal and generational perspective. She makes a transversal comparison between European countries of a) the basic characteristics of first-time mothers, b) the fertility rate of first births, c) the structure of children born by birth order, and d) the total fertility rate. From a generational perspective she then compares a) the proportion of unmarried women and b) the completed fertility of women born in 1965. The author chose to combine the transversal and generational perspectives because while the first records the most recent trends in fertility it is not very useful in times of important demographic changes, and the second can be used in the given context only for generations that have completed reproduction. The analysis concludes with a comparison of the proportion of childless women in European countries and with a forecast of how the percentage of childless women in Europe will develop in the future. Special attention is given to identifying the position of the values of the relevant socio-demographic indicators in the Czech Republic in the context of Europe.

With regard to the age of the mother at the time of first birth the author observes that in 2000 there were substantial differences between the former Eastern block countries and other European countries. Specific to the Czech Republic and other Central and Eastern European countries are not only the relatively low transversal values of the first-birth fertility rate at an older age, which could be explained by the postponement of childbirth, but also the relatively high fertility rate among women at a young age. It is clear then that even though substantial changes occurred in the reproductive behaviour in the 'East' as it began to be more like the reproductive behaviour in the 'West', the reproductive behaviour of women in former Eastern block states still currently differs from that of other European women. On the other hand, no sharp dividing line between the 'East' and the 'West' could be made with regard to the structure of children born by birth order. In this regard the states of Europe are becoming increasingly similar. According to selected demographic prognoses, in all European countries there will likewise be an increase in the percentage of lifetime childless women, most notably among the youngest generations of women studied to date (born in 1970 and 1975). However, prognoses indicate that lifetime childlessness among these women in the Czech Republic should still be at the lower end of the European average.

In the next chapter Hana Víznerová examines the views of a specific group (one usually difficult to access as a sufficiently large group) who have elected to remain childless in life. Her analysis looks at an internet discussion among people who have made the decision to remain childless and who in this virtual community primarily seek understanding from other people who have made a similar life decision. In the analysis the author identifies the topics that the participants – so-called 'childfree' people – raise and pursue in the discussion. The main thematic reference she observes is to selfishness and irresponsibility, not just on the part of voluntarily childless people (which is the view of the majority population in Euro-American society), but on the part of parents or people planning to have children. Another important topic is the intolerance expressed by parents and people planning to have children towards 'childfree' people. However, the author also uncovers intolerance on the part

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

of 'childfree' people towards people who are parents. The analysis of other dominant topics in the internet discussion (gender relations, partnership and parenthood) exposes the norms and values of contemporary Euro-American society from the viewpoint of a marginalised group. The author concludes the chapter by presenting a typology of the 'childfree' people who contribute to the discussion, categorised by the reasons why they are childless, their views on children, and their views on the majority society.

In the final chapter Lenka Zamykalová first presents an analysis of the images of biological childlessness and of the low fertility and birth rates that are portrayed in the Czech media. She finds that the references in each of these two discourses to the other are limited. 'Biological' childlessness is described as a condition warranting pity and medical attention. It is only perceived as a social and political problem to the extent that it refers to the issue about paying for treatment from public health insurance. Conversely, the decline in fertility is defined as a serious social and political problem, and described in terms of blame, morality, and value hierarchies. Both discourses are conducted in the language of expertise – medical in the first and social-scientific in the second. And both debates are 'feminised', not (just) in the sense that there are more female than male authors in the debate, but (also) in the sense of how society defines childlessness as a woman's problem.

In this volume of Sociological Studies research on childlessness, fertility decline, and the postponement of childbearing to a later age in the Czech Republic is framed in terms of its professional reflection and media image and is placed in the context of relevant international demographic data and in the context of the view in this area of active civic and lobbyist groups.

Zusammenfassung

In diesen Soziologischen Studien haben wir das Forschungsprojekt „Das Phänomen der Kinderlosigkeit im Kontext der sozialen Veränderungen in der tschechischen Gesellschaft“ vorgestellt, in dem wir die freiwillige und die unfreiwillige Kinderlosigkeit erforschen. Wir haben uns dabei auf die Schaffung eines breiteren Forschungsrahmens für das Studium der Kinderlosigkeit, des Rückgangs der Fruchtbarkeit und die Aufschiebung der Elternschaft in ein höheres Alter in der tschechischen Gesellschaft konzentriert.

Am Anfang der Soziologischen Studien weist Hana Hašková auf verschiedene Formen der Kinderlosigkeit hin – z.B. freiwillige, unfreiwillige, vorübergehende oder endgültige (lebenslange) Kinderlosigkeit, Unfruchtbarkeit, Sterilität oder Kinderlosigkeit aus kulturellen oder sozialen Gründen. Des Weiteren identifiziert sie das Studium der Kinderlosigkeit aus dem Blickwinkel verschiedener wissenschaftlicher Fächer. Nicht zuletzt weist sie auch auf die Wichtigkeit der Reflexion der direkten oder vermittelten Konsequenzen der einschlägigen Forschung auf die Gesellschaft hin. Sie denkt über die Vielfalt der Kinderlosigkeit und die Erforschung und gesellschaftlichen Reflexion der Kinderlosigkeit nach und weist auch auf die folgenden Abhandlungen der Soziologischen Studien hin.

In der zweiten Abhandlung stellt Hana Hašková die grundlegenden demographischen Daten über die Kinderlosigkeit in der tschechischen Gesellschaft vor, analysiert die Fachdiskussion zum aktuellen Anstieg der Kinderlosigkeit, zu den rückläufigen Fruchtbarkeitsraten und zur Aufschiebung der Elternschaft in ein höheres Alter in Tschechien und in weiteren Staaten Mittel- und Osteuropas und identifiziert die grundlegenden Theorien sowie die methodologischen Lücken in der Untersuchung der Kinderlosigkeit in der tschechischen Gesellschaft. Anschließend zeigt sie den Weg einer weiteren möglichen Entwicklung der Theorie und Methodologie in diesem Bereich auf.

Im Rahmen der Fachdiskussion zum aktuellen Anstieg der Kinderlosigkeit, zu den rückläufigen Fruchtbarkeitsraten und zur Aufschiebung der Elternschaft in ein höheres Alter in Tschechien und in weiteren Staaten des ehemaligen Ostblocks identifiziert sie mehrere grundlegende Dimensionen: die Dimension der kulturellen und strukturalen Faktoren, welche die diskutierten soziodemographischen Veränderungen beeinflussen, die Dimension der positiven und negativen Auswirkungen sozioökonomischer und politischer Transformationen in den untersuchten Regionen, die Dimension der Ähnlichkeit und Unterschiedlichkeit der Werte der relevanten soziodemographischen Indikatoren in Europa, die Dimension der Auswertung der Veränderungen im Reproduktionsverhalten als Krise oder Übergang, die Dimension des Individualismus und der Kollektivität im Rahmen der Handhabung der aktuellen Veränderungen im Reproduktionsverhalten und die Dimension der Veränderung und der Stabilität der wissenschaftlichen Diskurse über die Veränderungen im Reproduktionsverhalten. Im Hinblick auf die theoretische Grundlage der Fachdiskussion zum aktuellen Anstieg der Kinderlosigkeit, zu den rückläufigen Fruchtbarkeitsraten und zur Aufschiebung der Elternschaft in ein höheres Alter in Tschechien und in weiteren Staaten Mittel- und Osteuropas identifiziert die Autorin insbesondere

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

die Theorie der Individualisierung und der kulturellen Veränderung, die Theorie der rationalen Wahl und die Theorie der sozialen Anomie. Des weiteren argumentiert sie für die Einbeziehung weiterer theoretischer Ansätze in die Erforschung der aktuellen Veränderungen im Reproduktionsverhalten im untersuchten geographischen Gebiet, insbesondere die Theorie der sozialen Netzwerke und die Theorie der Gender-Gerechtigkeit. Bezüglich der methodologischen Lücken in der bisherigen Erforschung der Kinderlosigkeit in der tschechischen Gesellschaft weist sie insbesondere auf die unzureichende Verknüpfung von qualitativen und quantitativen Forschungsansätzen, die Trennung von retrospektiven und prospektiven Untersuchungen und die teilweise vorhandene Gender- und Generationsblindheit der Untersuchungen hin. Anhand einer kurzen Illustration der Hauptforschungsthemen, der Methodologie und des konzeptualen Modells des Forschungsprojekts „Das Phänomen der Kinderlosigkeit im Kontext der sozialen Veränderungen in der tschechischen Gesellschaft“ führt die Autorin dann als Beispiel einer Untersuchung an, die bemüht ist, die oben aufgezeigten Forschungslücken zu schließen.

In der dritten Abhandlung fügt Petra Šalamounová die Erforschung der Kinderlosigkeit und der damit zusammenhängenden soziodemographischen Erscheinungen in der tschechischen Gesellschaft sowohl in transversaler als auch in Generationshinsicht in den Kontext der historischen Entwicklung der Werte verschiedener relevanter demographischer Indikatoren der Fruchtbarkeits- und Eheschließungsraten in den einzelnen europäischen Länder ein. Im transversalen Blickwinkel vergleicht sie die einzelnen europäischen Länder hinsichtlich a) der grundlegenden Charakteristika von Erstgebärenden, b) der Fruchtbarkeitsrate von Erstgeborenen, c) der Struktur der geborenen Kinder nach Geburtsreihenfolge und d) der allgemeinen Fruchtbarkeitsrate. Im Generationsblickwinkel vergleicht sie die europäischen Länder hinsichtlich a) der Anteile lediger Frauen und b) der letztendlichen Fruchtbarkeitsrate im Jahr 1965. Die Kombination des transversalen und des Generationsblickwinkels wurde von der Autorin gewählt, weil der erste Blickwinkel zwar die neuesten Trends der Fruchtbarkeitsraten verzeichnet, jedoch nicht sehr gut für eine Zeit bedeutender demografischer Veränderungen geeignet ist, und der zweite Blickwinkel wiederum nur für Generationen verwendet werden kann, die ihre Reproduktion bereits abgeschlossen haben. Ihre Analyse beschließt sie mit einem Vergleich der Anteile kinderloser Frauen in europäischen Ländern und einer Prognose der zukünftigen Entwicklung in Europa. Sie betont die Identifikation der Stellung ausgewählter soziodemographischer Parameter Tschechiens im Rahmen Europas.

Was das Alter der Mutter bei der Geburt des ersten Kindes anbelangt, stellt die Autorin im Jahre 2000 markante Unterschiede zwischen den ehemaligen Ostblockstaaten und den übrigen europäischen Ländern fest. Tschechien und die übrigen Länder Mittel- und Osteuropas unterschieden sich nicht nur durch ihre relativ niedrigen transversalen Fruchtbarkeitswerte für das erste Kind in höherem Alter, was man durch den Faktor des Aufschubs der Geburt des ersten Nachkömmlings erklären könnte, sondern gleichzeitig auch durch die relativ höhere Fruchtbarkeit in jüngerem Alter. Es wird deutlich, dass sich das Reproduktionsverhalten von Frauen in den osteuropäischen Ländern vom Verhalten der übrigen Europäerinnen unterscheidet, obwohl es im „Osten“ zu markanten Änderungen im Reproduktionsverhalten Richtung „Westen“ kam. Auf der anderen Seite konnte die Struktur der Reihenfolge der Geborenen nicht mit einer Grenze zwischen „Ost“ und „West“ belegt werden. Die europäischen Staaten ähneln sich in diesem Hinblick immer mehr. Analog wird es den von der Autorin ausgewählten demographischen Studien zufolge in allen europäischen Ländern zu einem Anstieg der Anzahl dauerhaft kinderloser Frauen kommen, und zwar am stärksten bei den jüngsten der bisher beobachteten (in den Jahren 1970 und 1975 geborenen) Generationen. Die endgültige Kinderlosigkeit

dieser Frauen in Tschechien dürfte sich jedoch nach diesen Prognosen immer noch an der unteren Grenze des europäischen Durchschnitts bewegen.

In der anschließenden Abhandlung untersucht Hana Víznerová die Haltungen der spezifischen und schwer in der Forschung erreichbaren großen Gruppe jener Menschen, die sich für ein Leben ohne Kinder entschieden haben. Hierzu analysiert sie eine öffentlich englischsprachige E-Mail-Diskussion von Menschen, die sich für ein Leben ohne Elternschaft entschieden haben und in dieser virtuellen Community insbesondere das Verständnis von Menschen suchen, die eine ähnliche Lebensentscheidung getroffen haben. Im Rahmen der Analyse identifiziert die Autorin Themen, die ihre Teilnehmer – freiwillig Kinderlose (sog. „childfree“ Menschen) – in die Diskussion hineinbringen und darin entwickeln. Es handelt sich vor allem um das Thema Egoismus und Verantwortungslosigkeit, nicht jedoch der ausschließlich freiwillig Kinderlosen (Sichtweise der Bevölkerungsmehrheit im Rahmen der Gesellschaften der europäisch-amerikanischen Zivilisation), sondern der Eltern oder der Kinder planenden Menschen. Ein weiteres bedeutendes Thema in der E-Mail-Diskussion ist die Intoleranz von Eltern und Kinder planenden Menschen gegenüber „childfree“ Menschen. Die Autorin enthüllt jedoch auch Intoleranz von „childfree“ Menschen gegenüber Eltern. Analog stellt auch die Analyse der übrigen gefundenen dominanten Diskussionsthemen (Gender-Beziehungen, Partnerschaft und Elternschaft) den Normen und Werten der Gesellschaften der europäisch-amerikanischen Zivilisation einen Spiegel aus marginalisierter Sicht vor. Die Autorin beschließt das Kapitel mit einer Kategorisierung der „childfree“ Diskussionsteilnehmer anhand ihrer Gründe zur Kinderlosigkeit sowie ihrer Einstellung zu Kindern und zur Mehrheit.

In der letzten Abhandlung präsentiert Lenka Zamykalová zunächst eine Analyse des Bildes, das in tschechischen Medien von der biologischen Kinderlosigkeit sowie der niedrigen Fruchtbarkeits- und Geburtenraten gezeichnet wird. Sie stellt fest, dass diese beiden Mediendiskussionen lediglich teilweise aufeinander Bezug nehmen. Die „biologische“ Kinderlosigkeit wird als ein Zustand beschrieben, der Mitleid und ärztliche Hilfe verdient. Als gesellschaftliches und politisches Problem wird sie nur hinsichtlich der Frage der Behandlung aus Mitteln der öffentlichen Krankenversicherung wahrgenommen. Die Rückgang der Fruchtbarkeitsraten wird hingegen als dringendes gesellschaftliches und politisches Problem definiert und mit Begriffen wie Schuld, Moral und Werteskala beschrieben. Beide Diskussionen werden in fachlichem Geiste geführt – einmal aus medizinischer Sicht, einmal aus gesellschaftswissenschaftlicher Sicht. Beide Debatten werden außerdem „feminisiert“, und zwar nicht (nur) in dem Sinne, dass vorwiegend Frauen Artikel zum Thema verfassen, sondern auch in der sozialen Definition des Problems der Kinderlosigkeit als besonders weiblichem Problem.

Insgesamt erfassen diese Soziologischen Studien die Erforschung der Kinderlosigkeit, der sinkenden Fruchtbarkeit und des Aufschubs der Elternschaft in ein höheres Alter in der tschechischen Gesellschaft, ihre fachliche und mediale Reflexion und ihre Einbettung in den Kontext der relevanten internationalen demographischen Daten sowie der Einstellungen der in diesem Bereich aktiven Bürger- und Lobbyverbände.

Sociologické studie/Sociological Studies

- SS 05:06 J. Stachová: Občanská společnost v regionech České republiky; 51 s., 71 Kč
- SS 05:05 P. Rakušanová: Civil Society and Participation in the Czech Republic; 47 s., 113 Kč
- SS 05:04 A. Křížková (ed.), R. Dudová, H. Hašková, H. Maříková: Kombinace pracovního a rodinného života v ČR: politiky, čas, peníze a individuální, rodinné a firemní strategie; 91 s., 156 Kč
- SS 05:03 T. Kostecký, J. Vobecká (eds.): Regionální elity 2004; 152 s., 150 Kč
- SS 05:02 T. Kostecký: Political Behavior in Metropolitan Areas in the Czech Republic between 1990 and 2002 – Patterns, Trends, and the Relation to Suburbanization and Its Socio-Spatial Patterns; 104 s., 206 Kč
- SS 05:01 B. Řeháková: Measuring Value Orientations with the Use of S.H. Schwartz's Value Portraits; 47 s., 113 Kč
- SS 04:11 J. Černý, M. Sedláčková, M. Tuček: Zdroje utváření skupinových mentalit v České republice po roce 1989; 101 s., 121 Kč
- SS 04:10 M. Hájek (ed.): Hierarchy as the Strength and Weakness of Communist Rule. The Legacy of Communist Rule IV: A Volume of Papers from the Seminar Held in Prague on September 11–12, 2003; 167 s., 187 Kč
- SS 04:09 K. Vlachová, B. Řeháková: Česká národní identita po zániku Československa a před vstupem do Evropské unie; 39 s., 71 Kč
- SS 04:08 A. Křížková: Životní strategie podnikatelek a podnikatelů na přelomu tisíciletí; 63 s., 112 Kč
- SS 04:07 J. Chaloupková, P. Šalamounová: Postoje k manželství, rodičovství a k rolím v rodině v České republice a v Evropě; 60 s., 94 Kč
- SS 04:06 D. Hamplová: Životní spokojenost: rodina, práce a další faktory; 43 s., 81 Kč

- SS 04:05 Z. R. Nešpor (ed.): Jaká víra? Současná česká religiozita/spiritualita v pohledu kvalitativní sociologie náboženství; 115 s., 114 Kč
- SS 04:04 J. Večerník: Structural Tensions in the Interface between the Labour Market and Social Policy in the Czech Republic; 87 s., 116 Kč
- SS 04:03 T. Kostecký, D. Čermák: Metropolitan Areas in the Czech Republic – Definitions, Basic Characteristics, Patterns of Suburbanisation and Their Impact on Political Behaviour; 57 s., 148 Kč
- SS 04:02 S. Pikálková (ed.): Mezinárodní výzkum násilí na ženách – Česká republika / 2003: příspěvek k sociologickému zkoumání násilí v rodině; 152 s., 191 Kč
- SS 04:01 L. Linek: Volby do Evropského parlamentu 2004 – analýza volební účasti a stranické podpory v České republice; 73 s., 109 Kč

Sociologické texty/Sociological Papers

(vycházely do roku 2003, jedná se o edici pracovních textů od autorů ze Sociologického ústavu AV ČR a jejich spolupracovníků, na kterou Sociologické studie/Sociological Studies navazují)

- SP 03:12 M Hájek (ed.): Hierarchie jako přednost i slabina komunistického vládnutí; 112 s., 161 Kč
- SP 03:11 M. Tuček, J. Mišovič: Pohled české veřejnosti na elity působící v politice a ekonomice; 57 s., 86 Kč
- SP 03:10 M Hájek, T. Holeček, J. Kabele, P. Kohútek, J. Maršálek, Z. Vajdová: Rekonstrukce komunistického vládnutí na konci 80. let; 202 s., 234 Kč
- SP 03:9 A. Křížková, H. Hašková: Women's Civic and Political Participation in the CR and the Role of the Gender Equality and Accession Policies; 102 s., 146 Kč
- SP 03:8 M. Kreidl, T. Lebeda: Pre-election polls, election results and validity of measurement before the 2002 elections; 43 s., 57 Kč
- SP 03:7 J. Krejčí: Výzkumy stranických preferencí, jejich uplatnění ve společnosti a jejich kvalita; 68 s., 103 Kč
- SP 03:6 Z. R. Nešpor, P. Holub, M. Skovajsa: Proměny českých socioekonomických hodnot na přelomu 20. a 21. století; 69 s., 123 Kč
- SP 03:5 P. Sunega: Objektivní a subjektivní hodnocení finanční dostupnosti bydlení v ČR v průběhu 90. let; 100 s., 148 Kč
- SP 03:4 D. Hamplová: Vstup do manželství a nesezdaného soužití v České republice po roce 1989 v souvislosti se vzděláním; 50 s., 67 Kč
- SP 03:3 J. Večerník: Work and Job Values in CEE and EU Countries; 50 s., 134 Kč
- SP 03:2 F. Zich, O. Roubal, B. Spalová: Mezigenerační biografická konfigurace obyvatel české části Euroregionu Nisa; 120 s., 134 Kč
- SP 03:1 P. Matějů, B. Řeháková, N. Simonová: Strukturální determinace růstu nerovností; 49 s., 80 Kč

- SP 02:13 E. Rendlová, T. Lebeda: Výzkumy veřejného mínění – teoretické souvislosti a praktická aplikace; 52 s., 100 Kč
- SP 02:12 M. Havelka, M. Tuček, J. Černý, J. Česal, M. Hudema: Skupinové mentality; 85 s., 154 Kč
- SP 02:11 M. Hájek, T. Holeček, J. Kabele, J. Kandert, P. Kohútek, Z. Vajdová: The World of Hierarchies and Real Socialism; 108 s., 190 Kč
- SP 02:10 A. Křížková, L. Václavíková-Helšusová: Sociální kontext života žen pracujících v řídicích pozicích; 48 s., 107 Kč
- SP 02:9 L. Linek, P. Rakušanová: Parties in the Parliament. Why, When and How do Parties Act in Unity?; 73 s., 81 Kč
- SP 02:8 A. Křížková: Životní strategie manažerek: případová studie; 67 s., 129 Kč
- SP 02:7 T. Kostelecký, J. Stachová, D. Čermák: Region a politika; 76 s., 116 Kč
- SP 02:6 M. Hájek, T. Holeček, J. Kabele, J. Kandert, P. Kohútek, Z. Vajdová: Svět hierarchií a reálný socialismus; 97 s., 169 Kč
- SP 02:5 P. Sunega, D. Čermák, Z. Vajdová: Dráhy bydlení v ČR 1960 – 2001. 97 s., 177 Kč
- SP 02:4 Z. R. Nešpor: Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty. Prolegomena k sociologickému studiu českých emigračních procesů 20. století se zvláštním zřetelem k západní reemigraci 90. let; 85 s., 148 Kč
- SP 02:3 M. Lux: Spokojenost českých občanů s bydlením; 56 s., 93 Kč
- SP 02:2 N. Simonová: The Influence of Family Origin on the Evolution of Educational Inequalities in the Czech Republic after 1989; 36 s., 73 Kč
- SP 02:1 P. Machonin, M. Tuček: Zrod a další vývoj nových elit v České republice (od konce osmdesátých let 20. století do jara 2002; 64 s., 97 Kč
- SP 01:12 M. Hájek, T. Holeček, J. Kabele, P. Kohútek, Z. Vajdová: Kdo se bojí hierarchií? Dědictví komunistické vlády; 99 s., 133 Kč
- SP 01:11 H. Jeřábek a E. Veisová: 11 September. Mezinárodní internetový komunikační výzkum International On-line Communication Research; 60 s., 95 Kč
- SP 01:10 J. Rychtaříková, S. Pikálková, D. Hamplová: Diferenciace reprodukčního a rodinného chování v evropských populacích; 83 s., 117 Kč
- SP 01:9 T. Kostelecký: Vzestup nebo pád politického regionalismu? Změny na

- politické mapě v letech 1992 až 1998 – srovnání České a Slovenské republiky; 96 s., 133 Kč
- SP 01:8 M. Novák a K. Vlachová: Linie štěpení v České republice. Komparace národní úrovně s příkladem konkrétní lokality; 32 s., 68 Kč
- SP 01:7 D. Kozlíková: Romská otázka – překážka vstupu České republiky do Evropské unie?; 64 s., 100 Kč
- SP 01:6 P. Soukup: ISSP – Životní prostředí; 74 s., 105 Kč
- SP 01:5 J. Večerník: Mzdová a příjmová diferenciacie v České republice v transformačním období; 66 s., 111 Kč
- SP 01:4 F. Zich: The Bearers of Development of the Cross-Border Community on Czech-German Border; 54 s., 88 Kč
- SP 01:3 P. Sunega: Adresný příspěvek na nájemné v prostředí České republiky: komparace vybraných modelů; 96 s., 138 Kč
- SP 01:2 M. Kreidl: The Role of Political, Social and Cultural Capital in Secondary School Selection in Socialist Czechoslovakia, 1948–1989; 48 pp., 89 Kč
- SP 01:1 P. Štěpánková: Income Maintenance Policies, Household Characteristics and Work Incentives in the Czech Republic; 40 pp., 77 Kč
- SP 00:7 L. Simerská, I. Smetáčková: Pracovní a rodinná praxe mladých lékařek; 70 s., 95 Kč
- SP 00:6 P. Machonin, L. Gatnar, M. Tuček: Vývoj sociální struktury v české společnosti 1988–1999; 70 s., 101 Kč
- SP 00:5 K. Vlachová: Stranická identifikace v České republice; 38 s., 62 Kč
- SP 00:4 M. Kreidl: What makes inequalities legitimate? An international comparison; 54 pp., 80 Kč
- SP 00:3 D. Hamplová: Náboženství a nadpřirozeno ve společnosti (mezinárodní srovnání na základě jednoho empirického výzkumu); 64 s., 90 Kč
- SP 00:2 K. Müller, V. Štědranský: Transformace a modernizace společnosti na příkladech vybraných institucí. První část případových studií: střední průmyslový podnik, softwarová firma, banka, různá zdravotnická zařízení, vysokoškolský institut; 116 s., 109 Kč
- SP 00:1 M. Lux: The housing policy changes and housing expenditures in the Czech Republic; 64 pp., 82 Kč

SDA

Sociologický datový archiv (SDA) je pracoviště Sociologického ústavu AV ČR. Jeho hlavním cílem je uchování a zpřístupnění elektronických datových souborů z projektů sociologického výzkumu pro jejich další použití v akademickém výzkumu a při výuce. Mezi další cíle archivu patří podpora sekundární analýzy dat ze sociologických výzkumů a podpora pro speciální výzkumné projekty. SDA je členem Evropské rady sociálně vědních datových archivů CESSDA.

SDA na Internetu: <http://archiv.soc.cas.cz/>

- přístup k datům ze sociologických výzkumů: Elektronický katalog dat obsahuje základní informace o výzkumných projektech, datových souborech a jejich proměnných a dotazníky a kódovníky v elektronické podobě. Datové soubory z archivu je možné objednat a získat prostřednictvím Internetu, vybrané datové soubory jsou přístupné „on-line“ bez předchozí objednávky. Data jsou poskytována ve formátu pro SPSS, případně v dalších formátech vhodných pro statistické zpracování dat.
- vybrané publikace Sociologického ústavu AV ČR: Řada publikací je dostupná „on-line“ v elektronické podobě, další je možné prostřednictvím Internetu objednat.
- adresář internetových odkazů z oblasti sociálních věd: Adresář [www](http://www.soc.cas.cz/) odkazů na další zdroje sociálních dat a užitečné informace z oblasti sociálních věd.

SDA Info — Informační bulletin Archivu

SDA Info se věnuje problematice sekundární analýzy sociologických dat: poskytuje přehled o datových službách, přináší informace o výzkumných projektech a zabývá se metodologií analýzy dat. Bulletin vychází nepravidelně od roku 1999 a je distribuován zdarma na cca 200 adres z oblasti sociálního výzkumu, univerzit a médií. Zaslání je možno zajistit v Sociologickém datovém archivu na výše uvedené adrese. Starší čísla jsou dostupná v elektronické podobě na Internetu: <http://archiv.soc.cas.cz/czech/bull-cz.phtml>

SDA SOCIOLOGICAL DATA ARCHIVE

Institute of Sociology, Jiřská 1, 110 00 Praha 1; tel. 221 183 231; fax 222 221 658

e-mail: archiv@soc.cas.cz; Internet: <http://archiv.soc.cas.cz>

SDA collects computerised data files from sociological surveys. Its main objective is to make Czech sociological data publicly available for academic, educational and other non-commercial purposes. Other activities of the Archive include the promotion of data dissemination and secondary analysis, and support for special research projects. SDA is a member of the CESSDA (Council of European Social Science Data Archives). An electronic data catalogue and access to services is provided via the Internet: <http://archiv.soc.cas.cz>

Sociologický ústav AV ČR

Jiřská 1, 110 00 Praha 1, tel.: 221 183 231, fax: 222 221 658, e-mail: archiv@soc.cas.cz, Internet: <http://archiv.soc.cas.cz>

Sociologický časopis Czech Sociological Review

This is a peer-reviewed journal that has been published by the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic since 1965

The journal publishes articles by Czech and foreign authors dealing with questions of theoretical sociology and issues relating to transformation and the processes under way in post-communist societies, along with essays, methodology papers, outstanding student work in the field, reviews of academic literature, information on sociological research, conference news, and other information and discussions. Each article in Czech is accompanied by an English abstract. The journal is published 6 times annually (4 × in Czech, 2 × in English). The price of a single issue in the Czech Republic is 66 CZK (3 EUR, 3 USD).

In December 2005 a thematic issue of the English edition was published:

Gender and Civic and Political Participation

Volume 41, Number 6, December 2005

This thematic issue focuses on the topic of women's civic and political participation and the implementation of gender equality policies in Central and Eastern Europe. It emerged out of the pan-European conference 'Gendering Democracy in an Enlarged Europe', which was held in June 2005 in Prague. The articles in the issue examine the development of democratic governance and civil society in Central and Eastern Europe (CEE) through the lens of gender, and present quantitative and qualitative analyses of the civic and political participation of women, gender and enlargement, and the effectiveness of attempts by the European Commission and CEE governments to legislate on gender equality. The issue focuses on three main questions: To what extent and in what ways have the twin forces of democratisation and preparation for EU accession influenced women's civic and political participation in CEE countries? To what extent and in what ways are women's civic associations embedded in the equality policy framework in CEE countries? Are there specific strategies that could be adopted to enhance the contribution of women to governance? This issue contributes to the academic debate and enhancing the knowledge about Eastern EU enlargement, women's civic and political participation, the implementation of gender equality policies, and governance in Central and Eastern Europe.

Publication Orders and Sales:

Press and Publications Department, Institute of Sociology AS CR, Jilská 1, Prague 1,
tel.: +420 222 221 761, fax: +420 222 220 143
www: <http://sreview.soc.cas.cz/>
e-mail: prodej@soc.cas.cz, sreview@soc.cas.cz

Sociologická knihovna

Knihovna vznikla oddělením od Knihovny Filozofického a Sociologického ústavu AV ČR, která byla zničena povodní v létě 2002. Po dlouhé době, která byla vyplněna snahou o náhradu velkých ztrát na knižním fondu způsobených povodní a budováním nových prostor v přízemí budovy Sociologického ústavu AV ČR v Jilské ulici, se zejména díky darům mnoha domácích i zahraničních jednotlivců i institucí podařilo nově vybudovat samostatnou Sociologickou knihovnu. Je koncipována jako moderní oborová knihovna a má sloužit jak vědeckým pracovníkům, tak studentům a široké akademické veřejnosti. Dary a příspěvky na její další budování jsou vítány. V souvislosti s otevřením nové knihovny v dubnu 2004 vydal Sociologický ústav AV ČR publikaci, která zachycuje její budování od povodní až k jejímu zpřístupnění veřejnosti v dubnu 2004.

Kde nás najdete?

V centru Prahy v blízkosti metra B – stanice Národní třída, v budově Sociologického ústavu Akademie věd ČR,
Jilská 1, 110 00 Praha 1
tel.: +420 222 221 753,
221 183 111 (provolba)
fax: +420 222 220 143
e-mail: socmail@soc.cas.cz
URL: <http://www.soc.cas.cz>

Otevírací doba:

pondělí – čtvrtek 9-18 hodin
pátek 9-14 hodin

Kontakty:

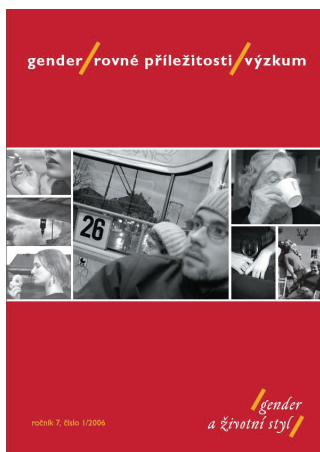
Mgr. Nela Hesová — tel. 221 183 568, Nela.Hesova@soc.cas.cz
Ing. Eva Mikolášová — tel. 221 183 568, Eva.Mikolasova@soc.cas.cz
Mgr. Radka Taucová — tel. 221 183 567, Radka.Taucova@soc.cas.cz
Studovna: tel. 221 183 569, knihovna@soc.cas.cz

Gender, rovné příležitosti, výzkum

ročník 7, číslo 1/2006

Sedmý ročník časopisu *Gender, rovné příležitosti, výzkum* vychází v rámci projektu *Podpora společenské akceptace a efektivního prosazování genderové rovnosti ve veřejné sféře* financovaného programem Podpory projektů cíleného výzkumu AV ČR (reg. č. S700280503). Obsahově zůstává zachována koncepce minulých ročníků, ve kterých byla pozornost soustředěna jak na analýzy feministických teoretických a metodologických konceptů a přístupů, tak na prezentace výsledků sociologických výzkumů z oblasti genderu.

Zásadní změnou od sedmého ročníku je přechod na recenzovaný časopis, což odráží proces postupného etablování oboru genderových studií u nás. Vzhledem k tomu, že v České republice není doposud vytvořen adekvátní prostor pro genderová studia, doufáme, že tímto krokem napomůžeme k jejich dalšímu interdisciplinárnímu rozvoji.

První číslo sedmého ročníku časopisu *Gender, rovné příležitosti, výzkum* je zaměřeno na téma genderových aspektů životního stylu. Zahrnuje široký okruh teoretických a výzkumných otázek, jež jsou vysoce relevantní pro genderovou analýzu společenských vztahů. V teoretické rubrice *gender* je zařazen článek M. Přidalové o genderových aspektech generačních vztahů v případě péče o starší členy rodiny. V rubrice *výzkum* jsou zastoupena témata životního stylu singles – příspěvek M. Tomáška a M. Bartošové. Další okruh představuje problematika práce – její role v životě jedinců a zároveň možnosti kombinace pracovní náplně s péčí o děti a rodinu – reprezentovaná články M. Vohlídalové a J. Bierzové. A nakonec stať O. Nešporové, která pojednává o životním stylu rodin s otci na rodičovské dovolené.

Aktuální číslo i všechna předchozí čísla najdete na: <http://www.genderonline.cz>

Sociologický ústav Akademie věd České republiky, Praha 2006.

Distribuce: Oddělení Gender & sociologie, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel.: 222 220 924, e-mail: genderteam@soc.cas.cz, <http://www.soc.cas.cz/>

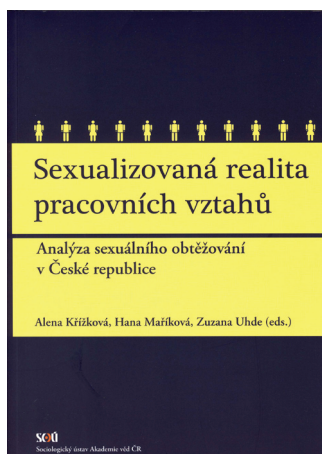

Alena Křížková, Hana Maříková, Zuzana Uhde (eds.), Marie Čermáková, Radka Dudová, Barbara Havelková

Sexualizovaná realita pracovních vztahů

Analýza sexuálního obtěžování v České republice

Sexuální obtěžování představuje jeden z projevů a současně jednu z příčin genderové nerovnosti na trhu práce. Tento jev má vliv na finanční ohodnocení, možnosti postupu, rovnost příležitostí žen a mužů v zaměstnání, ale i na jednotlivé faktory pracovního prostředí a organizační kultury. Nejedná se ovšem o úzce vymezený pojem, naopak sexuální obtěžování zahrnuje širokou škálu možných nátlaků vytvářejících nepřátelské a stresující prostředí, což často vede oběti k opuštění zaměstnání právě z důvodů dlouhotrvajících tlaků a systematického snižování sebevědomí, které následně nemusí mít explicitně sexuální podtext. Fenomén sexuálního obtěžování představuje jeden z hlavních instrumentů prozrazování mužské dominance a působí jako nástroj systematického snižování statusu žen v zaměstnání. V obecném povědomí veřejnosti je ale sexuální obtěžování často vnímáno jako ryze soukromá záležitost, čímž jsou zásadním způsobem popírány mocenské vztahy, které mají v problematice obtěžování a sexuálního obtěžování rozhodující význam.

Kniha *Sexualizovaná realita pracovních vztahů* je výsledkem sociologického výzkumu obtěžování z důvodu pohlaví a sexuálního obtěžování, který realizovalo oddělení Gender & sociologie SOÚ AV ČR. Autorky prezentují jednak teoretická východiska výzkumu, jednak analýzy jednotlivých studií, které byly zaměřeny na konkrétní typ aktérů: zaměstnanci a zaměstnankyně jako celek, vedení podniků a organizací, oběti obtěžování a sexuálního obtěžování, zástupci a zástupkyně odborů. Kniha obsahuje rovněž vysvětlení právních souvislostí problematiky sexuálního obtěžování v českém a evropském právu. Součástí publikace je slovníček pojmů.

Cena publikace je 146,- Kč bez DPH + poštovné a balné, 156 s.

Sociologický ústav Akademie věd České republiky, Praha 2006.

Distribuce: Tiskové a ediční oddělení Sociologického ústavu AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel.: 222 221 761, fax: 222 220 143, e-mail: prodej@soc.cas.cz; nebo internetové knihkupectví Kosmas, více informací na adrese:
<http://www.kosmas.cz/knihy/130749/sexualizovana-realita-pracovnich-vztahu/>

Další informace o publikacích vydaných v Sociologickém ústavu AV ČR: <http://www.soc.cas.cz/>

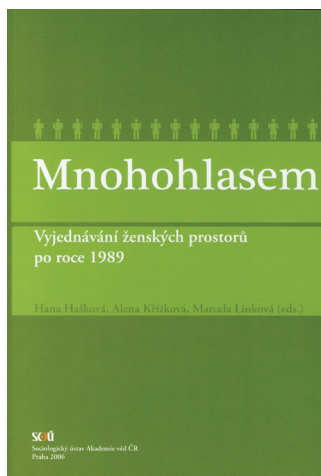

Hana Hašková, Alena Křížková, Marcela Linková (eds.)

Mnohohlasem

Vyjednávání ženských prostorů po roce 1989

Publikace „Mnohohlasem“ se pro svou vysokou informativní hodnotu a jako reprezentace mnohostranných aktivit proženských a feministických skupin jistě setká s pozitivním ohlasem u vědecké, politické a aktivistické čtenářské obce. Kniha dokumentuje, že za zdánlivým nezájmem českých žen o feminismus se skrývá odmítání diskriminujícího „nálepkování“ ze strany jeho odpůrců. „Kdo dává jméno, je v nadřazeném stavu k pojmenovanému“ (I. Noble), a proto není pro ženy snadné si označení přivlastnit v pozitivním smyslu. Rozhodující je proto široké zapojení do proženských aktivit – představa „fragmentace hnutí“ se při čtení textů rychle mění v obraz její rozmanitosti a dynamičnosti. Zvolený feministicko-empirický přístup většinou vychází z existence „mužů“ a „žen“, ukazuje se ale také, že v genderu není nic jednoznačné.

Prof. Dr.phil. Gerlinda Šmausová, Priv.-Doz.

Publikace se zabývá tématem, jehož systematické pokrytí je nutné nejen pro budování odborného diskursu genderových studií u nás, ale také pro úplnější poznání transformačních procesů v České republice po roce 1989. Svým rozsahem a tématem je tato publikace důležitým zdrojem především pro vysokoškolské studující a vyučující v kursech genderových studií, médií, sociálních hnutí a politicko-ekonomické tranzice. Při vzrůstajícím zájmu médií o otázky rovných příležitostí v souvislosti se vstupem České republiky do Evropské unie bude zajímat i mediální pracovníky a pracovnice a vzdělanou veřejnost.

M.A. Mgr. Libora Oates-Indruchová, Ph.D.

Rozsah publikace je 331 stran.

Sociologický ústav Akademie věd České republiky, Praha 2006.

Distribuce: Tiskové a ediční oddělení Sociologického ústavu AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel.: 222 221 761, fax: 222 220 143, e-mail: prodej@soc.cas.cz, nebo oddělení Gender a sociologie, tel.: 222 220 924, e-mail: Eva.Nechvatalova@soc.cas.cz

Další informace o publikacích vydaných v Sociologickém ústavu AV ČR: <http://www.soc.cas.cz/>

<http://www.socioweb.cz/>

Sociologický webzín

Vydává: Sociologický ústav AVČR - www.soc.cas.cz

>>> **editorial** >>> **teorie pro všechny** >>> **aktuality** >>> **diskuse** >>> **kulatý stůl** >>> **odkazy**

editorial

Problematika vzdělávání se nikdy nevyčerpá a nikdy nezastará

Milí čtenáři, letní červencové číslo Sociowebu věnujeme problematice vzdělávání a vzdělání. Snažili jsme se uchojpit toto téma ze všech možných stran tak, abychom vám, čtenářům se zájmem o sociologii vzdělání, alespoň přibližně ukázali, z jak rozličných úhlů se mu lze věnovat. Chceme také naznačit, jak různorodá může práce na tomto tématu být i v rámci jednoho (nevelkého) výzkumného týmu a zároveň předvést, co oddělení Sociologie vzdělání a stratifikace v poslední době produkuje.

Na úvod však nejprve nahlédneme do českých i zahraničních encyklopedií a ukážeme, že obsah pojmu vzdělání není tak triviální, jak by se mohlo na první pohled zdát. Vedoucí oddělení Petr Matějů pak v dalším příspěvku, popisujícím obsah monografie „Nerovné šance na vzdělání. Vzdělanostní nerovnosti v České republice“, vydané letos na jaře nakladatelstvím Academia, shrme, v čem spočívalo několikaleťtější úsilí práce našeho oddělení. Téma nerovného přístupu ke vzdělání, které je zpracováno ve zmíněné knize, je rovněž námětem další knihy pocházející z produkce našeho oddělení, a sice monografie „České vysoké školství na křižovatce. Investiční přístup k financování studia na vysoké škole v sociologické reflexi“. Další příspěvek proto pojednává o ní. Obě tyto monografie, založené na analýze nemalého počtu výzkumů, svými závěry podávají mnoho námětů majících velký význam pro vzdělávací politiku.

V dalším příspěvku nazvaném „Sociální aspekty tvořivosti“ vás Arnošt Veselý uvede do velmi zajímavé, avšak v sociologii dosud opomíjené problematiky tvořivosti, která má velké potenciální implikace zejména v sociologii vzdělávání a sociologii vědy a mohla by vhodně doplnit současné poznatky v těchto oborech. Jana Straková vás seznámí s aktuálním problémem, který se českého vzdělávacího systému bezprostředně týká a sice s problematikou testování a jeho vlivem na vzdělávání dětí. Vysvětluje, jaké jsou důvody pro zavádění testů, jejich nejčastější negativní důsledky a jak jim předcházet a jaká rizika by zavedení testů do našeho vzdělávacího systému mohlo přinést. Stejnému tématu z oblasti vzdělávací politiky, tedy testování, je věnován i příspěvek dalšího autora Josefa Basla, který testování dává do souvislosti s tzv. kurikulem.

SOCIÁLNÍ STRATIFIKACE
SOCIAL STRATIFICATION

kontakt

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Redakční rada:

Daniel Čermák
Anna Gabrielová
Iva Chludilová
Jitka Laštovková
Yana Leontyeva
Hana Maříková
Petra Rakušanová
Markéta Sedláčková
Natalie Simonová
Petr Sunega

Adresa:
SOCIOweb
Sociologický ústav AV ČR
Jilská 1, 110 00 Praha 1
tel/fax: +420 286 840 129, 222 221 662
e-mail: socioweb@soc.cas.cz

ISSN 1214-1720
© Sociologický ústav AV ČR, Praha

<http://www.soc.cas.cz/>

Sociologický ústav Akademie věd České republiky

english Home >> Výzkumná oddělení Vyhledávání

Gender & sociologie

Kdo jsme	Vedoucí oddělení:	PhDr. Marie Čermáková Mgr. Alena Křížková	Další informace Oddělení řešené projekty ukončené projekty
Projekty	Členky oddělení:	Mgr. Alice Červinková Mgr. Radka Duřová Mgr. Hana Hašková Laura Janet Henderson B.A. Mgr. Marcela Linková Eva Nechvátalová PhDr. Hana Maříková Bc. Kateřina Šaldová Mgr. Zuzana Uhdě Mgr. Hana Víznerová Bc. Marta Vohlídalová Barbora Tupá PhDr. Dana Řeháčková	

Oddělení Gender & sociologie bylo založeno v roce 1990, kdy byl zpracován výzkumný záměr sociologického zkoumání postavení žen v české společnosti, který o rok později získal grantovou podporu, byl ustaven výzkumný tým a vytvořeny první předpoklady k rozvíjení – do té doby v ČR neexistujícího – oboru gender a sociologie. Oddělení teoreticky i empiricky rozvíjí koncept genderově orientované sociologie s přesahy k feministické sociologii. Zejména v průběhu 90. let se

Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

Hana Hašková (ed.), Petra Šalamounová, Hana Víznerová, Lenka Zamykalová

Edice Sociologické studie/Sociological Studies 06:4

Řídí: Marie Čermáková

Překlady: Robin Cassling, Daniel Meier

Redakce: Anna Gabrielová

Návrh edice a obálka: Zdeněk Trinkewitz

Sazba: pittleon

Tisk a vazba: Adam studio, Praha

Vydal: Sociologický ústav AV ČR

Jilská 1, 110 00 Praha 1

Náklad 180 výtisků

1. vydání

Praha 2006

Prodej zajišťuje Tiskové a ediční oddělení

Sociologického ústavu AV ČR

tel.: 222 221 761, fax: 222 220 143

e-mail: prodej@soc.cas.cz

